

FORUM

WSCHODNIE

ROCZNIK INTERDYSCYPLINARNY

FORUM WSCHODNIE

ROCZNIK INTERDYSCYPLINARNY

NR 4/2016

RADA NAUKOWA

Artur Kijas (Poznań) – p r z e w o d n i c z ą c y, Larysa Arżakowa (Petersburg), Aleksiej Susłow (Kazań), Svetlana Bliznyuk (Moskwa), Grzegorz Błaszczuk (Poznań), Wiktor Braczew (Petersburg), Marek Figura (Poznań), Bartłomiej Garczyk (Poznań), Aleksander Kobak (Petersburg), Marek Korzeniowski (Lublin), Siergiej Michalczenko (Briańsk), Tadeusz Pacholczyk (Poznań), Iryna Petrenko (Połtawa), Krzysztof Pietkiewicz (Poznań), Olga Popko (Mir), Oksana Prokopiuk (Kijów), Tamara Smirnowa (Petersburg), Bolesław Szostakowicz (Irkuck), Dariusz Szpoper (Olsztyn), Irena Wodzianowska (Lublin), Raisa Zianiuk (Mińsk), Vaja Vardidze (Tbilisi)

RECENZENCI

Grzegorz Błaszczuk (Poznań), Przemysław Dąbrowski (Olsztyn), Marek Figura (Poznań), Oksana Karlina (Łuck), Artur Kijas (Poznań), Monika Sidor (Lublin), Tamara Smirnowa (Petersburg), Siergiej Taranienko (Kijów), Dariusz Tarasiuk (Lublin), Jan K. Witzczak (Poznań)

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Bartłomiej Garczyk (redaktor naczelny), Joanna Pater, Piotr-Paweł Repczyński (sekretarz), Jan K. Witzczak

OPRACOWANIE i KOREKTA TEKSTÓW

Dagmara Moskwa, Joanna Nowak, Michał Włodarczak

REDAKCJA JĘZYKOWA

Aldona Borkowska (j. rosyjski)
Agnieszka Smólczyńska (j. białoruski)
Dagmara Moskwa (j. angielski)
Roksana Czeszejko-Sochacka (j. polski)

ŁAMANIE, SKŁAD

Tomasz Brończyk Studio StrefaDTP

PROJEKT OKŁADKI

Emilia Lihs

WYDAWCA

Stowarzyszenie Współpracy Polska-Wschód
ul. Marszałkowska 115, 00-102 Warszawa
www.swpw.org

Druk

Tomasz Brończyk Studio StrefaDTP

Wersją pierwotną pisma *Forum Wschodnie. Rocznik Interdyscyplinarny* jest wersja papierowa.

Nakład: 100 egzemplarzy

© Copyright by Stowarzyszenie Współpracy Polska-Wschód 2016

ISSN 2353-5784

Spis treści

Artykuły

Bartłomiej Brzeziński Mój nauczyciel. Wspomnienie o panu profesorze Grzegorzu Kotlarskim	9
Piotr-Paweł Repczyński Apokatastaza jako implikacja eschatologii Mikołaja Bierdiajewa.....	17
Jan Krzysztof Witczak Najnowsza historiografia rosyjska wobec rewolucji bolszewickiej, rzeczywistości oraz władzy radzieckiej — tendencje, propozycje, interpretacje	41
Людмила Ромащенко Образ императрицы Екатерины II в современной украинской исторической прозе.....	49
Yuliya Tarasiuk Language policies in Estonia after the collapse of Soviet Union: combating bilingualism or discriminating the minorities?.....	59
Weronika Kiszenia Польская культура в Иркутске в XIX веке.....	67
Witold Olejnik Eastern face, western path and pipeline geopolitics	75
Anna Chudzińska-Parkosadze Проблема грузинской идентичности на пороге XXI века	85
Adam Pleskaczyński Bezpowrotne straty osobowe Armii Czerwonej w walkach o Koło.....	95

Папернюк Татьяна	
Социальный портрет хиппи во Львове (1970-1977): на перекрёстке девиации и повседневности	109
Svetlana Gierasimova	
Культурно-семантические аспекты анализа медиатекста (Ю.М. Лотман „Культура и взрыв”).....	119
Dagmara Moskwa	
„Memoriał” – kilka słów o polityce historycznej Rosji	127
Paulina Krystek	
Władimir Putin: polityk, wizjoner, człowiek. Gospodarz Kremla.....	145
Piotr Dudek	
Przeciwnicy, czy sojusznicy? – rywalizacja i współpraca Unii Europejskiej i Rosji na terenie byłych republik radzieckich.....	163
Joanna Pater	
Internet jako źródło rosyjskiej propagandy	175
Robert Grajny	
Kárpátalja, Podkarpatská Rus czy Закарпаття? O problemach etniczno-regionalnych i przyszłości politycznej Zakarpacia po upadku ZSRR.....	183
Szymon Sojka	
Odrodzenie Kozaków na południu Rosji w latach 90. XX wieku	199
Joanna Nowak	
„Wołyń” Smarzewskiego – próba nawiązania dialogu czy impertynencja w stosunkach polsko-ukraińskich? Analiza odbioru filmu przez polskie, ukraińskie oraz rosyjskie media.....	211
 <i>Wywiad</i>	
Z Hieronimem Gralą, historykiem i dyplomatą – rozmawia Jan Morawicki (przedruk z <i>Gazeta Petersburska</i> 2015, Nr 7-9).....	227
 <i>Recenzje i omówienia</i>	
G. I. Czerniawski, L. L. Dubowa, <i>Milukow</i> , Moskwa, Mołodaja Gwardija 2015, ss. 510, z ilustracjami, seria biograficzna <i>Biografie sławnych ludzi</i> , выпуск 1525 (Jan K. Witczak).....	233
J. Gotowała, <i>Gwiazdy nad Afganistanem – taktyka rosyjskiego lotnictwa wojskowego w wojnie afgańskiej 1979 – 1989</i> , Warszawa 2014 (Arkadiusz Tomczak).....	237

Содержание

Статьи

Варфоломей Бжезински

Мой Учитель. Воспоминание о Профессоре Григорию Котлярским..... 9

Петр-Павел Репчыньский

Апокатастаза как следствие эсхатологии Бирдиаева 17

Ян К. Витчак

Новейшая историография России большевистской революции, действительности и советской власти - тенденции, предложения, интерпретации..... 41

Людмила Ромащенко

Образ императрицы Екатерины II в современной украинской исторической прозе..... 49

Юлия Тарасюк

Языковая политика в Эстонии после распада Советского Союза: борьба против двуязычия или дискриминация в отношении меньшинств?..... 59

Вероника Кишеня

Польская культура в Иркутске в XIX веке..... 67

Витольд Олейник

Восточное лицо, западная дорога и трубопроводная геополитика 75

Анна Худзинская-Паркосадзе

Проблема грузинской идентичности на пороге XXI века 85

Адам Плескаыньски

Безвозвратные потери персонажей Красной Армии в боях о Коло..... 95

Татьяна Папернюк

Социальный портрет хиппи во Львове (1970-1977): на перекрёстке
девиации и повседневности 109

Светлана Герасимова

Культурно-семантические аспекты анализа медиатекста –
Ю.М. Лотман „Культура и взрыв” 119

Дагмара Москва

«Мемориал» - Несколько слов об исторической политике России 127

Паулина Крыстек

Владимир Владимирович Путин: политик, провидец, человек. Хозяин Кремля..... 145

Петр Дудек

Противники или союзники? Площадь соперничества и сотрудничества
Европейского Союза и России в бывших советских республиках 163

Йоанна Патер

Интернет как источник российской пропаганды 175

Роберт Грайны

Kárpátalja, Podkarpatská Rus или Закарпаття? О этническо-региональных
проблемах и политическим будущем Закарпатия после распада Советского
Союза 183

Шимон Сойка

Возрождение казачества на юге России в 90-е годы XX века..... 199

Йоанна Новак

«Вольнь» Смажовского - попытка вступить в диалог или дерзость в польско-
украинских отношениях? Анализ восприятия флльма через польские,
украинские и российские СМИ..... 211

Интервью

С Хиеронимом Граллом, историком и дипломатом - рассказывает
Ян Моравицкий (перепечатано из *Петербургская Газета* 2015, № 7-9) 227

Рецензии

Чернявский Г. И., Дубова Л. Л., *Милюков*, Москва, Молодая гвардия 2015,
с. 510, с иллюстрациями, биографическая серия *Биографии известных
людей*, выпуск 1525 (Jan K. Witczak) 233

Gotowala J., *Звезды над Афганистаном – тактика российской военной
авиации в афганской войне 1979 - 1989*, Варшава 2014 (Arkadiusz Tomczak)..... 237

Contents

Articles

Bartłomiej Brzeziński My Teacher. The memory of Professor Grzegorz Kotlarski.....	9
Piotr-Paweł Repczyński Apocatastase as the implication of Bierdiaev's eschatology.....	17
Jan K. Witzak The latest Russian historiography concerning the Bolshevik Revolution, reality and the Soviet authority — trends, ideas, interpretations.....	41
Lyudmila Romashchenko The image of Empress Catherine II in the modern Ukrainian historical prose.....	49
Yuliya Tarasiuk Language policies in Estonia after the collapse of Soviet Union: combating bilingualism or discriminating the minorities?.....	59
Weronika Kiszenia Polish culture in Irkutsk in the 19th century.....	67
Witold Olejnik Eastern face, western path and pipeline geopolitics	75
Anna Chudzińska-Parkosadze Problem of the Georgian identity on the threshold of the 21th century	85
Adam Pleskaczyński Stunning loss of Red Army's military personnel during the Koło battles.....	95

Tatyana Papernyuk	
Social portrait of hippy in Lviv (1970-1977): at the crossroads of the deviation and the everyday reality.....	109
Svetlyana Gerasimova	
Cultural and semantic aspects of the analysis of a media text – Y. M. Lotman “Culture and explosion”.....	119
Dagmara Moskwa	
“Memorial” - a few words about the historical policy of Russia	127
Paulina Krystek	
Vladimir Vladimirovich Putin: politician, visionary, man. Host of the Kremlin	145
Piotr Dudek	
Opponents or allies? Competition and cooperation of the European Union and Russia in the former Soviet republics.....	163
Joanna Pater	
Internet as a source of Russian propaganda.....	175
Robert Grajny	
Kárpátalja, Podkarpatská Rus or Закарпаття? About the regional and ethnic problems and the political future of Transcarpathia after the collapse of the Soviet Union	183
Szymon Sojka	
The revival of the Cossacks in the southern Russia during the 90s.in the 20th century.....	199
Joanna Nowak	
„Volhynia” by Smarzewski - Attempting to engage in dialogue or the impertinence in Polish-Ukrainian relations? Analysis of the reception of the film by the Polish, Ukrainian and Russian media.....	211
<i>Interview</i>	
With Hieronim Gralla, a historian and diplomat - talks Jan Morawicki (reprinted from <i>Gazeta Petersburska</i> 2015, No. 7-9)	227
<i>Reviews</i>	
Czerniawski G. I., Dubowa L. L., <i>Milukow</i> , Moscow, Mołodaja Gwardija 2015, p. 510, with illustrations, biographical series, release 1525 (Jan K. Witczak)	233
Gotowała J., <i>Stars over Afghanistan - tactics of Russian military aviation in the Afghan war 1979 - 1989</i> , Warsaw 2014 (Arkadiusz Tomczak)	237

ARTYKUŁY

BARTŁOMIEJ BRZEZIŃSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Historyczny
Instytut Wschodni
bartekbrzezi@gmail.com

FORUM WSCHODNIE
ROCZNIK INTERDYSCYPLINARNY NR 4/2016

Mój nauczyciel Wspomnienie o panu profesorze Grzegorzu Kotlarskim

Myśl, od czego zacząć wspomnienia o Człowieku, który był dla mnie niezwykle ważną Osobą, uczynił wiele dobra, pomógł wielokrotnie, ofiarował mnóstwo czasu, powoduje u mnie konfuzję i pewien dyskomfort. Jak nie popaść w przesadę, zwrócić uwagę na naprawdę istotne kwestie, przekazać osobiste odczucia, a jednocześnie nie popaść w egzaltację? A może nie trzeba się jej bać? Być może wspomnianie to odpowiedni moment, by właśnie w niecodziennych, a nawet górnolotnych słowach przywołać tę niezwykle znaczącą dla mnie Osobę, uczcić ją, ukazać jej wyjątkowość.

Pana Profesora Grzegorza Kotlarskiego miałem zaszczyt poznać ponad dwadzieścia lat temu, kiedy jako wystraszony, nieśmiały magister składałem dokumenty w Instytucie Wschodnim UAM, aby wystartować w konkursie na studia doktoranckie. Już wtedy zauważyłem, że był człowiekiem cechującym się wielką życzliwością i serdecznością, potrafiącym z uwagą słuchać każdego, przekazywać

treści trudne w klarowny, ale i pobudzający do myślenia sposób. Wzbudziło to mój wielki szacunek i myśl, że chciałbym kształcić się pod jego kierownictwem. Eksplorować, mówiąc nieco egzaltowanie (młodość lubi patos), ową intelektualną *terra incognita*, jaką była dla mnie podówczas rosyjska myśl filozoficzna. Marzenie się spełniło. Zostałem doktorantem Pana Profesora i pod jego kierunkiem zacząłem przygotowywać pracę na temat filozofii religijnej Mikołaja Aleksandrowicza Bierdiajewa. Dzięki Profesorowi, krok po kroku zgłębiałem spuściznę wielkich myślicieli rosyjskich XIX i XX ww. Zaczytywałem się w twórczości Czaadajewa, Chomiakowa, Szestowa, Mereżkowskiego, Bułgakowa, Fłoreńskiego, rozmyślałem o ideach głoszonych przez Franka, Rozanowa, Łoskiego, Bachtina, Uspienskiego. Z zacerwienionymi z przejęcia uszami analizowałem „Legendę o Wielkim Inkwizytorze” z *Braci Karamazow* Dostojewskiego i *Krótką opowieść o antychryście* Sołowjowa, głowiłem jak przeniknąć (jeśli jest to w ogóle możliwe) irracjonalizm Szestowa, pojąć Rozanowowskie światopoglądowe i intelektualne ambiwalencje. Profesor cierpliwie wskazywał, że nie mogę skupiać się jedynie na analizie dyskursu, rozumieniu konwencji i pojęć, gdyż w przypadku rosyjskiej filozofii to dopiero wstępny krok, raczkowanie. Zwracał uwagę na jej wyjątkowość i odmienność od zachodniego sposobu filozofowania. Delikatnie sugerował, aby poza rozumem sięgnąć do własnego emocjonalnego doświadczenia, spróbować niektóre zagadnienia przepuścić „przez filtr serca”, choć z metodą naukową niewiele ma to wspólnego. Specyfika rosyjskiej myśli zmusza bowiem często, szczególnie w swoim wymiarze egzystencjalnym, do porzucenia „szkiełka i oka”. Sugestie Profesora zrozumiałem dopiero po latach. Jednak w początkowym okresie, kierując się jego rekomendacjami, przede wszystkim czytałem, czytałem, czytałem. Doprawdy, życie było wtedy takie proste i wzniosłe... Pan Profesor chciał jednak, abym poszedł nieco dalej, wzbogacił lekturę i akademickie rozważania podróżą do miejsc związanych z filozofami Srebrnego Wieku myśli rosyjskiej. Wybór padł na Paryż. Zawdzięczam Panu Profesorowi dwa wspaniałe wyjazdy badawcze do stolicy Francji i możliwość poznania miejsc, instytucji, księgarni, antykwariatów, redakcji czasopism, świątyń związanych z diasporą rosyjską w Paryżu. Zapał i wielka pomoc Profesora Kotlarskiego pozwoliły mi m.in. dokonać kwerendy bibliotecznej w bibliotece Prawosławnego Instytutu Teologicznego Św. Sergiusza, przeprowadzić szereg pouczających rozmów z pracownikami wydawnictwa YMCA-Press, zwiedzić i sfotografować dom Mikołaja Aleksandrowicza Bierdiajewa w podparyskiej miejscowości Clamart oraz miejsce jego spoczynku na tamtejszym cmentarzu komunalnym, przywieźć wiele cennych materiałów i książek. Doskonale pamiętam moment, gdy za niewielką sumę nabyłem w jednym z paryskich antykwariatów pierwsze praskie wydanie (1923 r.) dostępnej już dzisiaj w polskim przekładzie książki Bierdiajewa *Mirosozercanije Dostojewskiego*. Trzymając w trzęsących się rękach dzieło Rosjanina doświadczyłem autentycznego wzruszenia. Co najważniejsze, wizyta w różnych miejscach „rosyjskiego” Paryża, dała mi możliwość odczucia, że koncepcje

filozoficzne, również te najistotniejsze dla kultury, powstawały w umysłach ludzi z krwi i kości, borykających się często z problemami dnia codziennego, słabym zdrowiem, bólem zęba, pustym portfelem, samotnością, nieprzychylnością środowiska. Profesor zawsze zwracał uwagę na ten egzystencjalny i biograficzny *background*, jeśli można się tak wyrazić, koncepcji, idei, myśli. W rozmowach z nim wielokrotnie słyszałem radę, aby studiując poszczególne składowe intelektualnej spuścizny myśliciela pamiętać o biografii, życiowych sytuacjach, które mogły mieć (i zazwyczaj miały) wpływ na jej kształtowanie i ostateczny wyraz.

Profesor Grzegorz Marian Kotlarski urodził się 21 maja 1936 roku w Grodzisku Wielkopolskim. Czas niemieckiej okupacji spędził z rodzicami, Wandą *de domo* Litwin i Czesławem, na terenie Generalnej Guberni, w Radomsku. Po II wojnie światowej rodzina przeprowadziła się na Ziemię Odzyskane i zamieszkała w Babimoście (dawne województwo zielonogórskie), gdzie w 1950 r. Profesor ukończył szkołę podstawową. Po czteroletniej nauce w VII Liceum Ogólnokształcącym w Katowicach – Ligocie zdał egzamin dojrzałości.

Rozpoczął studia w Wyższej Szkole Inżynierskiej (Wydział Mechaniczny) w Szczecinie, ale spędził na tej uczelni tylko pół roku, został bowiem przyjęty na studia historyczne na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Naukę na Wydziale Filozoficzno-Historycznym UAM zwieńczyło uzyskanie stopnia magistra historii pod kierunkiem prof. dra hab. Zdzisława Grota. W roku akademickim 1960-1961 Profesor Kotlarski odbył staż asystencki w Katedrze Filozofii UAM. Sytuacja życiowa spowodowała jednak, że na kilka lat musiał porzucić karierę uniwersytecką i podjąć pracę nauczyciela historii oraz propedeutyki nauki o społeczeństwie w I Liceum Ogólnokształcącym w Ostrowie Wielkopolskim. W 1967 roku powrócił na poznańską uczelnię i rozpoczął pracę jako starszy asystent w Katedrze Historii Filozofii. W dysertacji doktorskiej, którą przygotowywał pod kierunkiem prof. dra hab. Stefana Kaczmarka, zajął się m.in. problematyką refleksji teoriopoznawczych Patrycego Przeczytańskiego i jej związków z francuskim sensualizmem. Bohater rozprawy Profesora Kotlarskiego, żyjący w latach 1750-1817 pijar, był znany przede wszystkim jako autor drugiego polskiego podręcznika do logiki (*Loika czyli sztuka rozumowania*), pozostawił także po sobie dość liczne kazania¹. Niewątpliwie opracowanie autorstwa Profesora należało do

¹ Zob. P. Przeczytański, *Loika czyli sztuka rozumowania*, [s.n.], Drukarnia Xięży Piarów, Warszawa 1816; *Kazania adwentowe i dwoiste postne miane dawniej, a teraz do druku podane przez Patrycego Przeczytańskiego*, Drukarnia xx. Piarów, Warszawa 1815; *Kazania niedzielne i postne miane przez Patrycego Przeczytańskiego*, Drukarnia xx. Piarów, Warszawa 1821; *Kazania przygodne i pogrzebowe przez x. Patrycego Przeczytańskiego na różnych miejscach miane. T. 5*, Drukarnia xx. Piarów, Warszawa 1822; *Kazania. T. 3, Na uroczystości Pańskie i Najświętszej Maryi Panny miane przez Patrycego Przeczytańskiego*, Drukarnia xx. Piarów, Warszawa 1821; *Kazania. T. 4, Na uroczystości świętych pańskich w różnych kościołach miane przez Patrycego Przeczytańskiego*, Drukarnia xx. Piarów, Warszawa 1822; *Kazanie o wpływie boiaźni Pańskiej, przy nabywaniu i użyciu nauk: na uroczystość s. Józefa Kalasantego, fundatora S.P. miane roku 1806 przez*

pierwszych obszernych ujęć spuścizny Przeczytańskiego. Stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie filozofii Profesor Kotlarski uzyskał 16 września 1974 roku po obronie pracy „Poglądy filozoficzne Patrycego Przeczytańskiego”. Awansował na stanowisko adiunkta w Zakładzie Historii Filozofii Instytutu Filozofii. W 1977 r. wyjechał na pięciomiesięczny staż na Uniwersytecie w Kijowie. Niebawem, bo w 1979 r., nakładem Wydawnictwa Naukowego UAM ukazała się książka, będąca skróconą wersją dysertacji, nosiła tytuł *Teoriopoznawcze i metodologiczne aspekty filozofii Patrycego Przeczytańskiego (1750-1817)*². Rok później, za rozprawę doktorską Profesor otrzymał nagrodę indywidualną III stopnia Ministra Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki. Już we wcześniejszym okresie jego wysiłki i osiągnięcia naukowo-badawcze zostały kilkakrotnie docenione. W latach 1975, 1977, 1978 wyróżniono go nagrodą Rektora UAM.

Zainteresowania badawcze Profesora skupiły się później na polskiej myśli marksistowskiej, a szczególnie myśli społecznej drugiego pokolenia polskich marksistów, a także ich koncepcjach historiozoficznych. Poza artykułami, efektem kilkuletniego intelektualnego wysiłku była rozprawa habilitacyjna „Myśl społeczna Róży Luksemburg. Próba rekonstrukcji historiozofii”, po obronie której, w 1985 roku, Profesor Kotlarski uzyskał stopień doktora habilitowanego nauk humanistycznych w zakresie filozofii i wkrótce potem stanowisko docenta. W 1987 roku, pod tym samym tytułem, opublikowało ją Wydawnictwo Naukowe UAM³. Wspomniane tematy badawcze nie wyczerpywały, co oczywiste, licznych zainteresowań Profesora, fascynowała go również polska filozofia romantyczna i jej filiacje z myślą niemiecką oraz patrystyką (szczególną atencją obdarzył postać i twórczość Bronisława Ferdynanda Trentowskiego, chyba do dnia dzisiejszego nie dość docenianego dziwiętnastowiecznego filozofa i wolnomularza), problematyka kreacjonizmu, historia logiki w Polsce, antropologia filozoficzna, a od 1995 roku rosyjska myśl filozoficzna XIX i XX ww.

Oczywiście wspomniana wyżej data koncentracji intelektualnych zainteresowań Profesora na myśli rosyjskiej jest czysto umowna. Szeroko pojęta kultura rosyjska przykuwała jego uwagę znacznie wcześniej, co przyniosło efekty także w wymiarze instytucjonalnym działalności Profesora Kotlarskiego. Już w styczniu 1992 roku wszedł do Rady Naukowej Instytutu Wschodniego UAM, a w kolejnym roku został jednogłośnie wybrany na stanowisko dyrektora tego Instytutu (jego

Przeczytańskiego, [s.n.], w Drukarni Xięży Piarów, Warszawa 1806. Por. NUKAT BUW, strona internetowa http://nukat.edu.pl/search/query?match_1=PHRASE&field_1=a&term_1=Przeczyta%C5%84ski,+Patrycy+%281750-1817%29.+&theme=nukat (dostęp 08.10.2016).

² G. Kotlarski, *Teoriopoznawcze i metodologiczne aspekty filozofii Patrycego Przeczytańskiego (1750-1817)*, seria „Filozofia i Logika” nr 23, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1979.

³ G. Kotlarski, *Myśl społeczna Róży Luksemburg: próba rekonstrukcji historiozofii*, seria „Filozofia i Logika” nr 40, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1987.

poprzednik, twórca i pierwszy dyrektor Instytutu Wschodniego, prof. Jacek Leński, związawszy się z Uniwersytetem Szczecińskim, zrezygnował z pełnienia funkcji). Niewątpliwie bardzo pomocnym w zarządzaniu tą placówką naukową okazało się doświadczenie zdobyte przez Profesora w czasie działalności (początkowo nielegalnej) w NSZZ „Solidarność” na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza (przez pewien czas stał na czele Komisji Zakładowej) i Komitecie Obywatelskim. Dodać należy, że z wieloma interesującymi szczegółami wieloletniego kierowania Instytutem przez Profesora Kotlarskiego zapoznać się można sięgając do artykułu autorstwa pani prof. dr hab. Marzeny Szmyt i pana prof. dra hab. Krzysztofa Pietkiewicza pt. *Grzegorza Kotlarskiego Instytut Wschodni*, który ukazał się w specjalnym numerze nieistniejącego już czasopisma naukowego „Sprawy Wschodnie”, dedykowanym Profesorowi Grzegorzowi Kotlarskiemu z okazji jubileuszu siedemdziesięciolecia⁴. Jubileuszowy numer periodyku został wręczony Profesorowi w czasie uroczystości, która odbyła się w dniu 25 stycznia 2007 roku w Gabinetce Rektora Uniwersytetu im. Adam Mickiewicza. Uroczystości przewodniczył ówczesny Rektor UAM, pan prof. dr hab. Stanisław Lorenc.

Zakończywszy swą przygodę z dyrektorowaniem w 2002 roku, Profesor Kotlarski nadal pracował na uczelni wygłaszając wykłady i prowadząc seminaria, kontynuując badania nad interesującymi go zagadnieniami i publikując artykuły.

Nadszedł moment, aby oddać głos mojemu Nauczycielowi, przypomnieć sobie jak pojmował Rosję, oglądając ją zazwyczaj z perspektywy filozoficznej, a szerzej kulturologicznej, czy uważał, że istnieją adekwatne i efektywne sposoby oraz naukowe metody jej poznawania i badania. Przybliżenie poglądów Profesora na te kwestie ujawni charakterystyczną cechę jego nastawienia do „rosyjskiego Sfinksa”. W jednym z artykułów napisał: „Czy zatem suma wiedzy o elementach tworzących państwo – naród – kulturę – dzieje gwarantuje odpowiedź na pytanie o Rosję? Nie. Jak z pytaniem o Adama – kim jest człowiek? – tak i gdy idzie o Rosję kumulacja wiedzy, korelacyjne jej traktowanie, przybliżają jej wizerunek, ale pełnego, adekwatnego obrazu nie dają. Rozumienie Rosji więc to rodzaj permanentnej, intelektualnej tęsknoty – niespełnienia, a więc i bólu. Cierpienie to było udziałem przede wszystkim inteligencji rosyjskiej. (...) Droga do zrozumienia Rosji, nie mająca kresu ostatecznego, wiedzie przez badania komplementarne, kompleksowe i procedury właściwe nie tylko kulturze europejskiej, ale także wschodniej. Tylko, jak się zdaje, w ten sposób będzie można dotrzeć do źródeł owych meandrów, zawilości, odmienności <<rosyjskiej duszy>>: ksenofobii, izolacjonizmu, niekonsekwencji, żywiołowego aktywizmu, głębokiej apatii, masochizmu, odporności na cierpienie i jego sakralizację, braku poczucia godności osobistej, historycznego wykorzenienia. Cechy – zdumiewające dla Europejczyka Zachodu – dają o sobie

⁴ M. Szmyt, K. Pietkiewicz, *Grzegorza Kotlarskiego Instytut Wschodni*, „Sprawy Wschodnie” 2006, nr 1-2 (11-12), s. 7-21.

znać we wszystkich dziedzinach i obszarach życia Rosji”⁵. Wydaje się, że rozważania Profesora zmierzały do stwierdzenia, iż rosjologia, podobnie jak antropologia filozoficzna natrafia na fundamentalny problem. Fenomen Rosji, podobnie jak fenomen człowieka polega na wymykaniu się spójnemu, całościowemu oglądowi. Gdy zdaje się nam, że zbliżamy się do wykreowania obrazu owego fenomenu, który mógłby pretendować do miana koherentnego, pojawiają się rysy, pęknięcia, szczeliny, a przez nie „materia” nazywana przez nas Rosją wymyka się, przekracza swoje granice, „transcenduje” czyniąc wszelkie dotychczasowe ustalenia i twierdzenia niewystarczającymi. Rosja jest jakoby zawieszona pomiędzy światami, Wschodem i Zachodem, Europą i Azją, rozumem i wiarą, materią i duchem, pozytywizmem i mistycyzmem, prawem i anarchią, demokracją i autokracją (dyktaturą?), nic nie jest w niej jednoznaczne, wszystko się miesza, kotłuje, wiruje, zmienia jak w kalejdoskopie. Jak to uchwycić, jak opisać?

W ostatnich latach życia Profesor Kotlarski podupadł na zdrowiu. Coraz rzadziej pojawiał się na uczelni, potem stan zdrowia nie pozwalał mu już uczestniczyć w życiu uniwersyteckim. Zapamiętałem mojego Profesora jako człowieka przede wszystkim dobrego, życzliwego, empatycznego, autentycznie przejmującego się problemami innych, mądrego, otwartego, pomocnego, ujmującego, dowcipnego, świetnie poruszającego się w „sieci” uczelnianych konwenansów i konwencji, ale potrafiącego także dystansować się od nich i żartować na ich temat, szarmanckiego i dżentelmeńskiego w stosunku do płci pięknej, naturalnego. Był chyba romantykiem, choć często skrywał ów rys osobowości pod peleryną stylu pełnego anegdot, bon motów, a nawet szmoncesów. Jednak, w przeciwieństwie do niektórych romantycznie usposobionych dusz, nie lubił egzaltacji i patosu. Z pewnością skarciłby mnie za niektóre fragmenty tego wspomnienia, serdecznie, po ojcowsku. Taki był mój Nauczyciel. Profesor Grzegorz Kotlarski zmarł 3 grudnia 2015 r. Kilka dni później, w środę 9 grudnia, odbył się pogrzeb. Spoczął na cmentarzu Miłostowo w Poznaniu. Wśród bardzo licznych uczestników uroczystości pogrzebowej byli m.in. władze rektorskie UAM, dyrekcja Instytutu Wschodniego, władze dziekańskie i pracownicy Wydziału Nauk Społecznych tej uczelni, profesorowie, pracownicy różnych jednostek uczelnianych, przyjaciele i bliscy współpracownicy Profesora, jego byli studenci i doktoranci⁶.

⁵ G. Kotlarski, *Problem rozumienia Rosji*, [w:] *Rozumieć Rosję. Tropy*, pod red. M. Figury i G. Kotlarskiego, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1997, s. 13-14.

⁶ JM Rektor i Senat, Dziekan i Rada Wydziału Historycznego, Dyrektor i pracownicy Instytutu Wschodniego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Władze Dziekańskie i pracownicy Wydziału Nauk Społecznych tej uczelni zamieścili nekrologi w dzienniku „Głos Wielkopolski”. Zob. „Głos Wielkopolski”, środa 8.12.2015, s. 20 i czwartek 9.12.2015, s. 25. Nekrolog ukazał się również na stronie internetowej Instytutu Wschodniego - <https://iw.amu.edu.pl/o-instytucje/aktualnosci/nekrolog-profesor-grzegorz-marian-kotlarski> (dostęp 08.10.2016).

I jeszcze jedna migawka z przeszłości. Wzruszającą chwilą, która na zawsze pozostanie w mojej pamięci, było podjęcie przez Profesora decyzji o przekazaniu prywatnego księgozbioru czytelni Instytutu Wschodniego. Nie czuł się już wtedy dobrze, żalił się (lecz z pełnym zrozumieniem sytuacji, bez narzekania), że siły go opuszczają i nie może poświęcać zbyt wiele czasu na czytanie i intelektualny wysiłek. Profesor kochał książki, był nimi otoczony, uwielbiał o nich rozmawiać, śledził nowości wydawnicze z różnych dziedzin humanistyki. Jego mały domowy pokój zastawiony był regałami, od podłogi do sufitu książki. Znajdowały się wśród nich i takie, które dziś uznać już można za białe kruki. Tym bardziej wzruszający wydał mi się jego gest. Niemal cały księgozbiór ofiarował swojemu instytutowi, aby mogli z niego korzystać pracownicy i studenci. Była to dla mnie lekcja nieprzywiązywania się do rzeczy, nawet tak istotnych i cennych dla intelektualistów i bibliofilów jak książki. Wraz z panią mgr Danutą Urbaniak, kierującą wówczas czytelnią Instytutu Wschodniego, postanowiliśmy uwiecznić wspaniały gest Profesora stawiając w każdej podarowanej przez niego książce pieczęć z odpowiednią informacją o darczyńcy.

Jak podziękować mojemu Nauczycielowi za wszystko, co od niego otrzymałem? Dedykując kilka strof, które przy odrobinie życzliwości dla ich autora uznać by można za wiersz? Za wszystko z serca dziękuję Panie Profesorze! Do zobaczenia! *Requiem aeternam!*

SECRETUM

*Drewniany Chrystus przy drodze na wschodzie
Drzemie przygarbiony niezdarnością dłuta
W hołdzie kiczowate plastikowe kwiaty
Bezpłomienna świeca z utraconym knotem
Kiepski dziurawy asfalt łatany kamieniem
Sterta cuchnących śmieci ukradkiem rzucona
Narodził się ze śmierci drzewa liściastego
Bóg żywy z drzewa śmiertelnego
Cud wcielenia drewnianego
W tymczasowość wrzeźbiony
Gloria per omnia saecula saeculorum
Amen*

Apokatastaza jako implikacja eschatologii Mikołaja Bierdiajewa

Streszczenie: Eschatologiczna wizja dziejów w ujęciu Mikołaja Bierdiajewa jest pochodną jego przecucia zbliżającego się końca; opiera się na wnioskach wyciągniętych z obserwacji symptomów oraz na przejętych od innych filozofów ideach, ale przede wszystkim zasadza się na oryginalnej interpretacji *Apokalipsy*. Nowa egzegeza świętej księgi zapowiadającej koniec świata wydaje się kluczem do zrozumienia koncepcji historiozofii Bierdiajewa. Profetyzm myśliciela rozświeśla blask nadziei.

Summary: The eschatological vision of history in Nikolai Berdiaev's concept is derived from his foreboding approach; It is based on the conclusions drawn from the observation of symptoms and on the ideas taken from other philosophies, but above all, based on the original interpretation of the *Apocalypse*. The new exegesis of the sacred book announcing the end of the world seems to be the key to understanding the concept of Berdiaev's historiography. The prophets of thinker illuminates the glow of hope.

Słowa kluczowe: apokaliptyczna wizja, eschatologiczna historiozofia, apokatastaza, profetyzm.

Keywords: apocalyptic vision, eschatological history, apocatastasis, propheticism.

„Poczucie eschatologii, poczucie zbliżającej się katastrofy i końca świata jest moją cechą”¹.

Filozofia historii rosyjskiego myśliciela Mikołaja Bierdiajewa ma charakter wybitnie eschatologiczny². Koncepcja historiozofii, choć jest wielopłaszczyznowa, złożona i przepelniona nie do końca precyzyjnie wyjaśnionymi intuicjami, a do tego aforystyczna w swej formie – jawi się jako bardzo scentralizowana i koherentna, bo posiadająca kilka stałych punktów, wzdłuż których prze-

¹ M. Bierdiajew, *Autobiografia filozoficzna*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2002, s. 275.

² C. Wodziński, *Historia i eschatologia. O historiozofii i filozofii kultury Mikołaja Bierdiajewa*, „Studia Filozoficzne” 3-4: 1982; tenże, *Metamorfozy samoświadomości. Mesjanizm i eschatologia w filozofii Mikołaja Bierdiajewa*, „Znak” 413-415 / 10-11: 1989. Zob. M. Styczyński, *Amor futuri albo eschatologia zrealizowana. Studia nad myślą Mikołaja Bierdiajewa*, Łódź 1992; A. Ostrowski, *Egzystencjalna podstawa rzeczywistości historycznej w filozofii historii Mikołaja Aleksandrowicza Bierdiajewa*, [praca doktorska w Instytucie Filozofii i Socjologii UMCS] Lublin 1997;

biega główna prądza rozważań nad dziejami ludzkości. Sam filozof wielokrotnie mówił i pisał o tym, że mimo łatwości, z jaką przychodzi mu przelewanie na papier swoich myśli, dostrzega dramatyczny brak zgodności między intuicją, pomysłem a wypowiedzią pisemną. Często zresztą z tego powodu był źle rozumiany i oskarżany o sprzeczności. Ponieważ zauważał, iż nie zawsze potrafi rozpoznać samego siebie we własnych tekstach, starał się doprecyzować wiele elementów swej teorii oraz uściślić użycie i rozumienie stosowanych terminów, a także definicji. Dążył do osiągnięcia większej konsekwencji w wyrażaniu swojej myśli filozoficznej.

Ufundowana przez myśliciela historiozofia obraca się wokół osi końca świata i dziejów, który dokonuje się głównie w aktach twórczych człowieka wpływających z wolności osoby, a nie w formie kataklizmów i katastrof prowadzących do fizycznego finału. „Podstawowa idea, do której dochodzi metafizyka historii i która równocześnie jest założeniem metafizyki historii, jest ideą nieuniknionego końca historii”³.

Punktem wyjścia w filozofii końca historii jest pojęcie uprzedmiotowienia, obiektywizacji⁴. Ukucie tego terminu jest efektem procesu poznania i doświadczenia. Głęboki namysł doprowadził Bierdiajewa do idei obiektywizacji, stanowiącej podstawową kategorię eschatologii dziejów. Myśliciel doszedł do przekonania, że coś takiego jak rzeczywistość obiektywna tak naprawdę nie istnieje. Zdaniem filozofa ustanawia ją jedynie ludzka świadomość. „Być może najgenialniejsza jest koncepcja Kanta dotycząca wytwarzania przez rozum transcendentnej iluzji.”⁵ Istnieje zatem tylko obiektywizacja rzeczywistości dokonywana przez umysł. W ten sposób stworzony przez świadomość świat obiektywny nie ma realnego istnienia. „Nauka Kanta o antynomiach należy do największych odkryć w historii filozofii i wymaga jedynie uzupełnienia i rozwinięcia.”⁶ Świat jako przedmiot jest produktem, wytworem człowieka. Nie jest więc stały, niezmienny i niezależny. W tej właśnie optyce Bierdiajew przeprowadził krytykę kategorii bytu funkcjonującej w filozofii od czasów starożytnej Grecji. W jego ocenie byt jest produktem obiektywizacji dokonanej w umyśle. Sięgając do Kanta, rosyjski filozof zdefiniował byt jako iluzję transcendentną. Byt (istota, gr. *ousia*) stanowi tylko iluzję świadomości, podmiotu, intelektu.

tenże, Bierdiajew. *Egzystencja w perspektywie eschatologicznej*, Lublin 1999; s. Charles, *Éternité et histoire: Le problème de l'eschatologie chez Nicolas Berdiaeff*, „Laval Théologique et Philosophique” 54(3): 1998, s. 579-591. A. Asnaghi, *Storia ed eschatologia del pensiero russo*, Genova 1973. Por. T. Buadze, *L'eschatologisme de la pensée de Nikolai Berdiaeff*, [praca doktorska na Uniwersytecie we Fryburgu], Fribourg 2008.

³ M. Bierdiajew, *Sens historii. Filozofia losu człowieka*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2002, s. 131.

⁴ Tenże, *Rozważania o egzystencji. Filozofia samotności i wspólnoty*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2002, s. 24-41.

⁵ Tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej. Twórczość i uprzedmiotowienie*, tłum. W. i R. Paradowscy, Kęty 2004, s. 22.

⁶ Tamże.

Nie można właściwie pojąć końca świata bez wcześniejszego zrozumienia, czym jest rzeczywistość. Prawdziwa istota, prawdziwy byt, w znaczeniu: autentyczna realność – to coś, co filozof określa mianem „pra-życie”. Świat istnieje jedynie w niezobiektywizowanej głębi osoby, w podmiocie. Pra-życie jest kreowane przez człowieka w sferze wolności.⁷ Pra-życie to nic innego jak właśnie ów wolny akt twórczy człowieka. Wolność, podmiot, duch to pra-życie. Natomiast obiektywizacja polega na zniewoleniu, ograniczeniu, zdeterminowaniu osoby. Poznawanie napiętnowane jest siłą obiektywizacji, uprzedmiotowienia. Człowiek poznaje rzeczywistość jako wytwór zniewolonego podmiotu. W ten sposób sam ulega procesowi uprzedmiotowienia. W tym kontekście należy widzieć koniec świata dokonujący się bardziej w wymiarze duchowym niż fizycznym.

Bierdiajew budował swą teorię w opozycji do ontologii, określając ją jako filozofię egzystencjalną. „Filozofami egzystencjalistami byli bł. Augustyn, Pascal, po części Schopenhauer, a w drugiej połowie XIX wieku, oczywiście, Nietzsche i Dostojewski, którego można uważać za filozofa.”⁸ Nie czuł się spadkobiercą i kontynuatorem ontologii Parmenidesa, Platona, Arystotelesa, Tomasza z Akwinu, Spinozy, Leibniza, Hegla, Schellinga czy Sołowjowa, gdyż odkrył oraz konsekwentnie głosił pierwotność wolności wobec bytu.

„Kierkegaard jest jednym z najbardziej reprezentatywnych przedstawicieli filozofii egzystencjalistycznej. Ja sam dawno już temu, w książce wydanej w 1911 roku, na swój sposób określiłem filozofię egzystencjalistyczną, która dla mnie jest ,czymś, to znaczy ujawnieniem bytu, istnienia, w odróżnieniu od filozofii, która jest ,o czymś, o podmiocie, chociaż nie stosowałem określenia ,egzystencjalistyczna.”⁹

Prawdziwa filozofia egzystencjalistyczna, jedyna, którą należy uprawiać, to filozofia wolności, filozofia ducha. „W filozofii współczesnej zwłaszcza Heidegger i Jaspers reprezentują filozofię egzystencjalistyczną. (...) Heidegger tworzy filozofię egzystencji, a nie filozofię istoty.”¹⁰

Według Bierdiajewa ta koncepcja ma jednak podstawowy defekt: „W jego filozofii nie ma ducha.”¹¹ Byt, wokół którego orbituje ontologia, jest raczej pojęciem, a nie samym istnieniem. Natomiast we właściwym porządku to wolność poprze-

⁷ Tenże, *Filozofia wolności*, tłum. E. Matuszczyk, Białystok 1995, *passim*. „Bóg oczekuje od człowieka wyższej wolności, wolności ósmego dnia stworzenia. Tego typu oczekiwanie nakłada na człowieka olbrzymią odpowiedzialność. Ostatnia, ostateczna wolność, odwaga wolności i brzemień wolności, są cnotą religijnej dojrzałości. Dojście do religijnej pełni oznacza uświadomienie sobie ostatecznej wolności.” Cyt. z: tenże, *Sens twórczości – próba usprawiedliwienia człowieka*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2001, s. 133.

⁸ Tenże, *Rozważania o egzystencji*, s. 31.

⁹ Tamże. Por. tenże, *Filozofia wolności*.

¹⁰ Tenże, *Rozważania o egzystencji*, s. 32.

¹¹ Tamże.

dza byt. Realność wolności wyprzedza realność bytu stanowiącego przez podmiot w procesie obiektywizacji. Filozof głosi prymat wolności i ducha nad bytem. Kontynuując rozważania Dunska Szkota, Jakuba Boehme, Immanuela Kanta, Marie-Françoisa Maine'a de Birana i Fiodora Dostojewskiego, myśliciel na nowo odczytał, zreinterpretował i wykorzystał ich intuicje oraz kierunek myślenia, by stworzyć swoją filozofię jako metafizykę.¹² Ta metafizyka to inaczej filozofia egzystencjalistyczna lub filozofia wolności, która zakłada pierwotność ducha (=wolności, podmiotu) i wtórność bytu (przedmiotu). Przy tym bardzo ważne wydaje się specyficzne rozumienie tej wolności, mianowicie jako wolności niestworzonej.

Wolność, definiowana przez Bierdiajewa jako niestworzona, skutecznie wyjaśnia pojawienie się zła na świecie. Pozwala też w nowym świetle zobaczyć koniec świata jako efekt przeciwstawienia się złu dzięki mocy wolności. Jeśli odrzucić tezę o przedwiecznym pochodzeniu wolności, to nie sposób wytłumaczyć powstania zła.¹³ Dlatego niepowodzeniem kończyły się wszelkie dotychczasowe próby uzasadniania zaistnienia zła w ramach konwencji zakładających współistnienie dobra i zła albo stworzenie wolności po bycie oraz wtórnej wobec bytu. Dotąd funkcjonujące nauki filozoficzne i kierunki teologiczne nie poradziły sobie z tym problemem. Rosyjski filozof uważał siebie za protoplastę teorii wyjaśniającej pojawienie się zła i upadek człowieka. Bierdiajew był przekonany, że jako pierwszy podjął zakończoną sukcesem próbę epistemologicznego wyjaśnienia grzechu pierworodnego.

Wolność niestworzona to rzeczywistość przedwieczna i zasadnicza, w pewnym sensie krańcowa i ostateczna.¹⁴ Wykracza poza ramy czasowe oraz poza granice świata stworzonego. Pojęcie odnoszące się do wolności, termin „wolność niestworzona” to właściwie określenie, które nie mieści się w ramach pojęć racjonalnych. Rozum bowiem nie może ogarnąć rzeczywistości wolności niestworzonej. Dlatego to pojęcie należy do porządku symboli. Wolność niestworzona ma raczej charakter irracjonalny, nie można jej zatem ująć w kategoriach pojęć racjonalnych.¹⁵

Właśnie wolność niestworzona umożliwia również bardzo jasne uzasadnienie funkcjonowania twórczości, a dokładniej mocy stwórczej, którą dysponuje człowiek. Wolność nie tylko sprowadziła na świat grzech, lecz umożliwiła zbawienie, czyli ocalenie od ostatecznej zagłady. Moc stwórcza gwarantuje powstawanie no-

¹² W. i R. Paradowscy, *Eschatologiczna metafizyka Mikołaja Bierdiajewa*, [w:] M. Bierdiajew, *Zarys metafizyki eschatologicznej*.

¹³ M. Bierdiajew, *O przeznaczeniu człowieka, Zarys etyki paradoksalnej*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2006, s. 43 nn. Por. tenże, *Królestwo Ducha i królestwo cezara*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2003, s. 23; *Światopogląd Dostojewskiego*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2004, s. 49 nn.; *Egzystencjalna dialektyka Boga i człowieka*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2004, s. 64 nn. Zob. J. Krasicki, *Eschaton i zło. Mikołaj Bierdiajew*, „*Studia Philosophica Wratislaviensia*” 2008, s. 69-88.

¹⁴ M. Bierdiajew, *Metafizyczny problem wolności*, [w tegoż:] *Głoszę wolność*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1999, s. 53 nn.

¹⁵ Tenże, *Filozofia wolności, passim*.

wości, czegoś zupełnie nowego, dotąd nieistniejącego.¹⁶ Dzięki wolności niestworzonej człowiek może dokonywać prawdziwych aktów kreacji. Wolność niestworzona jest warunkiem *sine qua non* autentycznej twórczości. Bierdiajew miał na myśli przede wszystkim kreację ducha, twórczość duchową. Przy czym nie chodziło mu tylko o tzw. akty moralne człowieka czy dobre uczynki. Bierdiajew szerzej rozumiał akty duchowe. Mieścił w nich również akty wyobraźni, dzieła sztuki, osiągnięcia kultury, techniki i nauki. Papierkiem lakmusowym pozwalającym rozpoznać prawdziwą twórczość jest efekt uzyskiwany za pomocą aktu kreacji, polegający na przełamaniu barier czasu i przestrzeni. Autentyczny akt ducha rozdziera tę doczesną rzeczywistość jak zewnętrzną powłokę. Na tym polega koniec czasu i historii. Tu jest miejsce na apokalipsę. Akt twórczy niszczy ten świat i otwiera na nowy wymiar, rodzi nowy porządek, który można nazwać za *Biblią* „królestwem niebieskim”. Wydarzenia końca XIX wieku oraz rewolucje i dwie wojny światowe pozwalają łatwiej uzmysłować sobie, że żyjemy w czasach ostatecznych, w epoce eschatologicznej, czyli w okresie oczekiwania na paruzję. Koniec historii i wszechświata dokonuje się w każdym akcie twórczym człowieka.¹⁷

Człowiek jest powołany do podźwignięcia się z upadku dzięki wolności niestworzonej jako osoba. „Problem osoby jest podstawowym problemem filozofii egzystencjalistycznej.”¹⁸ Osoba to kolejne kluczowe pojęcie stosowane z determinacją przez rosyjskiego filozofa w ramach budowanej koncepcji historiozofii i apokalipsy.¹⁹ Idea osoby, mającej centralne, podstawowe, a zarazem wyjątkowe, niepowtarzalne znaczenie, pozwala wznieść gmach personalizmu, gwarantującego wyższość jednostki nad społeczeństwem, narodem i państwem, a także prymat człowieka nad bytem, nad wszystkim, co ogólne, uniwersalne.²⁰ Bunt przeciwko władzy tego, co ogólne i powszechne, a co jest głównym powodem i źródłem obiektywizacji, wzniecony w imię wolności oraz godności osoby – to święty i słuszny obowiązek filozofa. Podporządkowanie osoby temu, co powszechne i ogólne, prowadzi do nieszczęścia, do zniewolenia człowieka na drodze obiektywizacji.²¹ Wiel-

¹⁶ P. P. Repczyński, *Filozofia końca*, Poznań 2015, s. 194 nn.

¹⁷ M. Bierdiajew, *Sens twórczości, passim*. Por. tenże, *Zbawienie i twórczość*, [w tegoż:] *Głoszę wolność*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1999, s. 78 nn.; tenże, *O przeznaczeniu człowieka*, s. 132 nn.

¹⁸ Tenże, *Rozważania o egzystencji*, s.87. Por. H. Rarot, *Rosyjski personalizm Mikołaja Bierdiajewa*, „Kultura i Wartości” 3 (7): 2013, s. 87-101.

¹⁹ Tamże.

²⁰ M. Bierdiajew, *Problem człowieka*, [w tegoż:] *Głoszę wolność*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1999, s. 27 nn. Por. tenże, *O przeznaczeniu człowieka*, s. 61 nn. Por. *Personalizm i marksizm*, „Put” 48: 1935, s. 3–19; także [w:] *Le communisme et les Chrétiens*, (pr. zb.) F. Mauriac, R. P. Ducattillon, N. Berdiaeff, A. Marc, D.de Rougemont, D.-Rops, Paris 1937; *Human Personality and Marxism*, trans. J. F. Scanlan, [w:] *Communism and Christians*, (red.) F. Mauriac, trans. J. F. Scanlan, London 1938.

²¹ M. Bierdiajew, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 97 n. Por. tenże, *Rozważania o egzystencji*, s. 99.

kość życia, powołanie człowieka i godność osoby wyraża się najpełniej w walce duchowej o wyzwolenie z niewoli. Każdy akt twórczy jest zwycięstwem nad śmiercią zadawaną przez obiektywizację. W tę duchową walkę wpisany jest na stałe konflikt pomiędzy osobą a tym, co bezosobowe lub metaosobowe. „Osobowość człowieka jest wynikiem walki.”²² Pretensje do władzy i panowania nad człowiekiem tego, co bezosobowe czy metaosobowe, są wszechobecne i przemożne, dlatego trzeba ogromnego wysiłku osoby i osobowości, by przeciwstawić się tej potędze. Wiele zapału dodała Bierdiajewowi lektura książki M. Stirnera.²³ Rosyjski filozof idzie jeszcze dalej, nadając problemowi sens metafizyczny. Walka ta oznacza także konflikt ze społeczeństwem, państwem, partiami, klasami, związkami, organizacjami, narodem, a także z obyczajami, zwyczajami, tradycjami, doktrynami, ideologiami, teoriami i wszystkimi innymi formami ponadosobowymi, uzurpującymi sobie prawo do rządzenia człowiekiem. „Substancje kolektywne (agregaty) nie są prawdziwe. To dusza nadaje im jedność swą myślą.”²⁴ Walce tej trzeba nadać postać totalną. Ponadto ma ona charakter duchowy i wymiar osobowy. „Tajemnica osoby, tajemnica egzystencjalna odsłania się jedynie w twórczym życiu integralnego ducha. Jest to walka duchowa. Fałszywe uprzedmiotowione uniwersalia, fałszywe realności powinny być obalone w walce ducha.”²⁵ Należy konsekwentnie odrzucać wszelkie stanowiska zakładające realizm pojęć, powszechników, uniwersalizmów, struktur metaosobowych, wszystkiego tego, czemu nadaje się znaczenie ponadosobowe i czemu przypisuje się prymat nad osobą. Owszem, filozof akceptuje ich wagę i rolę, lecz tylko wtedy, gdy nie panują nad osobą. To, co uniwersalne, zawiera się w tym, co indywidualne, a nie odwrotnie. Osoba zawiera w sobie kosmos, a nie odwrotnie.²⁶ Bierdiajew podejmuje heroiczny trud „zbudowania filozofii poza logiczną, ontologiczną i etyczną władzą tego, co ogólne, nad tym, co osobowe”. Takie personalistyczne ujęcie historiozofii gwarantuje oryginalny rys koncepcji apokaliptyki dziejów i ludzkości.

Nic dziwnego, że myśliciel uznaje się za personalistę. „Moja ostateczna filozofia jest filozofią osoby.”²⁷ Konsekwencje zbudowania takiej nauki są dalekosiężne. Skutki zastosowania nowych rozwiązań metodologicznych dotyczą społecznego,

²² Tenże, *Egzystencjalna dialektyka Boga i człowieka*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2004, s. 81. Por. tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 89. Zob. tam rozdział *Ogólność jako uprzedmiotowienie*.

²³ M. Stirner, *Jedyny i jego własność*, tłum. J. A. Gajlewiczowie, Warszawa 1995.

²⁴ M. Bierdiajew, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 101. „Osoba zdolna jest do doświadczenia cierpienia i radości, ma po temu odpowiednie organy, których pozbawione są rzeczywistości metaosobowe.” Cyt. z: tenże, *Rozważania o egzystencji*, s. 90.

²⁵ Tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 99.

²⁶ „Osoba nie jest częścią świata, kosmosu, lecz przeciwnie, kosmos jest częścią osoby.” Cyt. z: M. Bierdiajew, *Problem człowieka*, [w tegoż:] *Głoszę wolność*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1999, s. 27. Por. H. Rarot, *Rosyjski personalizm Mikołaja Bierdiajewa*, s. 87-101.

²⁷ M. Bierdiajew, *Autobiografia filozoficzna*, s. 275. Por. tenże, *Personalizm i marksizm*, „Put” 48: 1935, s. 3-19.

kulturowego, religijnego i moralnego wymiaru życia ludzkiego. W świetle postulatów antropologii rosyjskiego intelektualisty należy zrewidować cały katalog teorii filozoficznych i przebadać wszystkie podstawowe zagadnienia. „Nadrzędna wartość osoby, nadrzędna prawda personalizmu nie może być dowiedziona jako teza obiektywnej ontologii; prawda ta utwierdza się z pomocą woli moralnej postulującej wartości, utwierdza się wyborem wolności.”²⁸ Bierdiajew ogłasza początek przewrotu w myśleniu, nazywanego przez niego „rewolucją personalistyczną”. Rewolucja ta oznacza zrzucenie łańcuchów i kajdan nałożonych osobie przez mechanizm obiektywizacji. Wyzwolenie podmiotów, osób spod władzy przedmiotów. Trzeba przekroczyć ograniczenia stawiane przez determinizm. To jest też wyzwanie należące do porządku eschatologicznego.²⁹ Zbawienie człowieka od zguby, zagrożeń i niebezpieczeństw zniewolonego życia w imperium determinizmu to wzniosłe zadanie należące do obowiązków ostatecznych. Osoba poprzez swą niezniszczalność została zakorzeniona w wieczności. Wychyla się z powszedniości, z doczesności i sięga poza ziemski wymiar. Dzieje się to dzięki wolności niestworzonej będącej osnową mocy twórczej. Twórczy poryw ducha jest niezbywalnym atrybutem osoby.³⁰ Doświadczenie wyzwolenia spod władzy wszechobejmującego procesu obiektywizacji wpisuje się w perspektywę eschatologiczną.

Obcowanie z marnościami tego świata, doświadczenie cierpienia, choroby, nieszczęść, obserwacja katastrof, kataklizmów, rewolucji, wojen, upadku państw, niszczenia wszystkich rzeczy i obumierania życia – wiąże się z niepokojem oraz przecuciem katastrofy i końca świata. Rzeczy są niszczone, ludzie śmiertelni, a byty istniejące w czasie i w historii przemijają. Według myśliciela wszystko to zyskuje jedyny możliwy sens w horyzoncie eschatologii. Koniec czasu i historii nadaje im jedyny możliwy sens. Inaczej wszystko jest absurdem. Koniec jest kresem obiektywizacji i bramą do królestwa wolności. Nadzieja zwycięstwa nad śmiercią to podstawowy problem życia człowieka. Najbardziej bolesna i przerażająca okazywała się nie tyle pewność własnej, co śmierć bliskich osób. Bierdiajew nie ukrywa, że to zagadnienie stało się obsesją jego dociekań, poszukiwań, badań i konstruowania teorii.³¹ Ostry sprzeciw wobec panowania obiektywizacji, w tym szczególnie wobec śmierci jako ostatecznego akordu tego procesu, nadał znaczenie i patos jego refleksji filozoficznej.

Tylko religia, tylko chrześcijaństwo zapewnia rękojmię doskonałego rozwiązania tego problemu. Przypisanie przez chrześcijaństwo sensu śmierci, rozumia-

²⁸ Tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 102.

²⁹ „Osoba jest kategorią ducha, a nie przyrody, i nie jest podporządkowana przyrodzie i wspólnocie. Osoba nie jest częścią przyrody i społeczeństwa (...) odwrotnie, to społeczeństwo jest częścią osoby.” Cyt. z: M. Bierdiajew, *Problem człowieka*, s. 27.

³⁰ Tenże, *Filosofija swobodnogo ducha. Problematika i apoloģija christianstwa*, I-II: Paryż 1927–1928; także [w tegoż:] *Filosofija swobodnogo ducha*, Moskwa 1994.

³¹ Tenże, *Rozważania o egzystencji*, s.105. Zob. tam rozdział *Osoba i śmierć*.

nej jako przejście z ziemskiego do innego, lepszego i wiecznego świata, pozwala ukierunkować i uporządkować los człowieka. Jeśli nie ma Boga, to nie ma też życia wiecznego, doskonalszej rzeczywistości, sfery prawdziwej wolności. Zdaniem filozofa jedynie chrześcijaństwo zaproponowało nieśmiertelność człowieka jako jednostki. Starożytni Grecy wierzyli w nieśmiertelność bogów. Platon i jego następcy uznawali nieśmiertelność nie duszy konkretnego człowieka, lecz duszy uniwersalnej.³² Podobnie uważali idealisci niemieccy. Natomiast chrześcijaństwo daje nadzieję na nieśmiertelność poszczególnych jednostek. Dlatego duszy w *Biblii* przyznano najwyższą wartość. „Cóż bowiem za korzyść odniesie człowiek, choćby cały świat zyskał, a na swej duszy szkodę poniósł?” To jeden z ulubionych cytatów rosyjskiego filozofa.³³ Koniec świata w ujęciu chrześcijańskim staje się apokalipsą widzianą we właściwych proporcjach, a przede wszystkim w wymiarze duchowym.

W religii chrześcijańskiej znajduje się zatem źródło i umocowanie najbardziej konsekwentnego personalizmu, w którym los ludzki jest najważniejszy, a dusza stanowi najwyższą wartość. Ani nauki teozoficzne, ani buddyzm i inne religie wschodnie nie traktują równie poważnie osoby, jej egzystencji i śmierci.³⁴ Cierpienie, choroby, przemijalność, nietrwałość, ułomność, marność, katastrofy, wojny, kataklizmy, śmierć, zagłada i wszelkie zło świadczą o nieuniknioności istnienia wyższego świata. Jednocześnie są drogą prowadzącą do nowego wymiaru.³⁵ Ten parametr rzeczywistości jest zauważalny w perspektywie wartości duchowych. Przeznaczenie człowieka polega na transcendowaniu doczesnego świata.³⁶ Cierpienie i śmierć stanowią bramę do rzeczywistości duchowej. Wiąże się to z trudnym problemem czasu i wieczności. A tylko koniec nadaje sens historii i losowi osoby. Właściwe ujęcie tego zagadnienia ma miejsce w eschatologicznej filozofii historii.³⁷ Paradoks czasu i historii leży u podstaw eschatologii.

Dzieje ludzkości i los człowieka są pełne niepowodzeń, nieszczęść i zła. W historii cywilizacji i w życiu poszczególnych jednostek prawie nic się nie udaje. Znaczenie i sens historii nadaje dopiero spodziewany jej koniec. Dzieje, które nie miałyby końca, byłyby przerażające. Postęp nie może być nieskończony. Historia nie mająca kresu jest absurda.³⁸ Tak więc właśnie apokaliptyczny wymiar nadaje jej szczególne znaczenie. Dlatego też autentyczna filozofia historii musi być eschatologiczna. Apokalipsa ludzkości i wszechświata łączy się nierozzerwalnie z eschatologią jednostki, osoby. Według Bierdiajewa tragizm tego związku tkwi

³² Platon, *Fedon*, [w:] tegoż, *Dialogi*, tłum. W. Witwicki, Kęty 1999, I, s. 625-714.

³³ *Biblia Tysiąclecia, Ewangelia św. Łukasza*, rozdz. 16, wers 26.

³⁴ M. Bierdiajew, *Teozofia i antropozofia w Rosji*, „Russkaja Mysl” 11: 1916, s. 1-34; pol. tłum. H. Paprocki, „Gnosis” 2: 1992, z. 4, s. 13-20.

³⁵ Tenże, *Rozważania o egzystencji*, s. 105 nn. Por. tenże, *Egzystencjalna dialektyka Boga i człowieka*, s. 52 nn. Zob. tam rozdział *Cierpienie*.

³⁶ Tenże, *O przeznaczeniu człowieka*, s. 253 nn. Zob. tam rozdział *Śmierć i nieśmiertelność*.

³⁷ Tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 154 nn.

³⁸ Tenże, *Sens historii*, s. 124 nn. Zob. tam rozdział *Nauka o postępie i koniec historii*.

w dramatycznym konflikcie osoby, jej egzystencji i losu historycznego, historii. Rosyjski filozof zbuntował się przeciwko procesowi historycznemu, który ignoruje, lekceważy, niszczy jednostkę i niweczy ducha. Los historyczny zdaje się nie uważać osoby.³⁹ Dlatego w ramach dziejów nie ma szansy na pomyślnie rozwiązanie losu konkretnego człowieka. Owszem, jest sposób na ujarzmienie narowistego rumaka historii. Mianowicie człowiek może ogarnąć całą kulturę, cały świat, całą ludzkość i historię. W jaki sposób może to uczynić? Osoba jest mikrokosmosem, więc w niej może przebiegać i dokonać się cała historia. Historia może stać się wewnętrznym losem człowieka. Osiągnąć to można dzięki nadzwyczajnej mocy twórczej, która wytryska z niestworzonej wolności osoby.⁴⁰ Człowiek ogromnym wysiłkiem ducha może rozerwać fatalistyczny ciąg procesu, który wydaje się biec w nieskończoność, na oślep. Bierdiajew przeczuwa oraz przepowiada koniec czasu i historii. Koniec historii to kres eksterioryzacji i obiektywizacji. Ten proroczy ton współbrzmi z eschatologiczną melodią historiozofii rosyjskiego myśliciela.⁴¹

Największą trudność w profetycznej części historiozofii sprawia sam czas. Paradoks czasu komplikuje zwłaszcza wytłumaczenie, uzasadnienie i wyjaśnienie nadciągającej apokalipsy. Ponieważ obiektywizujemy sam proces historyczny i jego koniec, błędnie myślimy o końcu historii. Wyobrażamy sobie ją jako koniec w czasie, jako koniec mający nastąpić w przyszłości. Czas jest symptomem upadku człowieka i świata. Na skutek grzechu człowiek został wyrzucony z raju wieczności. Grzech zaplątał ludzkość w sieć czasu i przestrzeni. Skażony został umysł człowieka. Jesteśmy w swych wyobrażeniach ograniczeni. Myśl nie jest w stanie wybić się ponad czas. Dlatego połączenie perspektywy czasu i historii sprawia tyle kłopotów.⁴² W czasie historycznym nie można myśleć o końcu dziejów. Kres znajduje się poza czasem. W tym znaczeniu koniec nie będzie więc wydarzeniem historycznym. Może on mieć miejsce niejako po drugiej stronie czasu. Koniec stanowi zwycięstwo nad czasem historycznym, arytmetycznym (odmierzonym przez zegary) i kosmicznym, a zarazem zewnętrznym wobec osoby. Ograniczoność pojmowania tych zjawisk i zagadnień prowadzi do sprzeczności w twierdzeniach: koniec historii oraz świata nastąpi zarówno w czasie, jak i poza nim. Eksterioryzacja oraz obiektywizacja stosowane w procesie poznania i myślenia prowadzą do takich właśnie sprzeczności. Niedorzeczności, nieporozumienia, sprzeczności, niejasności, antynomie, paradoksy i absurdy, które rodzi obiektywizacja, są nieprzezwyčajalne

³⁹ Tenże, *Niewola i wolność człowieka. Zarys filozofii personalistycznej*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2003 s. 183 nn.

⁴⁰ M. Bierdiajew, *Sens twórczości*, s. 78 nn., *passim*. Por. rozdział *Twórczość jako narzędzie, instrument do przerwania zamkniętego kręgu doczesnego świata*.

⁴¹ Tenże, *Rozważania o egzystencji*, s. 71 nn. Zob. zwłaszcza rozdział *Choroba czasu. Zmiana i wieczność*.

⁴² Zob. P. P. Repczyński, *Filozofia końca*, rozdział *Koncepcja czasu oraz motyw końca świata i historii*.

w ramach dyskursu opartego wyłącznie na zasadzie racjonalności i prowadzonego w oderwaniu od integralności ducha (który np. dodatkowo uwzględni intuicję, uczucia, czynniki irracjonalne, *etc.*). Dlatego w ostatecznym rozrachunku filozof uważa, że koniec historii należy widzieć jednocześnie w porządku czasowym i w planie wieczności.⁴³ Niepoprawny jest również, jego zdaniem, zabieg przeprowadzony w wymiarze przestrzennym – przeciwstawiania doczesnego świata życiu pozaziemskiemu. Te dwa światy dopełniają się i łączą ściśle w planie zbawienia, w ramach którego człowiek realizuje zgodnie z przeznaczeniem zadanie przemieniania ziemskiej rzeczywistości w królestwo niebieskie. Doczesne i wieczne życie przeplatają się wzajemnie. Człowiek poprzez każdy akt twórczy robi wyrwę w przyziemnym porządku, w którą natychmiast wnika doskonała rzeczywistość. Dokonując aktów kreacji osoba otwiera czas kosmiczny i historyczny, by mógł weń wnikać porządek egzystencjalny, nieskończony i nieśmiertelny.⁴⁴

Przezwyciężenie czasu historycznego, wypełnionego wszak dobrem i złem, szczęściem i nieszczęściem, życiem i śmiercią, smutkiem i radością, miłością i nienawiścią – następuje na drodze zastąpienia czasu wiecznością. Pamięć, będąca formą energii, zastępuje ułomny czas. To pamięć ma ogromną moc przemieniającą doczesność w królestwo ducha. Pamięć należy do podstawowych instrumentów stosowanych w porządku eschatologicznym. W epoce apokalipsy pamięć przenosi wydarzenia, zjawiska, procesy z czasu historycznego w sferę nadprzyrodzoną. Dlatego nieodzowne wydaje się głoszenie, podtrzymywanie i wzmacnianie dążenia do transcendowania czasu. Bierdiajew czas nazywa chorobą. Dlatego widzi konieczność przerwania zamkniętego kręgu czasu, aby uzdrowić osobę i przemienić świat.⁴⁵

Kryzysy, katastrofy, kataklizmy, agonie, konflikty, rewolucje, wojny i przesilenia najczęściej budzą przerażenie, paraliżują, wyzwalają nastroje dekadentki, pesymizm, marazm. Apokalipsa pojmowana jako pesymistyczna wersja końca wszystkiego⁴⁶ może skłaniać do przyjmowania postaw negacji, wycofania, zahamowania, powstrzymania, wyrzeczenia, pasywności czy bezczynności. Takie formy biernego oczekiwania na kres istnienia myśliciel widzi na przykład w ascezie monastycznej, w poglądach Włodzimierza Sołowjowa⁴⁷ i Konstantego Leontjewa. Źródło takich postaw upatruje w bezsilności, stłamszeniu, zniewoleniu i strachu. Natomiast Bierdiajew chce widzieć i przeżywać apokalipsę jako odradzającą, przemieniającą i roz-

⁴³ M. Bierdiajew, *Niewola i wolność człowieka*, s. 183 nn. (Rozważania o podwójnym rozumieniu końca historii). Por. P. P. Repczyński, *Cywilizacja czasu zobiiektywizowanego*, „Sensus Historiae” 3: 2011, s. 57-74.

⁴⁴ M. Bierdiajew, *Egzystencjalna dialektyka Boga i człowieka*, s. 106 nn. Zob. tam rozdział *Nieśmiertelność*.

⁴⁵ Tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 121 nn., 158 nn. Zob. tam rozdział *Eschatologia osobowa i eschatologia uniwersalno-historyczna*.

⁴⁶ W. Rozanow, *Apokalipsis naszego wriemieni*, Moskwa 2001.

⁴⁷ W. Sołowjow, *Krótką opowieść o antychryście*, [w tegoż:] *Wybór pism*, tłum. J. Zychowicz, Poznań 1988, III, s. 122-147.

jaśniającą epokę przejścia z zagłady, upadku, otchłani i śmierci ku nowej rzeczywistości. W refleksji filozoficznej Sołowjowa zwrócił uwagę na ogromne znaczenie i rolę ludzkiego pierwiastka w dziele odkupienia. U Mikołaja Fiodorowa zaś znalazł przekonanie co do mocy człowieka oraz ogromne pokłady wiary w jego zdolność do aktywnego przewyciężenia śmierci.⁴⁸ Rosyjski filozof najbardziej docenił dokonaną przez Fiodorowa genialną próbę przeprowadzenia nowej interpretacji *Apokalipsy*, w której człowiekowi zostaje przyznana rola aktywnego uczestnika w przebiegu czasów ostatecznych. Bierdiajew dostrzegł jednak i skrytykował nadmiernie naturalistyczny charakter koncepcji Fiodorowa.⁴⁹ Ale nie pogardził inspiracją. Uznawszy ją za niewystarczającą, wykorzystał zaczerpniętą z niej intuicję do zbudowania własnej poszerzonej i pogłębionej egzegezy *Apokalipsy*. Autor *Sensu twórczości* opowiedział się za twórczym rozumieniem tej księgi biblijnej. Jego zdaniem człowiek jest powołany do pełnego zaangażowania w proces przygotowania i przeprowadzenia powtórnego przyjścia Chrystusa. Zatem nie może to być beczynne oczekiwanie na sąd ostateczny, lecz przyjęcie aktywnej postawy, wyjście naprzeciw. Ten właśnie rys nadaje wizji dziejów ostatecznych charakter eschatologii twórczej i aktywnej. Człowiek jest podmiotem, a do pewnego stopnia sprawcą i kreatorem, a nie jakimś niemym świadkiem nadejścia końca.

W tym ujęciu apokalipsa nie stanowi fatum. Wydarzenia czasów ostatecznych tracą znaczenie fatalistycznych procesów, w których wir zostaje wrzucona osoba pozbawiona mocy i woli. W tej koncepcji człowiek zachowuje wpływ na swój los.⁵⁰ Tak więc koniec historii nie jest pesymistyczny i nie może się spełnić bez ludzkiej wolności. Ludzkość staje się współodpowiedzialna z Bogiem za dzieło zakończenia ziemskiego etapu i przejścia do nowej rzeczywistości. Przeciwnie dzięki wcieleniu, odkupieniu i zmartwychwstaniu dokonany przez Chrystusa człowiek ma naturę wzbogaconą o pierwiastek boski. Bogoczłowieczeństwo wyraża się w aktywnym i twórczym uczestnictwie w apokalipsie.

Według Bierdiajewa zawarte w *Biblii* proroctwa dotyczące czasów ostatecznych zostały sformułowane w trybie warunkowym, co oznacza, że zapowiadane wydarzenia i zjawiska nie mają kształtu określonego w sposób absolutny. Nie tylko ich forma, ale też treść, sekwencja itd. nie są konieczne. Postać końca świata nie jest przesądzona.⁵¹ To znaczy, że ludzkość może wpłynąć na eschatologię. Człowiek,

⁴⁸ M. Bierdiajew, *Niewola i wolność człowieka*, s. 189 nn. Zob. tam *Aktywny i twórczy eschatologizm*.

⁴⁹ Zob. J. Żylińska-Chudzik, *Aktywistyczna eschatologia Mikołaja Fiodorowa jako pragmatyczna implikacja jego antropologii*, [praca magisterska w Instytucie Filozofii UJ] Kraków 2008; [w:] www.filozofiarosyjska.uz.zgora.pl (dostęp: 20.07.2013). Por. s. Mazurek, *Utopia i łaska, Idea rewolucji moralnej w rosyjskiej filozofii religijnej*, Warszawa 2006 (rozdział *Kosmiczna pascha*).

⁵⁰ Por. M. Bierdiajew, *Idieja bogoczłowieczeństwa Wł. Sołowjowa* [później publ. pod zmienionym tytułem: *Osnownaja idieja Wł. Sołowjowa*], „Pieriezwon” 178 i 179: 1925; także [w:] *Sobranije soczynienij*, Paris 1989, t. III.

⁵¹ M. Bierdiajew, *Egzystencjalna dialektyka Boga i człowieka*, s. 132 nn.

który przyjmie odpowiedzialność za swój los, ma moc doprowadzić do przemiany świata. Według Fiodorowa ludzkość posiada zdolność, dzięki której można uniknąć plag, zniszczenia świata i sądu ostatecznego. Bierdiajew natomiast twierdzi, że człowiek korzystając z daru wolności może poprzez twórczość duchową przygotować świat na szczęśliwe przejście przez czasy ostateczne.⁵²

Koniec świata nie tyle znajduje się w fazie przygotowań, ale już dzieje się tu i teraz. Zdarza się zawsze wtedy, gdy człowiek przekracza granice czasu i przestrzeni, ramy powszedniości i doczesności. Dzieje się to w chwili każdego aktu kreacji duchowej, w prawdziwym dziele sztuki, nauki, kultury, w każdym czynie moralnym, w każdym akcie miłości i miłosierdzia, poświęcenia, cierpienia i ofiary. Koniec następuje w momencie kontemplacji, w twórczym poznaniu, w odkryciu, w natchnieniu i twórczej ekstazie. W każdym takim akcie ludzkość kończy ten niedoskonały, pełen nienawiści i zła świat doczesny, by wejść do innej rzeczywistości – duchowej i nieśmiertelnej. Charakter takiej twórczości jest wybitnie eschatologiczny. Koniec oznacza zwycięstwo nad obiektywizacją, a sukces w walce z obiektywizacją ustanawia koniec.

Jak więc sobie radzi Bierdiajew z przerażającymi przepowiedniami *Apokalipsy* w kontekście swej wyraźnej inklinacji do koncepcji Orygenesusa głoszącej powszechne zbawienie?⁵³ Co oznaczają konkretne zapisy dotyczące sądu ostatecznego i nieuniknionej kary? Jak tłumaczy okrucieństwo, kataklizmy, plagi i wszelkie okropieństwa zapisane w tej księdze? Rosyjski filozof proponuje w pewnym sensie rozwiązanie na miarę Salomona. Koniec świata wydaje się dwoisty; jawi się jako pomieszanie sprzecznych wizji: fatum i wolności. Fatum jest związane ze złem, oznacza los zniewolonych ludzi, którzy wybrali życie bez Boga. *Apokalipsa* zawiera opis fatalistycznego charakteru i skutków zła. Świat zapada się, wali, zsuwa w otchłań zguby. Jednak nie oznacza to unicestwienia człowieka. Człowiek przemieniony, Bogo-człowiek, Syn Boży nie ulegnie zagładzie. Nowy wymiar końca, do którego wiedzie wolna twórczość i twórcza wolność, oznacza alternatywę. Otwiera się perspektywa ocalenia, która pokazuje drogę wolności, drogę zbawienia, „drogę Bogo-człowieczą”.⁵⁴ Poprzez wolność człowiek realizuje powołanie do współodpowiedzialności i współdziałania w dziele zbawienia.

Filozof ukuł tezę, że koncepcja sądu ostatecznego pojmowanego jako bezwzględne, wyrachowane, bezosobowe i zimne wymierzenie kary oraz zniszczenie świata i człowieka świadczy raczej o ograniczoności człowieka niż o istocie Boga.⁵⁵

⁵² Tenże, *Sens twórczości*, s. 264 nn.; tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 135 nn.

⁵³ M. Styczyński, *Dlaczego diabeł musi być zbawiony?*, „Aletheia” 2-3: 1988. Por. M. Cielecki, *Solidarność zbawienia. Eschatyczne myślenie Mikołaja Bierdiajewa*, „W drodze” 11: 2007.

⁵⁴ M. Bierdiajew, *Autobiografia filozoficzna*, s. 286.

⁵⁵ W myśli Włodzimierza Sołowjowa Bierdiajew znalazł potwierdzenie swej intuicji dotyczącej innego pojmowania sądu ostatecznego, nie jako procesu sądowego. Zob. tenże, *Idieja bogoczełowieczstwa Wł. Sołowjowa*.

Kara, zatracenie, nienawiść, zniszczenie, a także wieczne piekło mówią wiele o sadyzmie i ciasnocie wyobrażeń człowieka uprzedmiotowionego, ale nic o Bogu, którego tajemnica pozostaje nieprzenikniona. Interpretacja *Apokalipsy* przeprowadzona przez historyczny Kościół nabrała cech ziemskich, doczesnych, ograniczonych i ciasnych.⁵⁶ Ostateczny krajobraz po bitwie nie może ukazywać dwóch wiecznych rzeczywistości: autonomicznego piekła we władzy szatana i niezależnego nieba rządzonego przez Boga. Bierdiajew wierzył w ostateczne zwycięstwo Boga. W swych rozważaniach dotyczących piekła i diabła doszedł do radykalnej konstatacji: „Mikołaj Fiodorow z odwagą i w genialny sposób mówił o umowności prorocत्व apokaliptycznych i uważał *Apokalipsę* za groźby dla dzieci.”⁵⁷ Podział przedstawiony w *Biblii* jawi się według niego jako tymczasowy i dotyczy tylko momentu sądu. Piekło jest czasowym oddzieleniem, po którym nastąpi przemienienie i przyłączenie do królestwa bożego. Wszystkie twierdzenia oraz kategorie myślowe dotyczące piekła są okaleczone i nie przystają do prawd zakrytych tajemnicą.⁵⁸ Bóg i jego plany w tym zakresie są trudne, wręcz niemożliwe do ujęcia w racjonalnych ramach.

Eschatologia chrześcijańska, osadzona w konkretnych czasach, eschatologia odzwierciedlająca warunki historyczne, w których się rozwijała, bardzo mocno dostosowała się do ograniczoności tego świata. Eschatologia Bierdiajewa przekracza te granice. Myśliciel proponuje ludzkie naleciałości zastąpić boskimi tajemnicami. Eschatologia odmieniona może wejść w nowy etap rozważań nad czasami ostatecznymi. Nie można pozostać przykutym do wątpliwych sformułowań wynikających ze słabości i ograniczoności skażonych umiejętności pojmowania trudnych spraw. Filozof docenił dokonania rosyjskiej myśli religijnej w przewyciężaniu sądowniczego, opartego na strachu systemu myślenia i odejściu od piekielnej idei wiecznego zatracenia. Z tego dziedzictwa zaczerpnął dodatkową argumentację, elementy i motywy do poszukiwania powszechnego ocalenia. Apokaliptyczna wizja dziejów Bierdiajewa przetykana jest jasnymi odcieniami nadziei zawartej zarówno w niektórych fragmentach *Biblii*, jak i w niektórych naukach teologicznych ojców Kościoła czy w koncepcjach filozoficznych myślicieli różnych epok. „Głoszę soborowość zbawienia, zbawienie w duchowej wspólnotcie i poprzez tę wspólnotę, zbawienie z moimi braćmi i z całym stworzeniem. (...) Odrzucam więc zbawienie w pojedynkę („Zbawiaj się, kto może”, jak mawiał pewien prawosławny), odrzucam egoizm zbawienia.”⁵⁹

Koniec wieku, rewolucje, wojny, katastrofy oraz kataklizmy budzą nastroje dekadentkie i przecucie zbliżającego się końca. Bierdiajew upatrywał w tym znaki zapowiedziane w *Apokalipsie*. Rozpada się kultura, ulega destrukcji cywi-

⁵⁶ M. Bierdiajew, *O przeznaczeniu człowieka*, s. 102 nn. Zob. tam rozdział *Etyka normatywna* oraz *Dobro pod łaską* (s. 109 nn.) i *Chrześcijański stosunek do grzesznych i złych* (s. 118 nn.). Por. tenże, *Dwie wizje chrześcijaństwa*, [w tegoż:] *Głoszę wolność*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1999, s. 98 nn.

⁵⁷ Tenże, *Sens twórczości*, s. 276.

⁵⁸ Tenże, *O przeznaczeniu człowieka*, s. 269 nn. Zob. tam rozdział *Piekło*.

⁵⁹ M. Bierdiajew, *Zbawienie i twórczość*, s. 79.

lizacja, degeneruje się ludzkość. Na horyzoncie pojawia się biblijna bestia. Zdaniem rosyjskiego filozofa nie ma ona postaci indywidualnej, lecz jest ona istotą kolektywną. Zdegenerowane państwa, społeczeństwa przepojone nacjonalizmem, zachłyśnięte władzą partii, zaślepione nienawiścią organizacje – wszystkie możliwe formy „państwa cezara” przyjmują postać bestii. Autorytarna władza, totalitaryzm, zniewolenie jednostki, podporządkowanie i bezwzględny wyzysk człowieka – przeciwstawiają się nadchodzącemu królestwu ducha.⁶⁰ Odwaga i twórcza moc wolności umożliwiają człowiekowi współdziałać z Chrystusem w skutecznej walce z bestią. Świadomość eschatologiczna pozwala budować królestwo niebieskie. Człowiek może przygotowywać nadejście tego królestwa w wymiarze indywidualnym i zbiorowym. Indywidualnie czyni to człowiek w twórczych porywach ducha, omawianych już wcześniej. Natomiast w zakresie wspólnoty dokonuje się to na poziomie współdziałania i aktów miłosierdzia na rzecz innych. W ramach mistycznego Kościoła – przemienianego od wewnątrz nie liturgią i obrzędem, lecz miłością bliźniego, ofiarą, jałmużną i dobrymi uczynkami – działa Duch święty. Poprzez wspólnotowość („soborność”) wdzierają się do Kościoła wieczność i utrwalają w nim nieśmiertelne elementy królestwa niebieskiego, którego bram nie jest w stanie naruszyć bestia. Dzięki soborności wspólnota potrafi przeciwstawić się opresji bestii jako autorytarnej władzy wynaturzonego państwa, partii czy społeczeństwa.⁶¹

Eschatologia odwołująca się do chrześcijańskiej proveniencji musi ustosunkować się do zagadnienia istnienia zła w świecie, wszechmocy boskiej i opatrności.⁶² Zdaniem Bierdiajewa klasyczna teologia nie rozwiązuje problemu, jak pogodzić opatrność boską z powszechną obecnością zła.⁶³ W gruncie rzeczy ta nauka jedynie usprawiedliwia zło, a nie potrafi zadowolająco odpowiedzieć na to pytanie. Nie tłumaczy na przykład, dlaczego Bóg miłosierny, wszechwiedzący i wszechmocny pozwala na cierpienia niewinnych dzieci. Filozof występował zdecydowanie przeciwko tradycyjnemu nauczaniu o opatrności, gdyż uważał ją za zawołowaną wersję panteizmu.⁶⁴ Bóg sprawujący niepodzielną władzę nad całym światem (Pankrator), a więc i nad złem, jest obecny w wojnach, chorobach, jednym słowem we wszelkich okropnościach tego świata. Na taką formułę wszechmocy boskiej nie można się zgodzić. Według Bierdiajewa trzeba odrzucić rozumowe sposoby dochodzenia do rozwiązania tej tajemnicy.

Przede wszystkim należy przyjąć założenie, że to nie Bóg włada tym doczesnym światem, lecz księżę ciemności, szatan. Bóg nie sprawuje nad nim pełnej kontroli,

⁶⁰ Zob. P. P. Repczyński, *Zmierzch Nowożytności*, „Forum Wschodnie” 3: 2015, s. 16-26.

⁶¹ M. Bierdiajew, *Królestwo Ducha i królestwo cezara*, s. 60 nn. Przede wszystkim zob. tam rozdział *Wspólnotowość, kolektywizm, soborowość*. Por. tenże, *Sens twórczości*, s.237.

⁶² Tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 104 nn. Zob. tam rozdział *Krytyka tradycyjnych doktryn o Opatrzności Bożej w świecie*. Por. tenże, *O przeznaczeniu człowieka*, s. 42 nn., 91 nn., 118 nn., 269 nn.

⁶³ Tenże, *Koszmar złego dobra*, [w tegoż:] *Głoszę wolność*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1999, s. 217 nn.

⁶⁴ Tenże, *La Providence et la confiance en Dieu*, „Put” 8: 1932, z. 35, s. 97-99.

„ma mniej władzy niż policjant”.⁶⁵ Bóg rządzi królestwem niebieskim, sferą wolności, czyli światem przemienionym, natomiast rzeczywistość zobiektywizowana, zniewolona, czyli „świat cezara”, pozostaje pod zarządem diabła. Bóg panuje w porządku duchowym, natomiast w wymiarze natury i determinizmu nie ma zastosowania idea opatrności. Objawienie i odkupienie dokonują się w duchu, a nie w zobiektywizowanej przyrodzie lub cywilizacji.⁶⁶ W zobiektywizowanym porządku i historii występują jedynie symbolicznie, jako znaki tego, co się dzieje w głębszych pokładach, w sferze wolności ducha. Zarówno objawienie, jak i zbawienie dokonują się podczas transcendowania rzeczywistości. Bóg i królestwo niebieskie są transcendentne. Wyobcowanie i obiektywizacja są domeną księcia tego świata.⁶⁷

W *Biblii* występują sprzeczności: Bóg przedstawiany jest w jednych miejscach jako mściwy, zazdrosny i bezwzględnie karzący, a w innych jako troskliwy, czuły i miłosierny. Chrystus broni grzeszników, utrudzonych, biednych i cierpiących, a w swych przypowieściach ukazuje gospodarza jako bezwzględnie konsekwentnego. Te nieporozumienia wiążą się z niedoskonałą percepcją dzieła objawienia i odkupienia. Odbiór ten jest powiązany z konkretnym stanem świadomości człowieka, charakterystycznym dla danych czasów. Przypisywanie Bogu okrucieństwa budziło ogromną niechęć rosyjskiego filozofa. Jego zdaniem wyjaśnić to można właśnie uwarunkowaniami kulturowymi zdolności percepcji, ukształtowanymi przez konkretną epokę.⁶⁸ W czasach powstawania świętych tekstów prosty człowiek nie rozumiał bezinteresownej miłości. Do przeciętnego odbiorcy przemawiały obrazy pełne elementów zaczerpniętych z otaczającej go rzeczywistości. Obrazowy sposób prezentacji trafia do mas, a abstrakcyjny tylko do nielicznych. Konieczność szybkiego upowszechnienia objawienia wymagało doboru prostych form przekazu. Historycznymi uwarunkowaniami stanu świadomości przeciętnego człowieka można wytłumaczyć obecność czysto ludzkich naleciałości w *Biblii* i w tradycji. Od ówczesnego człowieka pochodzi mściwość, okrucieństwo, sadyzm i inne złe pierwiastki wprowadzone do języka objawienia. Teraz ludzie są bardziej wyrobieni intelektualnie, a na dodatek są zbyt przerażeni okropieństwami doczesności takimi, jak głód, wojny, rewolucje, ludobójstwo, by znieść wyznawanie religii opartej na strachu, lęku i bojaźni.⁶⁹

Trzeba zatem dokonać reinterpretacji. Należy zmienić język nauczania objawienia. Sądowniczy, penitencjarny, uproszczony, sadystyczny i przyziemny charakter Kościoła musi zostać zastąpiony jedynym właściwym, czystym i uduchowio-

⁶⁵ Tenże, *Autobiografia filozoficzna*, s. 158. Por. tenże, *Duch Wielkiego Inkwizytora*, [w tegoż:] *Głoszę wolność*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1999, s. 235 nn.

⁶⁶ Tenże, *Egzystencjalna dialektyka Boga i człowieka*, s. 127 nn. Zob. tam rozdział *Religia Ducha*.

⁶⁷ Tenże, *Filozofia nierówności*, s. 208 nn. Zob. tam rozdział *List czternasty - O królestwie Bożym*.

⁶⁸ Tenże, *Królestwo Ducha i królestwo cezara*, s. 23 nn.

⁶⁹ Tenże, *Światopogląd Dostojewskiego*, s. 104 nn. Zob. tam rozdział *Wielki Inkwizytor. Bogoczwolnik i Człowiek-Bóg*; por. tenże, *Egzystencjalna dialektyka Boga i człowieka*, s. 23 nn.

nym. Chrześcijaństwo w swej istocie jest wszak konfesją wolności i miłosierdzia.⁷⁰ W czasach ostatecznych imperatyw strachu należy zastąpić przyciągającą siłą tolerancji, wolności i miłości. Ponieważ zbliża się apokalipsa pełna zapowiadanych okropności, należy w eschatologii wyeksponować najistotniejsze elementy takie, jak prawda, wolność, miłość i transcendująca moc twórczości, żeby wyznaczyć jasne punkty, które w tych warunkach będą azymutami dla pragnących czynnie włączyć się w spełnienie czasów ostatecznych.⁷¹

„Strach od najdawniejszych czasów był podstawowym aktem ludzkim, który kierował historią.”⁷² Stąd według Bierdiajewa tyle przemocy, gwałtu, okrucieństwa, przerażenia, wojen, stąd niekończące się pasmo okropieństw. Pedagogika starotestamentowa była dostosowana do ówczesnych warunków i do upadłej natury ludzkiej. Natomiast radykalna zmiana formy objawienia ma miejsce wraz z odsłoną idej wcielonego Boga. Syn Boży, zstępując na ziemię, jednoczy naturę boską z naturą człowieka. Upadłe człowieczeństwo zostaje uświęcone. Odnowione człowieczeństwo ma postać jeszcze godniejszą od tej pierwotnej, od tej z raj.

Wywyższone człowieczeństwo ma kształt Bogo-człowieczeństwa. Chrystus zapowiada zesłanie Ducha i nadejście epoki Ducha. Właśnie ta tajemnica wymaga rezygnacji z narracji strachu i grozy.⁷³ W nowym okresie trzeba odrzucić je jako przeżytki. Objawienie Boga jest objawieniem czystego człowieczeństwa: człowiek jest synem bożym. Objawienie jeszcze nie zakończyło się, lecz trwa. Kontynuację stanowi objawienie prawdy o twórczości człowieka. Nowa chrześcijańska antropologia winna zajmować się eksponowaniem wolności i twórczej mocy, a także ukazywaniem powołania człowieka do współuczestnictwa w budowaniu królestwa niebieskiego. Dzieło to polega na transcendowaniu doczesności, na duchowej twórczości, na pogłębianiu życia duchowego. Życie chrześcijanina powinno być misterium ducha.⁷⁴

Eschatologiczna i chiliastyczna metafizyka stworzona przez rosyjskiego myśliciela z jednej strony w sposób oczywisty wpisuje się w często pojawiające się w historii nurty milenarne i apokaliptyczne, a z drugiej wyróżnia się przeniesieniem końca świata z poziomu doczesnego w wymiar nadprzyrodzony. Bierdiajew wyciągnął wniosek z nauczania *Ewangelii*: królestwo niebieskie nie pochodzi z tego świata, a ponowne przyjście Chrystusa nie wydarzy się w konkretnym momencie dziejów. Rosyjski filozof dołącza do teologów promujących nowatorską hermeneutykę i heurystykę *Pisma świętego*. Takie rozumienie biblijnych przepowiedni

⁷⁰ Tenże, *Dwie wizje chrześcijaństwa*, s. 89 nn.

⁷¹ Tenże, *Niewola i wolność człowieka*, s. 189-190.

⁷² Tenże, *Autobiografia filozoficzna*, s. 290.

⁷³ Tenże, *Problem człowieka*, s. 17 nn. Por. tenże, *Metafizyczny problem wolności*, s. 45 nn.; tenże, *Zbawienie i twórczość*, s. 63.

⁷⁴ Tenże, *Królestwo Boże i królestwo cezara*, s.125 nn. Por. tenże, *Sens twórczości*, s. 139 nn. Zob. tam rozdział *Twórczość i asceza*; tenże, *Egzystencjalna dialektyka Boga i człowieka*, s. 92 nn.; 127 nn.

dotyczących czasów ostatecznych doprowadziło go do rozróżnienia chiliizmu na prawdziwy i fałszywy. Chiliizm fałszywy zakłada paruzję w czasie i przestrzeni, czyli w doczesności. Prawdziwy zaś umiejscawia oczekiwany dzień sądu w wymiarze nadprzyrodzonym, poza czasem i historią.

Na przestrzeni wieków pojawiały się przeróżne formy milenaryzmu religijnego, ale wszystkie najczęściej łączyło jedno – literalna interpretacja przepowiedni *Apokalipsy* dotyczącej tysiącletniego panowania Chrystusa na ziemi. Podstawowy błąd fałszywego chiliizmu sprowadza się do wyobrażenia sobie w ramach czasu i w realiach tego ziemskiego świata owego tysiącletniego królestwa Chrystusa.⁷⁵ To państwo Boże jest kolejną egzemplifikacją utopii oraz wcieleniem teokracji. Takie prymitywne wyobrażenie jest pochodną procesu obiektywizacji. Świadomość zwolenników zmaterializowanej formy tysiącletnich rządów Syna Bożego jest zupełnie zdominowana przez kategorie ze świata fenomenów. Dlatego nie potrafią oni wznieść się ponad wyobrażenia i obrazy utkane z treści pochodzącej z postrzeżeń zmysłowych. Fałszywy milenaryzm nie umie odróżnić tego, co ziemskie, od tego, co nadprzyrodzone.

Prawdziwy chiliizm to taki, który w umownej formie zapowiada nadejście końca świata i ukazuje eschatologiczną perspektywę jako duchową.⁷⁶ Konieczne wydaje się zastosowanie w tym przypadku nowej egzegezy *Księgi Objawienia św. Jana*. Tysiącletnie panowanie Chrystusa należy traktować jako wydarzenie przede wszystkim duchowe. Nie powinno się zbyt usilnie wymyślać, jak będzie ono wyglądało. „Trzeba pamiętać, że mowa tu o nowym eonie, o epoce Ducha, epoce Parakleta, a do niej nasze kategorie się nie stosują. Królestwo Boże, które nie może być pojmowane ani jako porządek, ani jako nieporządek, ani jako samowola, powinno istnieć również na ziemi, chociaż jest jednocześnie królestwem niebieskim. Bóg może być wszelaki we wszystkim jedynie eschatologicznie, jedynie w Królestwie Bożym, a nie w królestwie z tego świata.”⁷⁷ Prawdziwy chiliizm powstrzymuje się zatem od widzenia i kształtowania państwa bożego na wzór państwa kościelnego. Nie ma on nic wspólnego z jakąkolwiek utopią, z wiarą w możliwość zbudowania rajy na ziemi.

Ponadto zdrowa koncepcja milenaryzmu zakłada aktywny, a nie bierny udział człowieka w okresie tysiącletnich rządów Jezusa. Będzie to uczestnictwo w przygotowaniach ludzkości i całego świata do sądu ostatecznego oraz do przemienienia rzeczywistości. Paruzja, ponowne przybycie Chrystusa zapoczątkuje epokę twórczego stwarzania porządku nadprzyrodzonego. W tym objawi się godność człowieka jako istoty bogoczwłocznej. Bogoczwłoczna natura pozwala z wolności niestworzonej powoływać do istnienia coś nieprzemijającego, nieśmiertelnego,

⁷⁵ Tenże, *Filozofia nierówności*, s. 210 nn.

⁷⁶ Tenże, *Sens twórczości*, s. 275 nn. Por. tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 167; *Zbawienie i twórczość*, s. 85.

⁷⁷ Tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 168.

niezniszczalnego. Bierdiajew twierdził, że „sama twórczość wychodzi poza granice uprzedmiotowienia i jest zwrócona ku nowemu życiu, ku Królestwu Bożemu. Dzieła wielkich twórców szykują Królestwo Boże i wchodzi doń. Wchodzą doń zarówno tragedie greckie, jak i obrazy Leonarda, Rembrandta, Botticellego, wchodzi rzeźby Michała Anioła, dramaty Szekspira, symfonie Beethovena, powieści Tołstoja, myśl filozoficzna Platona, Kanta i Hegla, wchodzi męki twórcze Pascala, Dostojewskiego i Nietzschego, wchodzi poszukiwanie wolności i społecznej prawdy. Chiliazm wyraża w umownej, negatywnej i ograniczonej formie to, że historia będzie mieć również pozytywny kres.”⁷⁸ Twórczość jest narzędziem zaprowadzania nowego porządku na świecie.

Ten właśnie aspekt chiliazmu sprawia, że dzieje ludzkości zyskują sens. Inaczej wszystkie pozytywne i piękne dokonania człowieka poszłyby na marne. Zakwestionowanie ponadczasowego i nieprzemijającego znaczenia efektów twórczej działalności człowieka to unicestwienie sensu historii. Oznaczałoby także uderzenie w podstawy godności człowieka, którego podobieństwo do Boga zasada się na zdolnościach stwórczych.⁷⁹ Tymczasem duchowe owoce kreacji wchodzi w skład tysiącletniej budowli państwa bożego. „Dlatego konieczna jest chiliastyczna nadzieja. Dlatego eschatologizm może i musi być aktywny i twórczy. Powrót do źródła, ale wzbogacony przeżyta twórczością, następuje poprzez sprzeczności i konflikty. Takie są drogi Ducha.” Bierdiajew na bazie tej nadziei dochodzi do śmiałego stwierdzenia, że wszystkie zjawiska kosmiczne, przyrodnicze, wydarzenia społeczne, gospodarcze i kulturowe, całe dzieje ludzkości mogą zostać rozświetlone, przemienione i włączone w królestwo boże. Jego optymizm nie ma granic. Przypomina najśmielsze wizje Orygenesusa, Grzegorza z Nyssy, Maksyma Wyznawcy, Jana Szkota Eriugeny i innych. „W głębszym sensie cały proces rozwoju świata i historii może być zagarnięty w wieczność. Jest on wówczas wewnętrznym momentem w misterium ducha. Wieczność wchłonie w siebie czas.”⁸⁰

Prawdziwy egzystencjalizm dąży do przeobrażenia w eschatologię. Chiliastyczny wymiar posiada filozofia wtedy, gdy poszukuje sensu egzystencji oraz kiedy odkrywa i przedstawia prawdę o przeznaczeniu człowieka. Refleksja filozoficzna zbliża się do własnego celu, gdy ukazuje prawdziwy sens istnienia rzeczywistości.⁸¹ „Głoszenie sensu życia jest w sposób nieuchronny głoszeniem chiliazmu.” Bierdiajew odwoływał się do intuicji jednego ze swoich ulubionych myślicieli: „Kant mówił, że filozofia ma swój chiliazm.”⁸² Filozofia taka ma zawsze charakter eschatologiczny i przybiera postać metafizyki. Odchodzi daleko od postulatów naukowości.

⁷⁸ Tamże, s. 167.

⁷⁹ Tenże, *Sens twórczości*, s. 78 nn.

⁸⁰ Tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 169.

⁸¹ Tenże, *O przeznaczeniu człowieka*, s. 7 nn. Por. tenże, *Rozważania o egzystencji*, s. 7 nn.

⁸² Tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 168.

Ma wtedy raczej więcej punktów stycznych z religią. Bo tak naprawdę potrzebna jest religijna wiara.

„Tymczasem prawdziwa, oczyszczona, duchowa wiara w Boga to właśnie wiara eschatologiczna, to wiara w nadciągające Królestwo Boże. Na pełnię wiary, wiary uniwersalnej, złożą się również, pozbawione oczywiście swej jednostronności, częściowe prawdy herezji, a także cała humanistyczna twórczość człowieka czasów nowożytnych, przesycona religijnym światłem Ducha.”⁸³

Katolicyzm, prawosławie i protestantyzm mogą pogodzić się przede wszystkim w ramach wspólnej interpretacji apokalipsy i współpracować w wymiarze duchowym w dziele zbawienia. Teoria Bierdiajewa jest więc zaprawiona jego pokojowym, pojednawczym i ekumenicznym nastawieniem. Nie zasklepia się we własnym systemie.⁸⁴ Eschatologiczna oraz chiliastyczna metafizyka stworzona przez rosyjskiego myśliciela osiąga apogeum w koncepcji powszechnego zbawienia. Wszystkie stworzenia, a więc nawet szatan może być ocalony.⁸⁵ „Wielka tragedia człowieka, dialektyka wolności, konieczności i łaski znajduje rozwiązanie w sferze Boskiej Tajemnicy, w Bóstwie, usytuowanym głębiej niż dramat między Stwórcą i stworzeniem, głębiej niż pojęcia raju i piekła. Tu milknie język ludzki.”⁸⁶

Bierdiajewa można nazwać nie tylko „piewcą wolności”, ale i „wieszczem totalnej nadziei”. Konsekwentna i metodyczna, a zarazem pełna nowych intuicji analiza ksiąg profetycznych doprowadziła go do wniosku, że największa tajemnica wszechmocy i miłosierdzia bożego kryje się właśnie w nadziei zawartej w tych przepowiedniach. Powołanie człowieka polega na aktywnym włączeniu się w dzieło odkupienia i zbawienia całego kosmosu od ostatecznej zagłady. Kreatywność, a nie bierne oczekiwanie na nadejście królestwa niebieskiego, to postawa charakterystyczna dla ludzi realizujących autentyczny chiliizm zamiast fałszywego milenaryzmu.

Bardzo interesujące jest to, że eschatologia w ujęciu rosyjskiego filozofa przybiera postać apokatastazy. Idea zapożyczona od Orygenesusa całkowicie zawładnęła jego wyobraźnią religijną. Myśliciel nie potrafił pogodzić się z nauką o wiecznym cierpieniu potępionych stworzeń w piekle. Obraz miłosiernego Ojca nie pasował do bezwzględnego i mściwego Pana skazującego błędzących na nieskończone męki. Obraz życiodajnego Stwórcy nie przystawał do bezdusznej siły niszczącej świat w ostatecznej katastrofie. Wszystkie stworzenia potrzebują zbawienia, cały kosmos oczekuje na ocalenie.

⁸³ Tamże, s. 169.

⁸⁴ Tenże, *Wschód i Zachód*, s. 109 nn. Por. P. P. Repczyński, *Rosja a Zachód w historiozofii Mikołaja Bierdiajewa*, „Forum Wschodnie” 1: 2013, s. 102-110.

⁸⁵ M. Styczyński, *Dlaczego diabeł musi być zbawiony?*, „Aletheia” 2-3: 1988.

⁸⁶ M. Bierdiajew, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 169.

W apokaliptycznej historiozofii Bierdiajewa mamy do czynienia z dwiema perspektywami eschatologicznymi. Jedna z nich to wymiar indywidualny, który dotyczy losu i przeznaczenia jednostki, a druga - społeczny, bo odnosi się do ludzkości jako całości. W opinii rosyjskiego filozofa, tworzone na przestrzeni wieków koncepcje zbawienia osoby oraz te odnoszące się do ocalenia gatunku ludzkiego nie zawsze były dopracowane i spójne.⁸⁷ Natomiast dużo wysiłku zostało włożone w zbudowanie mrocznej wizji tego, co może dzieć się z grzesznymi ludźmi po śmierci. Złe emocje i zła strona wyobraźni doprowadziły do stworzenia w ramach większości religii idei wiecznej kary oraz piekła. Nawet tekst *Apokalipsy* zawiera negatywne elementy okrutnej eschatologii. W opinii rosyjskiego filozofa „nauka o piekle jest beznadziejnym, absolutnym dualizmem i oznacza fatalne niepowodzenie nie tylko człowieka, ale przede wszystkim Boga, niepowodzenie stworzenia świata, niepowodzenie nie w czasie, ale w wieczności.”⁸⁸

Nie można pogodzić się ani z takim obrazem Boga, ani z doktryną wiecznego piekła. W imię sprawiedliwości nie wolno cieszyć się wizją wiecznych mąk piekielnych. Pomijając nawet zagadnienie boskiego miłosierdzia oraz tryumfu życia nad śmiercią w zmartwychwstaniu, należy zauważyć, że zaakceptowanie nauki o wiecznym piekle oznaczałoby klęskę ostateczną w zmaganiach przeciwko procesowi uprzedmiotowienia. Oznaczałoby to również upadek nadziei – ciężki grzech przeciw Duchowi pocieszycielowi, czyli Parakletowi. Należy zatem zweryfikować tradycyjne ujęcie piekła w kontekście idei zbawienia rozumianej jako totalne przezwycięzenie obiektywizacji. Nie wyklucza się tego w obrębie myśli prawosławnej, powszechność zbawienia jest tam bowiem niedookreślona, „jest bowiem kwestią otwartą, pozostawioną modlitwie i nadziei wierzących.”⁸⁹

Te przemyślenia doprowadziły Bierdiajewa do wniosku, że naukę o wiecznym piekle należy odrzucić. „Jest rzeczą zdumiewającą, że Persowie, których uważa się za twórców koncepcji dualistycznej, uważali, że piekło nie jest wieczne i w tym mieli przewagę nad chrześcijaństwem.”⁹⁰ Wkomponowanie w chrześcijańską optykę apokaliptyczną wiecznego piekła jest konsekwencją zastosowania kryteriów i reguł dotyczących doczesności (czasu i przestrzeni uprzedmiotowionych – świata fenomenalnego) do rzeczywistości nadprzyrodzonej (czasu egzystencjalnego i przestrzeni nieba – świata noumenalnego). Rosyjski myśliciel zarzucił klasycznej teologii, że w wyobrażeniach i ustaleniach związanych z czasami ostatecznymi myli się. Błąd ten jest niczym innym jak kolejnym zwycięstwem procesu uprzedmiotowienia.

⁸⁷ Zob. P. P. Repczyński, *Filozofia końca*, rozdział *Krytyka rosyjskiego mesjanizmu w kontekście eschatycznego dzieła przemienienia świata*.

⁸⁸ M. Bierdiajew, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 159.

⁸⁹ M. Cielecki, *Solidarność zbawienia. Eschatyczne myślenie Mikołaja Bierdiajewa*, „W drodze” 11: 2007.

⁹⁰ M. Bierdiajew, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 159. Zob. M. Styczyński, *Dlaczego diabeł musi być zbawiony?*, „Aletheia” 2-3: 1988.

wienia w ludzkiej świadomości. W sposób zupełnie nieuzasadniony przenosi się kategorie z poziomu życia ziemskiego, zjawiskowego do wymiaru królestwa niebieskiego, duchowego.⁹¹ Śmiała, bo przeciwstawiająca się oficjalnej nauce uświęconej tradycją, teza wysunięta przez Bierdiajewa brzmi: „Piekło istnieje i tylko lekko-myślny optymizm może je całkowicie negować. Piekło wszakże jest tu, a nie tam; jest zjawiskowe, a nie noumenalne; jest w czasie, a nie w wieczności; w większym stopniu odnosi się do sfery magii niż mistyki.”⁹²

Uzasadnienie, usprawiedliwienie i teoretyczne podstawy filozofii końca, ujmowanej jako historiozofia apokaliptyczna, Bierdiajew znalazł w nauczaniu pierwszych mędrców chrześcijańskich. W patrystyce greckiej mieściło się wiele cennych intuicji dotyczących właściwego rozumienia problemu opatrności, istnienia zła i tymczasowości piekła. Od Grzegorza z Nazjanzu, Grzegorza z Nyssy i Orygenesusa z Aleksandrii czerpał argumenty przemawiające za powszechnością zbawienia. W prorockiej *Księdze Jonasza* wyczytał prawdę o tym, iż Bóg pragnie zbawienia wszystkich ludzi, nawet pogan i grzeszników.⁹³ Bóg Jonasza oszczędził grzesznych mieszkańców Niniwy, którzy wzbudzili gniew boży swoimi występkami. W *Biblii*, zwłaszcza w księgach prorockich, rozproszone są istotne informacje dotyczące czasów ostatecznych. Większość z nich daje się zinterpretować w świetle nadziei o zbawieniu całego stworzenia.

Zdaniem Bierdiajewa zbawienie pojedynczego człowieka należy koniecznie powiązać ze zbawieniem wszystkich ludzi, które nawet w *Apokalipsie* ma wymiar zbiorowy. Jedynie perspektywa „soborowego” ocalenia zapewnia mu zasięg powszechny i daje gwarancję prawdziwego wyzwolenia od męki. Nie można bowiem wyobrazić sobie osobistego szczęścia po sądzie ostatecznym ze świadomością, że ktoś cierpi wieczne męki piekielne. Tylko zbawienie wszystkich istot daje możliwość pojednania w obrębie całej rzeczywistości oraz jej całkowite rozświetlenie i przemienienie. Chodzi oczywiście o żyjących w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości, ze wszystkich części rozbitego na kawałki czasu. W opinii rosyjskiego filozofa prawdziwy „raj jest możliwy, jeśli nie będzie piekła dla żadnego żyjącego kiedykolwiek stworzenia.”⁹⁴

Fałszywie pojmowana sprawiedliwość, a tak naprawdę mściwość, zawiść, nienawiść, złość doprowadziła do zbudowania koncepcji wiecznego piekła i wzniesienia na niej „mściwej i kryminalnej”, jak ją nazywał Bierdiajew, eschatologii. W autentycznie chrześcijańskiej eschatologii trzeba doprowadzić do oczyszczenia świadomości z tej zakłamej i zniekształconej sprawiedliwości. Głęboka nadzieja na nieśmiertelność jest ściśle związana z zaufaniem do bożej obietnicy, a ta spełnia się dzięki mocy miłości i miłosierdzia. Nawet Bóg przedstawiony w *Starym*

⁹¹ M. Bierdiajew, *O przeznaczeniu człowieka*, s. 269 nn. Zob. tam rozdział *Piekło*.

⁹² Tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 159.

⁹³ *Biblia Tysiąclecia, Księga Jonasza*, rozdz.1, w. 1-14.

⁹⁴ M. Bierdiajew, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 159.

Testamencie nierzadko litość i miłosierdzie przedkłada nad „słuszny gniew”. Dla jednego sprawiedliwego był w stanie powstrzymać „mściwość”, poczucie sprawiedliwości i ocalić całe grzeszne miasto od zagłady. *Nowy Testament* jest pełen dowodów na wyższość miłosierdzia nad sprawiedliwością. Idea Boga miłosiernego stłumiona została przez historyczne chrześcijaństwo, które ludzkie pojęcie sprawiedliwości społecznej przeniosło na Boga. Nowa eschatologia musi być oparta na pozbawionym karykaturalnych rysów obrazie Boga, który w swej tajemnicy jest przede wszystkim miłością.

Bierdiajew skrytykował dotychczasową eschatologię nie tylko z powodu lansowania idei wiecznego piekła, lecz także dlatego, że zawiera zniekształcone wyobrażenie raju.⁹⁵ Niebo w tradycji przedstawiane jest jako udoskonalona do granic możliwości kraina piękna, dostatku i błogostanu. Ziemskie i zmysłowe przyjemności, uczucia itd. przeniesione zostały na raj. Wszystkie ziemskie potrzeby, żądze, dążenia znajdą tam swe zaspokojenie. W gruncie rzeczy jest to bardzo prymitywny i powierzchowny sposób prezentacji królestwa Bożego. To kolejny dowód na ogromną moc procesu obiektywizacji. Zobiektywizowany proces myślenia i ograniczona wyobraźnia przerzucają elementy uprzedmiotowionej rzeczywistości na sferę duchową, na świat nadprzyrodzony. Nawet najbardziej wysublimowane części doczesności i powszedniości nie powinny być umieszczane w wieczności. Teoria eschatologiczna jest w tym fragmencie dotyczącym raju bardzo poddana obiektywizacji. Należy ją odświeżyć, uwalniając od skutków uprzedmiotowienia, oczyszczając z wszelkich naleciałości. Na razie, niestety, nie sposób zaproponować lepszego obrazu raju. Trzeba się raczej powstrzymać od prób. Należy pogodzić się z tym, że pozostaje zakryty zasłoną bożej tajemnicy. Dopiero w nadchodzącej epoce parakletyzmu nastąpi przybliżenie do prawdy o niebie. „W Duchu wszystko objawi się w innym, nowym świetle.”⁹⁶

Dwa plany eschatologiczne - indywidualny, w którym jednostka dąży do ocalenia, i społeczny, uniwersalny, w którym wszyscy ludzie zmierzają do zbawienia - łączą się ściśle ze sobą w dramacie apokalipsy. Eschatologiczna wizja dziejów Bierdiajewa zakłada, że człowiek nie może być zbawiony inaczej jak wspólnie z pozostałymi istotami. Zbawienie ma charakter wybitnie soborowy i powszechny. Na wzór apokatastazy Orygenesa i Grzegorza z Nyssy wszyscy oraz wszystko zostanie wyzwolone od śmierci i cierpień. Całe stworzenie jest objęte dziełem odkupienia Syna Bożego. Do całego wszechświata odnosi się obietnica ocalenia. Do przyjęcia idei apokatastazy skłonił filozofa m.in. przykład przyjaciela – s. Bułgakowa, który nadał jej niemal doktrynalną pewność.⁹⁷ W każdej istocie stworzonej przez Boga tli się iskra pochodząca od Boga. "Perspektywa eschatologiczna, przeobrażenie

⁹⁵ Tenże, *O przeznaczeniu człowieka*, s. 286 nn. Zob. tam rozdział *Raj. Po tamtej stronie dobra i zła*.

⁹⁶ Tenże, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 161.

⁹⁷ M. Cielecki, *Solidarność zbawienia. Eschatyczne myślenie Mikołaja Bierdiajewa*, „W drodze” 11: 2007. Zob. M. Styczyński, *Dlaczego diabeł musi być zbawiony?*

świata są możliwe tylko dlatego, że istnieje noumenalna osnowa w konkretnym życiu świata, w jego najprostszych przejawach."⁹⁸

Tragedia apokalipsy – w reżyserii myśliciela z Clamart – zamienia się w dramat apokatastazy. Sprawiedliwość uzyskała status miłosierdzia, określonego jednoznacznie w ewangelicznej przypowieści o właścicielu winnicy, który tą samą zapłatą wynagradza zarówno ludzi pracujących od świtu, jak i tych, którzy przybyli do pracy w ostatniej godzinie.⁹⁹ Nastąpiło pewnego rodzaju utożsamienie prawdziwej sprawiedliwości z miłością. Tajemnica szczodrości bożej wyziera nie tylko z kart *Biblii*, ale także z pełnej nadziei eschatologii Bierdiajewa. Jego historiozofia zawiera świetlaną i piękną wizję przyszłych dziejów ludzkości i wszechświata. Filozofia końca przyobleka kształt filozofii apokatastazy.

Bierdiajew zdawał sobie sprawę z tego, że w jego eschatologii została zatarta granica pomiędzy filozofią a wiarą. Nowa apokaliptyczna historiozofia zawiera zarówno elementy filozoficzne, jak i teologiczne. Nie można było uniknąć tego pomieszania (lub - jeśli ktoś woli - połączenia). Aby przemyśleć i wypowiedzieć prawdę na temat dziejów ludzkości i sensu losu człowieka, trzeba wykroczyć poza filozofię w dziedzinę zarezerwowaną dla wiary. Tylko w ten sposób można było skonstruować komplementarną i koherentną teorię historii zarysowanej w horyzoncie apokalipsy.¹⁰⁰

Eschatologiczna wizja dziejów w ujęciu myśliciela z Clamart jest pochodną jego przeczucia zbliżającego się końca; opiera się na wnioskach wyciągniętych z obserwacji symptomów oraz na przejętych od innych filozofów ideach, ale przede wszystkim zasadza się na oryginalnej interpretacji *Apokalipsy*. Nowa egzegeza świętej księgi zapowiadającej koniec świata wydaje się kluczem do zrozumienia koncepcji historiozofii Bierdiajewa. Profetyzm myśliciela rozświetla blask nadziei.

Nowe odczytanie prorocत्व biblijnych nadaje kształt teorii historii i jest jej kołem zamachowym. Ważnym impulsem do reinterpretacji *Apokalipsy* i układem odniesienia podczas formowania teorii kresu dziejów są wspomniane, genialne w opinii Bierdiajewa, refleksje Fiodorowa. Zwłaszcza jego idea aktywnego udziału człowieka w zwycięstwie nad śmiercią. Filozof wykorzystuje spuściznę po Fiodorowie, ale nadaje jej nowe znaczenie. Od Orygenesesa, Grzegorza z Nazjanzu i Grzegorza z Nyssy rosyjski humanista przejął przekonanie, iż apokalipsa przyjmie ostatecznie postać apokatastazy.

⁹⁸ M. Bierdiajew, *Zarys metafizyki eschatologicznej*, s. 158.

⁹⁹ Zob. *Biblia Tysiąclecia, Ewangelia św. Mateusza*, rozdz. 20.

¹⁰⁰ M. Bierdiajew, *Sens twórczości*, s. 272 nn. Por. tenże, *Egzystencjalna dialektyka Boga i człowieka*, s. 117 nn.; 127 nn.; 132 nn.; tenże, *Niewola i wolność człowieka*, s. 189 n.

Literatura:

- Bierdiajew M., *Autobiografia filozoficzna*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2002.
- Bierdiajew M., *Filozofia wolności*, tłum. E. Matuszczyk, Białystok 1995.
- Bierdiajew M., *Rozważania o egzystencji. Filozofia samotności i wspólnoty*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2002.
- Bierdiajew M., *Sens historii. Filozofia losu człowieka*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2002.
- Bierdiajew M., *Sens twórczości – próba usprawiedliwienia człowieka*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2001.
- Bierdiajew M., *Zarys metafizyki eschatologicznej. Twórczość i uprzedmiotowienie*, tłum. W. i R. Paradowscy, Kęty 2004.
- Buadze T., *Ľeschatologisme de la pensée de Nikolaï Berdiaeff*, [praca doktorska na Uniwersytecie we Fryburgu], Fribourg 2008.
- Cielecki M., *Solidarność zbawienia. Eschatyczne myślenie Mikołaja Bierdiajewa*, „W drodze” 11: 2007.
- Krasicki J., *Eschaton i zło. Mikołaj Bierdiajew*, „Studia Philosophica Wratislaviensia” 2008, s. 69- 88.
- Ostrowski A., *Egzystencjalna podstawa rzeczywistości historycznej w filozofii historii Mikołaja Aleksandrowicza Bierdiajewa*, [praca doktorska w Instytucie Filozofii i Socjologii UMCS] Lublin 1997.
- Ostrowski A., *Bierdiajew. Egzystencja w perspektywie eschatologicznej*, Lublin 1999.
- Rarot H., *Rosyjski personalizm Mikołaja Bierdiajewa*, „Kultura i Wartości” 3 (7): 2013, s. 87-101.
- Repczyński P. P., *Filozofia końca*, Poznań 2015.
- Rozanow W., *Apokalipsis naszego wriemieni*, Moskwa 2001.
- Styczyński M., *Amor futuri albo eschatologia zrealizowana. Studia nad myślą Mikołaja Bierdiajewa*, Łódź 1992.
- Wodziński C., *Historia i eschatologia. O historiozofii i filozofii kultury Mikołaja Bierdiajewa*, „Studia Filozoficzne” 3-4: 1982.
- Wodziński C., *Metamorfozy samoświadomości. Mesjanizm i eschatologia w filozofii Mikołaja Bierdiajewa*, „Znak” 413-415 / 10-11: 1989.
- Żylina-Chudzik J., *Aktywistyczna eschatologia Mikołaja Fiodorowa jako pragmatyczna implikacja jego antropologii*, [praca magisterska w Instytucie Filozofii UJ] Kraków 2008; [w:] www.filozofiarosyjska.uz.zgora.pl (dostęp: 20.07.2013).

*Najnowsza historiografia rosyjska
wobec rewolucji bolszewickiej,
rzeczywistości oraz władzy radzieckiej
— tendencje, propozycje, interpretacje*

Streszczenie: Za rządów Gorbaczowa rosyjską kulturę zaczęto uwalniać z „powłoki radzieckości”. Rozpoczęła się przebudowa, która determinowała nowy punkt myślenia. Zaczęto na nowo odkrywać dzieła humanistów takich jak np. Platonow, Griekow, Milukow czy Riazanow i przypatrywać się ich stanowisku na temat rewolucji bolszewickiej i rzeczywistości radzieckiej. Przystudiowane zostały także poglądy na te kwestie współczesnych historyków rosyjskich.

Summary: In Gorbachev's rule, the Russian culture has started to be release from the "Soviet coat". The reconstruction, which determined a new point of view, has begun. The pieces of humanists such as Platonov, Griekow, Milukow, Riazanow have been rediscovered and their point of view of the Bolshevik Revolution and Soviet Union has been examined. They were compared to the opinion of contemporary russian historians.

Słowa kluczowe: Rosja, kultura, historia, Związek Radziecki.

Keywords: Russia, culture, history, Soviet Union.

Wielkie przemiany, które zainicjowano w Związku Radzieckim krótko po objęciu urzędu sekretarza generalnego KPZR przez Michaiła Gorbaczowa, i które to rychło doprowadziły do demontażu radzieckiego imperium, zaowocowały rzecz jasna uruchomieniem totalnych przewartościowań w sferze kultury, z której powoli, lecz systematycznie, „ściągano powłokę radzieckości”; w istocie tytuł słynnej pracy Gorbaczowa, w której usiłował zaprezentować całokształt własnego projektu modernizacji, dobrze pasowałby, aby określić stan, w jakim znalazła się ówczesna, jeszcze nominalnie radziecka, a później już rosyjska kultura i zarazem humanistyka; była to przecież „przebudowa, oznaczająca zaszczepienie nowego myślenia”¹. W sferze historiografii oznaczało to zerwanie

¹ Zob. M. Gorbaczow, *Przebudowa i nowe myślenie, dla naszego kraju i całego świata*, Warszawa 1989.

ideologicznych marksistowsko-leninowskich schematów interpretacyjnych, a jednocześnie naturalną umożliwioną wówczas potrzebę likwidacji rozlicznych białych plam, w tym — przywrócenie czci i pamięci historykom bądź wręcz wyklętym, bądź przedstawianym w krzywych zwierciadłach. Proces ten, trwający niemalże do dnia dzisiejszego, choć oczywiście w znacznie mniejszym natężeniu, charakteryzował się powstaniem całego szeregu wybitnych przyczynków, artykułów, monografii i biografii, których główne zadanie sprowadzało się do zrozumiałego odkłamania obrazu tworzonoego w czasach radzieckich; w danym wypadku obrazu twórczości i postaw światopoglądowych historyków rosyjskich. Dzięki podjętym wysiłkom w pełniejszym i nieznanym dotąd świetle mogliśmy ujrzyć sylwetki humanistów tej klasy co przykładowo Siergiej F. Płatonow, Jewgienij W. Tarle, Boris W. Griekow, Paweł N. Milukow czy Dawid B. Riazanow; próba zebrania postaw i stanowisk, jakie wyżej wymienieni i inni reprezentanci rosyjskiej inteligencji humanistycznej zajmowali wobec faktu rewolucji bolszewickiej i rzeczywistości radzieckiej, znalazła także pewne odbicie we współczesnej polskiej literaturze przedmiotu². Przez wzgląd na tematykę i ramy chronologiczne naszej konferencji warto może z kolei zatrzymać się nad problemem refleksji wybranych współczesnych historyków rosyjskich o poglądach radzieckich „miłośników Klio” na rewolucję oraz rzeczywistość bolszewicką, przyjęcie bowiem takiej akurat optyki byłoby w odczuciu autora tych słów zabiegiem dosyć istotnym poznawczo. Możemy oto bowiem prześledzić, jak kształtuje się obecny obraz państwa i władzy okresu radzieckiego, rzecz jasna widziany w kilku subiektywnych ujęciach; niemniej (w kontekście tworzenia współczesnej rosyjskiej polityki historycznej i stosunku do własnej przeszłości) obraz, nad którym należałoby się pochylić z rozwagą.

Jednym z największych entuzjastów bolszewickich przemian w środowisku rosyjskiej inteligencji o rodowodzie przedpaździernikowym był późniejszy wieloletni zastępca Anatolija W. Łunaczarskiego w Ludowym Komisariacie ds. Oświaty Michaił N. Pokrowski (1868–1932) postać niezwykle kontrowersyjna, w czasach stalinizmu potępiona i skazana na zapomnienie, później najczęściej bądź idealizowana, bądź oceniana nazbyt surowo³. Na przełomie lat 80. i 90. ubiegłego stulecia najczęściej dla możliwie pełnego i bezstronnego ukazania sylwetki Pokrowskiego

² Zob. np.: A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2003, s. 479 i n.; A. Filipowicz, *Emigranci i jankesi. O amerykańskich historykach Rosji*, Lublin 2007; J.K. Witczak, *Historycy rosyjscy wobec rewolucji bolszewickiej*, Toruń 2012; A. Kijas, J.K. Witczak, Z. Dambek, *N.I. Kariejew — życie i dzieło* [w druku].

³ Zob. np.: *Protiv istoriczeskoj i antimarksistskoj koncepcyi M.N. Pokrowskogo*, Moskwa–Leninград 1939–1940; O.D. Sokołow, *M.N. Pokrowskij i sowietskaja istoriczeskaja nauka*, Moskwa 1970; W.S. Braczew, *Opasnaja professija — istorik*, Sankt-Pietierburg 2005.

uczynili A.A. Czernobajew⁴ oraz A.N. Artizow⁵, przy czym o ile ostatni z nich koncentrował się wyłącznie na „historiograficznych bojach” swojego bohatera, o tyle pierwszy pokusił się o przedstawienie określonej wizji państwa — eksperymentu radzieckiego w pierwszych latach jego istnienia. Czytelnik styka się tutaj z propozycją interpretacyjną obecnie także oczywiście w Rosji występującą, wydaje się jednakże, że w malejącym już stopniu: jej istota tkwi w próbie obrony wybranych aspektów leninowskiego okresu budowy rzeczywistości radzieckiej i w wystąpieniu przeciwko gwałtom i masowym represjom okresu stalinowskiego istotnie odbiegającego od norm kształtowanych przez Lenina. Okres leninowski wykracza naturalnie przy tym poza moment śmierci twórcy partii bolszewickiej i obejmuje całą dobę NEP-owską, aż do finalizacji drogi Stalina do osiągnięcia faktycznej dyktatury oraz drastycznego zerwania z NEP-em (1929 r.). Czernobajew, a także J.G. Rokitiński (wybitny znawca spuścizny i sylwetki D.B. Riazanowa)⁶, odchodzą w pewien sposób od dominującej także w Polsce „klausuli interpretacyjnej”, zgodnie z którą „Stalin był nikim innym niż Leninem dnia dzisiejszego”⁷ — formułują pytanie, czy tak arbitralne postawienie sprawy wyczerpuje problem, czy raczej świadczy o tendencji zmierzającej ku jego spłyceniu? Koronnym argumentem staje się tutaj wskazywanie na funkcjonowanie tzw. prawego skrzydła w ramach partii z Nikołajem Bucharinem na czele; skrzydła oddanego leninowskiemu NEP-owi, leninowskiej zasadzie kolegialności partyjno-państwowego kierownictwa, wreszcie skrzydła postulującego „pokojowy marsz w stronę urzeczywistniania socjalizmu” bez wielkich wstrząsów politycznych i społecznych. W niepozbowionym wcale słuszności przekonaniu autorów z analizy ostatnich pism Lenina bynajmniej automatycznie nie wynika, że NEP miałyby być tylko „krótkim manewrem”, a ci, którzy nastają na to, starają się świadomie upraszczać istniejące fakty. Zarazem, o ile trudno przyjąć, by NEP oznaczał równoczesną demokratyzację generalnej linii (jest rzeczą powszechnie znaną, że tak nie było), o tyle jest równie jasne, że wewnątrzpartyjny pluralizm elity bolszewickiej łamał dekret *O zakazie frakcji* (1921 r.) bardziej w słowach aniżeli w praktyce; wszystkie wewnątrzpartyjne batalie lat 20., stenogramy nader burzliwych posiedzeń partyjnych, zdają się to potwierdzać. W rezultacie okres leninowski był dramatyczną i w konsekwencji nieudaną, ale jednak próbą budowy nowej jakości życia; stalinizm zaś, nie leni-

⁴ Zob. np.: A.A. Czernobajew, *M.N. Pokrowskij — uczonej i rewolucjonier*, „Woprosy istorii” 7–8(1988); tenże, „*Professors s pikoj, ili tri žyjni istorika M.N. Pokrowskogo*, Moskwa 1992; tenże, *Pokrowskij M.N. i Riazanow D.B. — sud’by rewolucyjnojoj intelliencyi*, w: *D.B. Riazanow, uczonej i gosudarstwiennyj diejatel’*, Moskwa 2000; tenże, *Michaił N. Pokrowskij*, w: *Istoriki Ros-sii. Biografii*, Moskwa 2001, s. 447 i n.

⁵ Zob. A.N. Artizow, *M.N. Pokrowskij: final kariery — uspiech ili porażenije?*, „*Otieczestwiennaja istorija*” 1–2(1998).

⁶ Zob. np.: J.G. Rokitiński, R.A. Müller, *Riazanow — opponient Lenina, żertwa Stalina. Biograficzeskij oczerk. Dokumenty*, Moskwa 2009.

⁷ Cyt. za: L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, Poznań 2000, t. 2, s. 449.

nizm, okazał się nieuchronnym grabarzem radzieckiego eksperymentu w jego całokształcie. To Stalin, wprost gwałcąc leninowskie wskazania, przedwcześnie i podług własnej recepty „wielkich przełomów” złamał NEP, rozpętał wraz ze swymi akolitami koszmar kolektywizacji i pogrążył radziecką wieś w zacofaniu; to z inicjatywy dyktatora eksterminowano najlepsze siły partii i państwa radzieckiego, miażdżąc prawdę i patos samej idei rewolucyjnej. Ograniczywszy się do działań stalinowskiego kierownictwa, obserwowanych przez swoich bohaterów (poddawany rosnącej krytyce Pokrowski zmarł w roku 1932, Riazanowa rozstrzelano w 1938), Czernobajew i Rokitianski wskazują zarazem na najbardziej rażące wypaczenia stalinizmu w optyce wewnątrzpaństwowej, nie pozostawiając bynajmniej bez uwagi bezsprzecznej kwestii ostrego antagonizmu pomiędzy Leninem a Stalinem (poczynając od roku 1922) czy też stalinowskiej polityki unicestwienia leninowskiej wizji „korienizacji” Związku Radzieckiego jako całości. Żaden z autorów (podkreślam to wyraźnie) nie idealizuje okresu leninowskiego, sprzeciwia się natomiast temu, by (niejako na stalinowską modłę) leninizm oraz stalinizm interpretować w kategoriach idealnej, harmonijnej ciągłości. Analogicznie, nie szczędzą też cytowani przeze mnie rosyjscy uczeni ciemnych barw rewolucji bolszewickiej, przeprowadzonej u schyłku roku 1917; dalecy są wszakże od nągminnego dzisiaj odmawiania jej jakiegokolwiek myśli przewodniej. Zgodnie z tą konstatacją demonizowanie wydarzeń październikowych w Rosji (tak zresztą jak wcześniejsze niepomierne ich deifikowanie) zdawałoby się świadczyć o lenistwie umysłu, polegającym na prostym zastąpieniu dawniejszej aprobaty współcześnie wymaganą dezaprobatą; rewolucja bolszewicka w całym tragizmie swojego wymiaru niosła jednak dla umęczonej Rosji nadzieję odnowy i zerwania z herceniowskim „starym światem”; wielki dramat zwarcia się w śmiertelnej walce dwóch wizji Rosji, w trakcie rychłej wojny domowej (by poprzestać na skrzydle czerwonych i białych), dowodzi oczywiście skali sprzeciwu wobec marksowskiego „widma bolszewizmu”, unaocznia niemniej jednocześnie drugi fakt: rozmiar determinacji radykałów skierowanych przeciwko Rosji białej, cesarskiej i krótko burżuazyjnej, wspólnym frontem uciskającej ich od dziesięcioleci.

Diametralnie odmienną ocenę władzy i powszedniości radzieckiego państwa możemy natomiast odnaleźć w pracach poświęconych losom oraz spuściznie historyka Siergieja F. Płatonowa (1860–1933), głównego figuranta tzw. sprawy akademickiej (1929–31), doskonale ilustrującej nadejście „stalinowskiego stylu uprawiania polityki wewnętrznej” a równocześnie (oprócz równie mitycznych procesów w sprawie „Prompartii” czy „chłopskiej partii pracy”) sztandarowej egzemplifikacji terroryzowania radzieckiej inteligencji⁸. Po wielu dziesięcioleciach przymusowego

⁸ Zob. np.: *Akadiemiceskoje dielo 1929–1931 gg. Dokumenty i materiały sledstwiennogo diela, sfabrikowanego OGPU*, Wypusk 1, *Dielo po obwinieniju akademika S.F. Płatonowa*, sost. B.W. Ananycz, W.M. Paniejach, A.N. Camutali, Sankt-Pietierburg 1993.

milczenia zaczęto przypominać tragiczną sylwetkę badacza i chociaż pisało o nim wielu autorów, najwięcej dla przywrócenia go czytelnikowi uczynił W.S. Braczew⁹. Ujawniając wiele okoliczności zupełnie przedtem nieznanych, petersburski uczo-ny pokusił się zarazem o wyłożenie oczekiwanej idealnej koncepcji ustroju pań-stwowego dla obecnej Rosji, adaptując przy tym (co trzeba wyraźnie podkreślić) praktycznie całokształt wizji pozostawionej przez swego bohatera w tym zakresie. Idąc za nim, możemy konstatować, że cały eksperyment radzieckiej państwowości okazał się złem permanentnym i czasem (by sparafrazować określenie polskiego badacza) „straconych dekad”. Analogicznie bolszewizm (o czym Płatonow odważ-nie i wprost komunikował przesłuchującym go śledczym) został sprowadzony do roli przykrego epizodu w blisko tysiącletnich dziejach Rosji¹⁰. Lojalną współpracę pod batutą reżymu bolszewickiego (i brak podejmowania jakiegokolwiek działal-ności spiskowej po roku 1917) Płatonow tłumaczył właśnie pracą na rzecz narodu radzieckiego, który prędkiej czy później zrzuci z siebie czerwoną koszulę Dejaniry, dalej podążając prawidłową drogą rozwoju historycznego. Internacjonalizm bol-szewicki Braczew wprost zakwalifikował jako jaskrawy przejaw zdrady narodowej, uruchomioną zaś przez Lenina, Łunaczarskiego i Pokrowskiego walkę z wielkoru-skim szowinizmem w nauce i kulturze nazwał „opluwaniem przeszłości rosyjskiej”. Zostawiając na marginesie oczywistą powierzchowność tak lapidarnie i namięt-nie formułowanych ocen (w istocie przypominających niepodlegający polemice werdykt), nie znajdziemy u Braczewa uwypuklenia tego, co Płatonow miał do po-wiedzenia o cesarskiej, sobie współczesnej Rosji; wiadomo natomiast (z pozosta-wionej przez niego relacji), że po 1905 roku wyzbył się „jakiegokolwiek szacunku i poczucia żywej samoidentyfikacji z monarchią”, a późniejsza śmierć rodziny pa-nującej tylko utwierdziła go w przekonaniu o bezpowrotnym końcu historycznej roli monarchizmu na ziemi rosyjskiej¹¹. Można zarazem przyjąć, że oczekiwaną formą ustrojową Rosji, i dla biografa Płatonowa, okazała się konstytucyjna, de-mokratyczna republika typu federacyjnego, gwarantująca obywatelom szeroki pa-kiet praw i swobód; Braczew (najpewniej nawiązując do dominującego obecnie w Rosji przekonania) największe niebezpieczeństwo dla kraju zasadnie dostrzega w nieobliczalnych rewolucyjnościach wszelkiej maści, w być może kuszących, lecz przede wszystkim bałamutnych rojeniach, obietnicach przeprowadzenia w Rosji jakiejś totalnej przemiany, zupełnej odnowy. Tymczasem Rosja ma dość wszelkich radykalizmów, wizji i obietnic; utraciła najwięcej, usiłując adaptować na swój grunt

⁹ Zob. np.: W.S. Braczew, „*Dielo*” *akademika S.F. Płatonowa*, „Woprosy istorii 5(1989); tenże, *Russkij istorik S.F. Płatonow*, cz. 1–2, Sankt-Pietierburg 1995; tenże, *Kriestnyj put’ uczonego: akademik S.F. Płatonow i jego dielo*, Sankt-Pietierburg 2005; tenże, *Służyteli istoriczeskoj nauki*, Sankt-Pietierburg 2010.

¹⁰ Zob. np.: J.K. Witczak, *Losy S.F. Płatonowa w bolszewickiej Rosji (1917–1933)*, „Sprawy Wschod-nie”, 1–2(2009), z. 1–2, s. 112 i n.

¹¹ Zob. np.: J.K. Witczak, *Historycy rosyjscy...*, s. 418.

skrajności, do tego jeszcze zrodzone na obcej glebie i w odmiennych niż rosyjskie warunkach. Nadzieja na w miarę spokojny rozwój zawiera się zatem w przyjęciu powolnej odgórnego modernizacji ewolucyjnej z uwzględnieniem własnych tradycji historycznych, bez zgrabnego naśladowania wzorców zewnętrznych.

Historykiem, do którego postawy i poglądów (rzecz jasna, w pewnym stopniu) nawiązuje z kolei obecna praktyka budowanej polityki historycznej Rosji, był z pewnością Paweł N. Milukow (1859–1943), szerszej publiczności znany głównie jako polityk, wielkorosyjski liberał, wieloletni lider partii konstytucyjno-demokratycznej i jeden z czołowych przywódców emigracji popaździernikowej. Z racji konsekwentnie antybolszewickiego stanowiska, jakie zajmował właściwie do końca lat 20. XX wieku, w Związku Radzieckim pisano o nim wyłącznie negatywnie, i oczywiście nieobiektywnie; poczynając od czasów pieriestrojki, zajmowało się jego osobą wielu rosyjskich historyków, jednakże najwięcej w zakresie pełniejszego badania i opisanego życia pierwszego ministra spraw zagranicznych Rządu Tymczasowego zawdzięczamy dwóm badaczkom: M.W. Wandalkowskiej i N.G. Dumowej¹². Także z ostatniej, kompleksowej biografii Milukowa, pióra G. Czerniawskiego i L. Dubowej¹³ wyłania się nam postać, którą śmiało można by obdarować przynajmniej kilka życiorysów: zdeklarowany przeciwnik samowładztwa i monarchii despotycznej, surowy krytyk rozmaitych nadużyć ze strony caratu, poczynając od „darowania społeczeństwu niewzruszonych swobód obywatelskich” aż do jego obalenia, stronnik republiki demokratycznej jako najlepszej formy ustrojowej dla Rosji, wróg bolszewickiego ekstremizmu i bezkompromisowości. Można przy tym jednak zaryzykować twierdzenie, że przez cały czas pozostawał Milukow przede wszystkim państwowcem, a dopiero później — liberałem; wyraźnie podkreślał, że niezależnie od opozycji względem poszczególnych posunięć Mikołaja II współtworzył opozycję „w optyce państwowej, opozycję Waszej Cesarskiej Mości, a nie przeciw Waszej Cesarskiej Mości”. Ucieleśniał więc sołowjowowską tezę, według której najważniejsze dla prawidłowego funkcjonowania oraz postępu narodu jest państwo, rozumiane jako wartość absolutnie nadrzędna. Stąd, w latach 30. dokonał pewnego zwrotu, którego nie mogła mu darować emigracja ultraprawicowa i monarchistyczna: nie zmieniawszy generalnie potępiającej oceny bolszewizmu, zauważył i przyjął, że może on stanowić siłę zabezpieczającą potęgę państwa jako takiego. Naturalną kolejną rzeczą, w wojennej apokalipsie i rychłym starciu komunizmu z faszyzmem, zajął pozycję obrońcy czerwonych przeciwko brunatnym, o ile bowiem ci pierwsi pomimo wszystko stwarzali szansę na ocalenie tego, co rosyjskie, o tyle ci ostatni całym swym jestestwem ideologicznym oraz fizycznym

¹² Zob. M.W. Wandalkowskaja, *P.N. Milukow i A.A. Kiziewietier: istorija i politika*, Moskwa 1992; N.G. Dumowa, *Libierał w Rossii — tragedija niesowmiestimosti. Istoriczeskij portriet P.N. Milukowa*, cz. 1, Moskwa 1993.

¹³ Zob. G. Czerniawskij, L. Dubowa, *Milukow*, Moskwa 2015.

parli do unicestwienia rosyjskości¹⁴. Wydaje się, że autentyczna wielkość Milukowa polega w tym ujęciu na odrzuceniu (zawsze wygodnych) kategorii czarno-białych interpretacji i ponawianych do ostatnich jego dni próbach widzenia faktów w — najczęstszej — ogromnej ich złożoności. Taki też obraz, w ślad za swoim bohaterem, przenika z współczesnych rosyjskich prac jemu poświęconych: oddanie państwu i walka o jego rzeczywistą świetność wyznaczają historyczne miejsce Milukowa w aspekcie państwowym, nie zaś doktrynalna wierność przykazaniom idei liberalnej. W tym kontekście warto też wskazać na prace B.S. Kaganowicza poświęcone sylwetce historyka-legendy, Jewgienija W. Tarle (1874–1955)¹⁵; współczesny, petersburski badacz nie był chronologicznie pierwszym, który wprowadził w obrót naukowy wiele nieznanych wcześniej faktów z życia twórcy „Napoleona” (wspomnieć wystarczy kapitalne prace E.W. Czapkiewicza), co niemniej ważne — przez jego prace przebija przede wszystkim krytyka nieznośnego despotyzmu państwowości rosyjskiej (zwłaszcza w stalinowskim wydaniu) usiłującej łamać jednostkę. Żarliwy patriotyzm Tarlego w latach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej paradoksalnie nie oznaczał przyjęcia stricte prostalinowskiej postawy — zorientowany był na naród, niekoniecznie na państwo stalinowskie. U Kaganowicza znajdujemy przeto swego rodzaju przestrożę przed mocarnym uciskiem ze strony totalitarnie zorientowanej dyktatury, a opis skomplikowanych losów Tarlego można zrozumieć jako okazję do wyłożenia postulatu pochwalającego państwo silne, lecz nie despotyczne.

Ledwie zarysowane powyżej tendencje pozwalają w optymistycznym duchu zauważyć różnorodność propozycji ujęcia zagadnienia państwa oraz władzy okresu (głównie) radzieckiego przez współczesną historiografię rosyjską; to z kolei świadczy o obecnym we współczesnej rosyjskiej humanistyce pluralizmie przekonań i zasadniczym braku nakładania „knebli” interpretacyjnych. Co zrozumiałe, skróto-owo przedstawione propozycje świadczą o podejmowanym przez obecne władze Federacji Rosyjskiej kursie polityki historycznej, w którym z pewnością można odnaleźć rozmaite niedostatki. Piszącego te słowa ujmuje wszak pozytywnie przynajmniej jedno: świadome oparcie tego kursu nie na pryncypium permanentnego „przekreślenia” (znaczy — potępiania) wybranych okresów historycznych Rosji, ale na zasadzie „wyłuskiwania” z nich (choćby nawet nielicznych) pierwiastków dodatnich. Nie trzeba w tym miejscu dodawać, że tak właśnie sformułowany postulat potrzebny jest nie tylko rosyjskiej, lecz każdej narodowej świadomości historycznej; biblijny przykład Sodomy i Gomory (w których nic nie było warte ocalenia) w dziejach narodów i państw szczęśliwie zdarza się niezwykle rzadko.

¹⁴ J. K. Witczak, *Pawieł N. Milukow na emigracji — droga polityka i uczonego (1918–1943)*, w: *Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Arturowi Kijasowi, w 70. rocznicę urodzin*, red. G. Błaszczuk, P. Kraszewski, Poznań 2010, s. 111 i n.

¹⁵ Zob. np.: B.S. Kaganowicz, *J.W. Tarle i pietierburskaja szkoła istorikow*, Sankt-Pietierburg 1995; tenże, *J.W. Tarle — istorik i wriemia*, Sankt-Pietierburg 2014.

Literatura

- Braczew W.S., „*Dieło*” akadiemika S.F. Płatonowa, „Woprosy istorii” 1989, nr 5;
- Braczew W.S., *Russkij istorik S.F. Płatonow*, cz. 1–2, Sankt-Pietierburg 1995;
- Braczew W.S., *Kriestnyj put’ uczonego: akadiemik S.F. Płatonow i jego dieło*, Sankt-Pietierburg 2005;
- Braczew W.S., *Służytieli istoriczeskoj nauki*, Sankt-Pietierburg 2010;
- Czerniawskij G., Dubowa L., *Milukow*, Moskwa 2015;
- Czernobajew A.A., M.N. Pokrowskij — uczonej i riewolucyonier, „Woprosy istorii” 1988, nr 7–8;
- Filipowicz A., *Emigranci i jankesi. O amerykańskich historykach Rosji*, Lublin 2007;
- Gorbaczow M., *Przebudowa i nowe myślenie, dla naszego kraju i całego świata*, Warszawa 1989;
- Grabski A. F., *Dzieje historiografii*, Poznań 2003;
- Kaganowicz B. S., J.W. Tarle i pietierburskaja szkoła istorikow, Sankt-Pietierburg 1995;
- Kołąkowski L., *Główne nurty marksizmu*, Poznań 2000
- Wandalkowskaja M.W., P.N. Milukow i A.A. Kiziewietier: *istorija i politika*, Moskwa 1992;
- Witczak J. K., Pawieł N. Milukow na emigracji — droga polityka i uczonego (1918–1943), w: *Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Arturowi Kijasowi, w 70. rocznicę urodzin*, red. G. Błaszczyk, P. Kraszewski, Poznań 2010;
- Witczak J. K., *Losy S.F. Płatonowa w bolszewickiej Rosji (1917–1933)*, „Sprawy Wschodnie”, 2009, z. 1–2;
- Witczak J. K., *Historycy rosyjscy wobec rewolucji bolszewickiej*, Toruń 2012.

Образ императрицы Екатерины II в современной украинской исторической прозе

Streszczenie: W artykule omówiono różne modele przedstawienia (od statusu wykształconej, energeticznej władczyni po ucieleśnienie zdrady i wiarołomstwa) cesarzowej Katarzyny II w dziełach ukraińskich (T. Szewczenko, R. Iwanyczuk, W. Malyk, H. Kolisnyk, N. Lazorsky, Yum Mushketyk) i Polskiej (M. Grabowski E. Łuniński), oraz częściowo w dziełach rosyjskich (A. Tołstoj, W. Pikul). Szczególna uwagę zwrócono na interpretację artystyczną anty-ukraińskiej działalności cesarzowej (zniszczenie Siczki Zaporoskiej, zniewolenie ludu).

Summary: The article examines different models of the image (from the status of an educated, energetic ruler to the embodiment of treachery and cunning) of Empress Catherine II in Ukrainian (T. Shevchenko, R. Ivanychuk, V. Malyk, G. Kolisnyk, N. Lazorsky, J. Mushketik, polish (M. Grabovsky, E. Luninsky) and partially Russian works (A. Tolstoy, V. Pikul). Particular attention is focused on artistic interpretation of an anti-Ukrainian activity of the empress (the destruction of the Zaporozhian Sich, the enslavement of the common people).

Słowa Kluczowe: Caryca Katarzyna II, romans, obraz, portret, życie kulturalne, ukraińska proza historyczna.

Keywords: Empress Catherine II, romance, picture, portrait, cultural life, Ukrainian historical prose.

Выбор темы исследования является не случайным хотя бы потому, что личность Екатерины II (1729—1796) – императрицы всероссийской (1762—1796) – так или иначе вписывается в контекст истории русского, польского и украинского народов.

Взять хотя бы место рождения: родилась будущая императрица в Штеттинском замке (нынешний Щецин – самый большой порт на балтийском побережье Польши).

Личность монархини привлекала внимание как историков, так и писателей, художников, кинематографистов из разных стран, вследствие чего можно с уверенностью утверждать, что ее образ приобретает черты традиционного.

В русской литературе ей посвящены разножанровые произведения, начиная от «Вечеров на хуторе близ Диканьки» Н. Гоголя и «Капитанской дочки» А. Пушкина, до «Фаворита» В. Пикуля и наиновейшего произведения «Вольтерьянцы и вольтерьянки» (2004) писателя-шестидесятника, диссидента В. Аксенова. Некоторые российские художники формировали в массовом сознании образ просвещенной монархини, обладающей незаурядным умом, энергией и другими добродетелями. Иные же под маской либерализма, благотворительности и простодушия сумели разглядеть смесь агрессивности, вероломства и коварства, что обличает известный русский лирик XIX века граф А. К. Толстой в историко-сатирической поэме «История государства российского от Гостомысла до Тимашева», сочувствующий украинскому народу:

„...Какая ж тут причина
И где же корень зла,
Сама Екатерина
Постигнуть не могла.
«Madame, при вас на диво
Порядок расцветет, –
Писали ей учтиво
Вольтер и Дидерот, –

Лишь надобно народу,
Которому вы мать,
Скорее дать свободу,
Скорей свободу дать».

«Messieurs, – им возразила
Она, – vous me comblez» –
И тотчас прикрепила
Украинцев к земле”.

А. Толстому вторят украинские писатели и художники. Среди них – гениальный Тарас Шевченко, неоднократно критически отзывавшийся в своем творчестве о Екатерине II:

„Що тая цариця –
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця!” (поэма «Великий льох»)

Негативное отношение к императрице из-за ликвидации Запорожской Сечи и порабощения украинского народа нашло отражение и в украинском фольклоре:

„Ой царице Катерино!
Що ж ти наробила?
Степ широкий, край веселий
Та й занапастила”.

А на исторической, философско-символической картине «Страшный суд» («Судный день») черкасского художника Д. Нарбута, удостоенной вместе с другими работами Шевченковской премии, изображены рай и ад: в аду обнаженную (?) Катерину II, в окружении русских царей Николая I и Петра I, истязают (насилуют) бесы.

В современной украинской исторической и художественной литературе личность Екатерины II рассматривается в контексте важных исторических событий: крестьянско-казацкое, антишляхетское восстание 1768 года под названием «Колиивщина», ликвидация Гетманщины и Запорожской Сечи.

К примеру, в романе Ю. Мушкетика «Придем, поклонимся...» гайдамацкое восстание составляет одну из сюжетных линий: Колиивщина и ее герои появляются на страницах древней летописи, отрывки из которой вмонтированы в художественную ткань произведения. Образ реальной личности императрицы не задействован непосредственно в развитии конфликта романа, но все же ее влияние на исторические события ощутимо. Восставшие против барского произвола свои действия оправдывают так называемой «золотой грамотой», якобы полученной от православной императрицы, в которой она благословляет гайдамаков на борьбу с польской шляхтой. Сам же писатель считает подобные взгляды свидетельством ограниченности мировоззренческих позиций народа, его наивной веры в доброго царя и царскую милость (чем-то напоминает нынешние выборы в Украине: вместо плохого олигарха выбрали «хорошего»).

Легенда о «золотой грамоте» царицы находит воплощение в романе Г. Колисныка «Полынь черная, мак горький», так же повествующем о восстании гайдамаков и его духовном вдохновителе Мелхиседеке Значко-Яворском, активном поборнике православия, настоятеле Мотронинского монастыря (ныне православный монастырь Московского патриархата на Черкасчине, что дает повод для споров).

При содействии православной митрополии Мелхиседек едет в Петербург с просьбой к Екатерине II прийти на помощь православным в Польше. Исследователи единодушны в том, что игумена радушно встретили в северной столице, устроили аудиенцию у императрицы, и она пообещала свое заступничество через послов в Варшаве. Так, в народе и появилась легенда о «золотой грамоте», якобы поощрявшей гайдамаков к антишляхетскому выступлению.

Хотя существование «золотой грамоты» большинство историков отрицает, считая это выдумкой, своеобразным тактическим ходом, чтобы придать восстанию статус официально разрешенного. Однако некоторые исследователи допускают возможность существования какого-то документа у предводителей восстания.

Третьи же усматривают в полумифической «золотой грамоте» эффект, абсолютно противоположный приписываемому. Исследователь из диаспоры П. Мирчук считает, что активный защитник православия на Правобережной Украине Значко-Яворский не был ни инициатором, ни организатором, ни инспиратором гайдамацкого восстания. Более того, действия игумена, опирающиеся на поддержку Екатерины II, усыпляли бдительность украинцев относительно опасности для гайдамаков со стороны Москвы. Следовательно «усыпление действием Мелхиседека бдительности против Москвы стало основной причиной успеха предательского подступания командования московской армии под Умань в начале июля 1768 г., которым нанесен самый тяжелый удар колиивскому восстанию»¹. В этом историк видит драматическую роль в Колиивщине архимандрита Значко-Яворского.

Трагические перипетии Колиивщины изображает и представитель так называемой «украинской школы» в польской литературе М. Грабовский (современники называли его «украинским Вальтером Скоттом»; писатель П. Кулиш пользовался его советами при создании первого украинского исторического романа «Черная Рада»). В частности, в романе «Станица Гуляйпольская» писатель описал величие, пышность, великодушие монаршей особы, таким образом выразив «наиболее лояльную позицию на польско-украинском пограничье относительно российского царизма»². Императрица появляется в эпизоде аудиенции польского монарха: король подавал «руку даме среднего роста, достаточно плотной, с волосами, зачесанными кверху и увенчанной короной с бриллиантами, со светло-голубыми глазами, а на груди с голубой лентой, такой же самой, как Станислав Август носил на себе»³. Императрица предстает хорошо осведомленной в государственных делах (подробно знает историю заключения и осуждение на смерть главного героя Ежи Могилянского). Именно к Екатерине обращается Мария Копиевская, чтобы спасти от смертного приговора своего жениха. Не только императрица отличается добродетелью, но и ее ближайшее окружение состоит из «славных» вельмож (таких как Потемкин), чьи изысканность, образованность, элегантность вызывают восхищение и уважение у нарратора.

¹ П. Мирчук, *Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р.*, Нью Йорк 1973, с. 263.

² М. В. Брацка, *Польська проза 40-80-их років XIX століття: міф – історія – цінності*, Київ 2013, с. 222.

³ M. Grabowski, *Stannica Hulajpolska: Powieść narodowa*, Wilno 1841, t. 5, s. 148.

Возможно, такая интерпретация высокой монаршей особы объясняется принадлежностью М. Грабовского к процарской, конформистской, консервативной и ортодоксальной группе католических писателей, имевших свой орган «Tygodnik Petersburski» («Петербургский еженедельник»). Это политико-литературное издание, выходящее в Санкт-Петербурге в 1830-1858 годах под редакцией Юзефа Эммануэля Працлавского и Франциска Иеронима Малевского, которое боролось с прогрессивными течениями философской мысли, выступало против демократических тенденций в современной польской литературе, хотя и пропагандировало национальную литературу, особенно исторические романы вальтер-скоттовского образца с их апологетизацией шляхетского прошлого.

Если в рассматриваемых выше украинских произведениях о Колиивщине образ Екатерины непосредственно не принимает участие в развитии сюжета, то в романе Р. Иваничука «Журавлиный крик» (1988) – он на одном из видных мест.

В романе повествуется о ликвидации Запорожской Сечи и окончательной потере Украиной своей автономии, а также судьбе последнего кошевого Петра Калнышевского. В панорамном, масштабном произведении вальтер-скоттовского типа собраны представители самых разнообразных слоев общества. Царица Екатерина II показана в окружении своих многочисленных фаворитов: Потемкина, братьев Орловых, Зубова. Но автора в первую очередь интересует ее причастность к разрушению оплота казацкой вольницы.

Екатерина II на страницах романа – жестокая и коварная правительница, узурпировавшая власть, взошедшая на трон в результате заговора и убийства собственного мужа. Ее настоящий политический талант граничил с неслыханным иезуитством: немка по происхождению, занявшая российский престол, посылает войска в Польшу якобы на защиту православных, тогда как своих православных превратила в рабов.

Фарисейство императрицы (и заодно рабская психология как одно из негативных проявлений национального характера) раскрывается в конкретном эпизоде – казни предводителя восстания Емельяна Пугачева. По воле императрицы был разыгран «гуманный» спектакль: крестьянского вожака «помиловали», – вместо четвертования, ему сразу отрубили голову под приспосабливаемый благоговейной благодарности голос толпы. Присутствующий на кровавом зрелище майор Синельников делает безутешный вывод, актуальный и доньне: «Забрать у народа все и дать ему крошку, за которую он будет рабски благодарный. Забрать мужество и вселить страх»⁴.

⁴ Р. Иваничук, *Журавлиный крик*, Львів 1989, с. 22.

Хорошо осознавая, что насильственно ликвидировать за один раз Малороссию, которой управляло подтверждаемое (утвержденное) правительство, невозможно, Екатерина II советует заместнику Юга империи, президенту Малороссийской коллегии Петру Румянцеву иметь не только «волчий рот», но и «лисий хвост»⁵: подкупом, деньгами и должностями задабривать украинских старшин, переманивать их на свою сторону, постепенно искореняя украинские вольности.

Действительно, как свидетельствуют исторические источники, Екатерина II уравнила в правах украинскую старшину с русским дворянством. Подтверждений этому много. Ограничимся одним: Антон Головатый – писарь при кошевой администрации – после разрушения Сечи стал капитаном русской армии, участвовал в формировании из бывших запорожцев Войска верных казаков, переименованного впоследствии в Черноморское казачье войско, в котором занимал должности военного судьи и кошевого. Его судьба – достаточно типичная для верноподданной старшины, лояльной к царской власти.

В романе Иванычука использован свойственный его произведениям прием – собрать вместе представителей господствующей верхушки, чтобы каждый из них проявил свою позицию. Так, в эпизоде игры в карты (рокамболь) раскрывается суть императрицы – играть и в жизни, и в политике, идти ва-банк и любой ценой выигрывать: ценой лжи, коварства, жестокости, страха и подхалимства подданных. Другие участники игры тоже идут ва-банк с надеждой на выигрыш. Орловы хотят царствовать вследствие бракосочетания с Екатериной, Румянцев намеревается стать обладателем Малороссии, молодой камер-юнкер Потемкин – получить еще большую благосклонность царицы и укрепить свое положение при дворе, экс-гетман Разумовский – сохранить царскую ласку и удержать в своем банке богатство. Аналогия между игрой в карты и игрой-жизнью подчеркивается благодаря смещениям в семантике слова, что свойственно поэтике прозы Р. Иванычука: «И теперь своевластная царица начала партию со своими сановниками, французскими просветителями и королями, не спрашивая ни у кого советов. В Петербурге и Варшаве, Стамбуле и Бахчисарае, Париже и Берлине идет интересная партия рокамболя!»⁶.

Характер Екатерины II делается выразительнее благодаря портретной характеристике, что дополняется в течение произведения отдельными деталями, фиксируя возрастные изменения в организме женщины: «Невысокая овальнолицая дама, одетая в обычное платье с кринолином. Ее крепкий подбородок подчеркивала волевая складка, глаза голубые, оживленные и при-

⁵ Там же, с. 99.

⁶ Там же, с. 98.

творно приветливые»⁷; «Она стояла перед троном в горностаевой мантии, опоясанная через грудь широкой пурпурной лентой с восьмиугольной звездой посредине, голову отягощала золотая корона, украшенная ярко-красным рубином»⁸ – отдельные портретные детали напоминают цитированное выше описание внешности царицы у М. Грабовского; «Опухшие ноги ноют под грузом отяжелевшего тела»⁹; Храповицкий замечает «неповоротливую поступь старой женщины с толстыми ногами, тяжелым торсом и обвислыми, невзирая на все корсеты, грудью»¹⁰.

Наиболее красноречива одна деталь в изображении внешности, часто передаваемой сквозь призму восприятия другими героями: Григорий Потемкин, вынужденный уступить место в спальне императрицы новоиспеченному фавориту Зубову, впервые заметил, что у нее «гнилые зубы», и зло обрадовался от того, что «этот хлыщ за власть и деньги должен целовать гнилозубый рот порфиноносной любовницы»¹¹. Гнилые зубы у царицы – не только символ гнилой ее внутренней сущности, но и всей прогнившей деспотичной системы, которую она олицетворяет.

Многие литераторы, среди них и представители бульварной литературы (равно как и некоторые историки), смакуют врожденную нимфоманию, на которую страдала Екатерина II. Известный румынский славист М. Ласло-Куцюк считает трактовку этой патологической стороны личности умной и энергичной правительницы лишь как распущенность и легкомысленность несостоятельной¹².

Р. Иванычук, неоднократно отмечая, что обладательницей огромной империи стала женщина, предназначение которой быть куртизанкой, все же не следует художественной инерции, отказывается акцентировать на пикантных подробностях ее интимной жизни (в отличие, к примеру, от В. Пикуля).

Образ Екатерины наиболее полно раскрывается во взаимоотношениях со светлейшим князем Потемкиным. Она прекрасно понимает: ее пребывание на престоле возможно благодаря таким, как Потемкин, – «властолюбец и верноподданный, деспот и слуга»¹³. Потемкин и Екатерина – это неразделимые части политического тандема Российской империи. Однако в произведении недостаточно убедительно изображена реакция императрицы на смерть бывшего фаворита. Писателю следовало прибавить больше подроб-

⁷ Там же, с. 34.

⁸ Там же, с. 114.

⁹ Там же, с. 298.

¹⁰ Там же, с. 299.

¹¹ Там же, с. 318.

¹² М. Ласло-Куцюк, *Можливий епілог до “Журавлиного крику” Романа Іваничука*, в: „Вітчизна” 1996, №1–2, с. 126.

¹³ Р. Иванычук, *Журавлиний крик*, Львів 1989, с. 226.

ностей, касающихся и самой кончины князя, и того, что случилось после его смерти, а не ограничиться слишком прямолинейным суждением, что Екатерина, сменив Потемкина на другого, забыла о нем. Ведь согласно некоторым источникам, смерть князя была тяжелым ударом для царицы (есть сведения, что между ними существовал морганатический брак, от которого была дочь).

В письме к Гринькову она писала: «Не знаю, как смогу заменить этого человека. Его замечательным качеством была щедрость его души и духа. Поэтому мы всегда так хорошо понимали друг друга и могли позволить тем, которые ничего не понимали, балясничать сколько угодно»¹⁴. Эпизодический образ Екатерины смоделирован в историко-приключенческом романе В. Малыка «Чумацкий Шлях» («Млечный Путь»).

Сочетая историческую правду и художественный вымысел, писатель изображает сцену встречи царицы с чумаками (в основе этого эпизода – имеющее место путешествие Екатерины II и её двора, длившееся в итоге более полугода, с целью инспекции состояния дел в провинции, в частности Новороссии; с ним связано возникновение легенды о потёмкинских деревнях как символ показухи и бутафории). В ней Екатерина II появляется уже немолодой женщиной, растроганной чарами украинской природы и нежной песней чумаков, безразличной к мужской ласке: приказывает забрать молодого певца Ивана Бондаря в придворную капеллу (в нем можно увидеть черты реального прототипов – Алексея Разумовского, а также украинского композитора и певца Артема Веделя, чья судьба описана в одноименной повести С. Плачинды: . по «высокой милости» царицы Екатерины II, его, студента Киево-Могилянской академии, юного регента академического хора, назначили руководителем Московской капеллы, присвоили звания подпоручика и поручика, однако такое возвышение не принесло ему счастья). Хотя в целом В. Малык осуждает деятельность Екатерины II, но ему удается создать неоднозначный образ императрицы. Она жестокая, бездушная узурпаторка, «железная леди», поработившая целые народы, в том числе Украину. «Обычная шлендра, ненасытная в плотских утехах»¹⁵, – даже единственного сына Павла, наследника престола, прогнала от себя, чтобы не мешал ее амурным забавам, – которая выдает себя за «просвещенную» государыню. И в то же время достаточно мудрая, проницательная правительница, заботящаяся об интересах государства, хоть это государство – империя. Она занимается меценатством, поддерживает таланты, твердо усвоив истину: «Величие прави-

¹⁴ Цит. по: М. Ласло-Куцюк, *Можливий епілог...*, с. 127.

¹⁵ В. Малик, *Чумацкий шлях*, Київ 1993, с. 245.

теля измеряется не только его собственными достоинствами, но и отблесками славы тех умных и талантливых людей, которых он приблизил к себе»¹⁶.

В изображении всевластного фаворита Екатерины II Потемкина В. Малак в целом не отступает от общепринятой схемы. Князь Таврический – смелый, «хитрый и ловкий, словно бес»¹⁷. Потеряв любовь непостоянной в чувствах царицы, сумел сохранить ее благосклонность и ласку, боготворил императрицу, осознавая, что его положение в обществе зависит от «матушки». Неразборчивый в средствах достижения цели, ненадежный и жестокий, нечистый на руку (предал побратимов-запорожцев, разорил Сечь, обчистил военную казну и сечевую церковь Покровы), аморальный тип (пренебрегает семейной честью, лишая добродетели своих юных племянниц), бездарный военачальник, пользовавшийся чужой славой.

Пунктирно, эскизно очерчен образ Екатерины II в романе Н. Лазорского „Гетман Кирилл Разумовский”, где судьба последнего украинского гетмана предстает на фоне жизни украинского и российского общества. Судьба довольно фантастическая – от обыкновенного папушка до графа и фельдмаршала. В жизни Разумовского Екатерина II сыграла немаловажную роль: по ее требованию он отрекся гетманства, обменяв булаву на маршальский жезл. Сквозь призму ее пронизательного восприятия создается психологический портрет Разумовского – «вялого» и «немного пугливого вельможи».

В романе идет речь о том, что Екатерина II стала инициатором ликвидации сердца казачества – Запорожской Сечи: по ее приказу в 1775 году русская армия под командованием генерала Теккели окружила Сечь и сравняла ее с землей. Калнишевского и старшину, невзирая на их пророссийский курс, арестовали и выслали на Соловки. Однако, по воле автора, эти драматические события остаются «за кадром», писатель ограничивается лишь скупой констатацией факта и его оценкой запорожцами, ставшими свидетелями и участниками драмы.

С именем Катерины связана еще одна тема – самозванства. Поскольку, по мнению историков, у нее не было достаточных оснований для сошествия на престол, за время ее правления было много претендентов на царство. Среди них и княжна Тараканова. Загадочная личность лжецаревны привлекла внимание и профессора Львовского университета Э. Луинского. Его книга «Княжна Тараканова» (1906) стала первой монографией о самозванке, где использованы многочисленные архивные материалы, эпистолярное наследие (переписка Екатерины II, княжны Таракановой, князя Голицына и др.).

Личность Екатерины II показана на фоне важнейших событий XVIII века, получившего чрезвычайно точную оценку польского автора: «Стран-

¹⁶ Там же, с. 137.

¹⁷ Там же, с. 56.

ная то была эпоха... Холопы, конюхи, цирюльники, певцы церковного хора, сержанты карабкались на наивысшие ступени дворцовой лестницы и как императорские фавориты, украшенные титулами и орденами, оказывали огромное влияние на ход общественных дел»¹⁸.

Как видим, личность Екатерины II в контексте судьбоносных событий XVIII века активно привлекала внимание художников из разных стран, но модели ее образа довольно неоднозначные. Украинские литераторы акцентируют в основном на негативных последствиях ее деятельности для Украины, хотя и не отказывают государыне в некоторых положительных качествах.

Literatura

- Брацка М. В., *Польська проза 40-80-их років XIX століття: міф – історія – цінності*, Київ 2013;
- Grabowski M., *Stannica Hulajpolska: Powieść narodowa*, Wilno 1841, t. 5;
- Іваничук Р., *Журавлиний крик*, Львів 1989;
- Ласло-Куцюк М., *Можливий епілог до “Журавлиного крику” Романа Іваничука*, в: „Вітчизна” 1996, №1–2;
- Łuniński E., *Księżna Tarakanowa*, Lwów 1906;
- Малик В., *Чумацький шлях*, Київ 1993;
- Мірчук П., *Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р.*, Нью Йорк 1973;

¹⁸ E. Łuniński, *Księżna Tarakanowa*, Lwów 1906, s. 177-178.

Language policies in Estonia after the collapse of Soviet Union: combating bilingualism or discriminating the minorities?

Streszczenie: Po rozpadzie ZSRR Estonia była jednym z pierwszych krajów ogłaszających niepodległość, starano się odejść jak najdalej od strefy postsowieckiej – obecnie jest to najlepiej rozwinięty kraj postradziecki.

Estonczycy zbudowali nowe, niepodległe państwo. Problemem jednak stała się dwujęzyczność społeczeństwa – artykuł skupia się na tym czy polityka państwa była po prostu promowaniem jednego języka czy dyskryminacją mniejszości oraz czy działanie było skuteczne czy nie.

Summary: After the collapse of the USSR, Estonia was one of the first countries declaring independence, trying to leave as far away as possible from the post-Soviet zone - now it is the most developed post-Soviet country. Estonians have built a new, independent state. The problem, however, has become bilingualism - the article focuses on whether the state's policy was simply to promote one language or discriminate against minorities and whether action was effective or not.

Słowa kluczowe: Estonia, dwujęzyczność, mniejszość, postsowiecki

Keywords: Estonia, bilingualism, minority, post-Soviet

1. Introduction

1. The reason, why Estonian case was chosen for the research.

Estonia is the most developed post – soviet country. Even before 1991, people who were visiting this country all the time had impression of west, rich and European country. In the Soviet Union borders were open between communist 15 republics, however the feeling while arriving to Estonia or any Baltic state was different - the feeling of forbidden and closed abroad. This country, as a one of the first, had obtained the Independency from Moskow and had started its own way in all its meanings: geopolitical, agricultural, economical. However, the language issue should be also mentioned. Nowadays, if we go to any post – soviet country, for example Ukraine, or Kazakhstan, etc. we can see that everyone, except their native language will speak Russian. These strong bilingual skills not only between people but on the official level even stayed strongly in most of the post – communism countries.

We should also take under the consideration that until nowadays some countries have Russian, as a second official language. However, some states and also Estonia in the very beginning have decided to reject all the policies from the soviet era, including language policy and build up new, young and independent country with completely new politics. Young people came to power after Soviet Union collapsed, whose ideas were similar, but without communist ideology. Thus, the reason why I have chosen this subject is to observe how the new language policies are builded, can they cause any problem/complication therefore and mainly I will endeavor to analyze the reason why these new language policies took place.

2. The research questions.

While collecting and reading the materials, I have created two questions, which can be interesting and analyzed. When Soviet Union collapsed in 1991, government was giving Estonian passports only to core Estonians. Others, who wanted to become Estonian citizen must had been to pass language exam, which would show the abilities of knowing official language and general history of Estonia. In this moment people who were not able to pass exam stayed stateless.

Therefore, I would like to discover whether it was policy promoting just one language, it was policy which combats the ability of using two languages or it was a discrimination of minorities living in Estonia. In conclusion, I would like also to sum up whether such policy was useful or not.

Another, interesting question which came to my mind is following: "Can we suppose, that Estonia might have language problems in the country?"

3. Methodology

For the research of Estonian case I have used many academic articles and books of Estonian history. It helped me to observe the language policy changings which took place during Soviet time in Estonia. I have used also special European Union reports about Estonian new language policies while obtaining citizenship. Additionally, the variety of articles have helped me to create the following content of the research.

The first part of the research will contain the background information, language policies during Soviet time: the restrictions and obligations to know Russian. The knowledge of Russian meant to be able to receive job and education. Russian language was obliged for all the citizens but the knowledge of Estonian was not necessary. People could use their native language just between themselves.

II. Historical background and language policies in Estonian Soviet Republic

From different historical sources we can find different indications about the age of Estonian language. Some of them claiming Estonian first words were recorded approximately in the 8 century AD. Interesting to mention, that Estonian language and Turkish language came from same linguistic family: "Whilst Turkish derives from the Altaic branch of the Uralo-Altaic family of languages, the Estonian language is rooted in the Finno-Ugric group of the Ural branch"¹. However, the continuous Estonian texts appeared much later:

"The first continuous Estonian text extant, the Kulamaa Manuscript, dates from 1524-1528. This Catholic text contains two prayers the Lord's Prayer and the Hail Mary, and the Creed. When the reformation shook the Northern Europe arriving in Estonia at the early 16th century, preaching in the local languages brought about an even more pressing need to translate religious literature into the North and South Estonian"².

The orthography issue emerged approximately in 17th century, where there were big gap between the writing and pronunciation of Estonian. Great reforms took place. Therefore the form of writing has been changed in 17th century, thus the first grammar, *'Anführung zu der Esthnischen Sprach'*, was compiled by the pastor Heinrich Stahl a century later (1637).³

After this time, Estonian language became more popular and usable by the people. If we come to the twentieth century we can see, that Estonia tree times had been occupied. Firstly by Soviet Union than Nazi Germany, then again Soviet Union. Important to mention about Soviet language policy. Moscow did its best in order to promote and make people learn Russian language. Russian language was nothing more than politic language of 15 countries but also the way of spreading communism and soviet idea. With the arriving of Soviet Union Estonian language prohibitions had its beginning. There were prohibition of Estonian language, of using Estonian in arts, exhibitions and other social and active events. The only language someone could use, was Russian. Different myths were created to make people afraid, saying that strong pressure was placed on the non-Russian nationalities of the Soviet Union and there was strong emphasize on Russian language as a language of international communication⁴.

¹ N. Özden , *A Few Notes on the Comparative History of Estonia*, Karadeniz Araştırmaları, Number 21, Spring 2009, p.6.

² U. Sutrop, *Estonian Language*, Estonian Institute, Estonia 2004, p.7.

³ A. Pöldvee, *17th Century Estonian Orthography Reform, The Teaching of Reading and the History of Ideas*, Institute of Estonian Language, Tallin, 2011, p. 367.

⁴ D. M. Skerret, *Language and Authoritarianism in the 20-th century: The cases of Estonia and Catalonia*.

After World War II there happened large scale immigration to Estonia. The number of 90% Estonian population has changed and it decreased soon to 65.5% (963300 people). Russians formed 30.5% (47.800 people). Russian speaking Ukrainians and Belorussian contained approximately 4.9% by 1946 the Estonian population decreased for over one fifth.⁵ Native Estonians migrated to west Europe for a finding better life opportunity after war. They also knew, if staying in Estonia longer it will mean the complete adaptation and accepting Soviet rule. Besides they will live with Russian people who migrated to Estonia, for more high living level, because they were aware that in Russia the life will be different and poor, according to Estonian. During Soviet times there happened strong russification and transformation to the Cyrillic alphabet. The Estonian language was considered, as a language without future. Many Russian schools were established, but those schools with Estonian based language should had been create Russian as a second language.

However, the time when people were eligible to use freely Estonian language arrived, moreover Estonian became official language. Indeed, the year 1989 bring the language policy changings. In that time, people were required to know both Estonian and Russian, in order to have education or job.

III. Collapse of Soviet Union

The impact of Estonian Language policies on obtaining citizenship. The Soviet Union collapsed and new issue emerged – the problem of citizenship. Estonian, newly formed government decided to give Estonian citizenship just to core Estonians and those one who freely speaks Estonian language and knows important events from national history. Estonia explained this by the statement that those Russians who don't like this can go back to Russia⁶. More detailed explanation is from conservative camps who won at the citizenship debates: "On 6 November 1991 the Supreme Soviet decided that citizenship would be extended only to the citizens of the pre-war Estonia and their descendants"⁷.

Important information to mention is that Estonians define the difference between 'nationality' and 'citizenship'. People, who strongly belong to the Estonian nation, it only refers to ethnic origin, another words – feelings of primordialism. However, citizenship can be given to anyone who will pass Estonian language and history exam. The third category is stateless people. Those can be non-Estonians people, who didn't agree to pass exam and stay in the country. Besides, they have

⁵ R. Kemppainen, *Language Policy in Estonia. A Review*, p. 51-52.

⁶ R. Kemppainen, *Language Policy in Estonia...* p. 51-52.

⁷ P. Jarve, V. Poleshchuk, *EUDO Citizenship Observatory, Report on Estonia*, European University Institute, Florence, 2013, p.3.

right to have residence permits, but they are not eligible to take part in presidential or government elections for example.

Another case which needs attention is that in comparison to Latvian policies, Estonians policies seem very light. Indeed, after Soviet Union collapsed there was special referendum held in Estonia and Latvia, which European Union had required about the right for minorities. In major case, there were Russians, and the amount of another nationalities was really small. Thus, the observation shows that in Latvian case, people wanted relatively minimum rights for the minorities in comparison to Estonians⁸. Surely, after so many years of dictating the rules by Russians, Estonians took the revanshe. Another words, they endeavor to prove that Estonia has its independency. Many people thought that was the discrimination, however, majority understood that obtaining the citizenship by non – native Estonians can cause huge problems for the Estonian nations. The Estonian government afraid, if citizenship can be obtained by non-Estonians, the language could be damaged and may be extinct.

Estonian has the success after establishing such a policy: until 1995 over 70.000 Russian re-migrated back to Russia. However, there were many Russians who took exams and are continuing living in Estonia, interestingly but some of them, defined themselves more Estonian than Russians.

Some words about Russian minority

As I have already mentioned, bringing Russian migrants was one of important policies of Soviet Union. By implementing this law, Moscow expected to have mixed nations in the country, moreover they were expecting Russian migrants to teach Russian and spread the idea of *Sovietskij Sojuz*. However, it did not work so easy as they might be thinking. Every country, does not matter whether it is in Soviet Union or in Western Europe, or Latin America is very different, and this difference has proved that it will be impossible to launch two kind of people with another culture and traditions.

During Soviet time in Estonia, there were permanent immigration of Russian people and not only – there were also emigration of Estonians to another more developed countries. They did not want to stay together with eastern migrants. It was best solution for Soviet government, as their idea was to destroy the culture, to ruin customs and to “kill” core country.

Another thing, Moscow expected is to make international families. Indeed, when Russians were arriving to Estonia, some of them were marring on Estonian people. Thus, there were creating Estonian – Russian couples. I have found interesting work of one of child of such an international couples. Katja Koort's Russian grandparents have migrated from Russia to Estonia and their child met with Esto-

⁸ R. Nakai, *The Influence of Party Competition on Minority Politics: A Comparison of Latvia and Estonia*, “Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe”, Vol 13, No 1, 2014, 57-85, pp. 56-57.

nian person, they become a family, and right now Katja Koors became a lecturer of one of Estonian University. In her work she explains the integration of Russian minority in Estonia with people. She figured out 5 group of Russian people and described the integration each of them⁹.

– Successfully integrated – 21 %.

Generally they are people who was born in Estonia, started the education there in universities, schools. Those people have Estonian citizenship. This group prefers to speak Estonian than Russian and to watch Estonians channels than Russian. Generally, they cannot speak Russian.

– Russian speaking patriots of Estonia -16 %.

This group of people cannot communicate perfect in Estonian, however, they have citizenship of Estonia and consider this country as their homeland. Usually, the average age of this people is middle age. Despite their poor knowledge of Estonian still they prefer communicating and integrating with Estonians.

– Estonian speaking active and critical – 13%.

This group of Russian people generally have Estonian citizenship, however they usually do not have Estonian identity. They watch Estonian channels but cannot trust them. If someone would give them chance to go back to Russia they would agree and go.

– Little integrated – 29%.

This group of Russian represents different age and they do not have Estonian citizenship, despite they are living in Estonia. They reject learning Estonian and only speaking in Russian. Estonian government could not give them citizenship since they did not pass an exam, so they stayed stateless with residence permits. However they work, but their income is very low.

– Unintegrated passive – 22%.

This group represents only old people, who do not completely speak Estonian, who has Russian citizenship. This people consider Russia to be only their homeland and they are not interested in Estonian life and people. The only source of information are Russian media channels.

We can see, that integration and knowledge of Estonian depends strongly to history and age of people. It is pretty clear – the more people young, the more their integration is successfully performed. We can see also the impact of migrated people from Russia – their attitude to Estonian language is very low and they prefer people to know Russian than study Estonian.

⁹ K. Koort, *The Russians of Estonia: Twenty Years After*, World Affairs, July – August 2014, p. 68-69.

Conclusion

The combating bilingualism or discrimination of minorities?

The United Nations at the end of 20th century adopted the International Covenant on Civil and Political Rights which states:

“Ethnic, religious and linguistic minorities should be able to express their culture, exercise their religion and use their own language.”¹⁰

There is the saying: where is majority rules there is minority rights. Indeed, many people would complain on Estonian language policy describing this as a discrimination of minority. However, the country area should be taken under the consideration. Estonia is very small country. Let's think, what would happen if at the very beginning, when Soviet Union collapsed, Estonian government would give citizenship to everyone who were inside the country, like it did Ukraine for example. Probably Estonian would not be spoken right now. Possibility of saving Estonian language or culture would be very low. Estonian government was aware of it that is why such a strict policies took place. The numbers of Estonians can be shown as a proof. As it was already mentioned before, at the moment when WWII begun there were more than 90% native Estonians, however, at the time when Soviet Union collapsed, this number decreased to 60%. Although, the Estonian government forced to know Estonian before becoming official citizen of Estonia, at the same time the right of using minority language was not taken. As we see, there are many people who speaks only Russian even without knowing Estonian and they are still living and some of them are working in Estonia, however their income is very low in comparison to people with Estonian passport.

To sum up, in my opinion, it cannot be said that language policies implemented in Estonia after Soviet Union collapsed was discrimination of Russian minority. The only reason for this policies to be held is protecting the culture, customs and language of Estonia. Also, after three times occupation Estonians became more vulnerable to migrants, especially those one who speaks the language of their occupation. During Soviet times, all kind of arts, cinema, books, theatre was banned. All kind of perform was not allowed, and now in order to rebirth the country Estonian government implemented this policies.

The right of course is after the migrant, if he or she wants to adapt to the country, to receive the citizenship, to get access to the public health care, transportation which is free for Estonian, must know Estonian language and history in order to be able to pass governmental exam for receiving citizenship.

¹⁰ G. Blees, *Minority languages, major opportunities? Language policy and minority rights in the EU: Lessons from Finland and Estonia*, Dubrovnik, April 2008, p.3.

Can any possible language conflict take its place in Estonia.

Let me mention the Ukrainian – Russian conflict in Ukraine. This military intervention from Russia happened not just only because some people wanted independent states. One of the main reason was language as well. When Soviet Union collapsed Ukraine did not implement such a language policy as Estonia, but Russian language was considered as a minority language. Even after the year of 1991 still there was given identity passports and the birth certificates in two language. For example, I was born in 1992, my brother – in 1996. Few years passed after the collapse however, still in my and my brother's birth certificates there was used two languages and most important the emblem of Soviet Union. One decade passed after and still, in some of schools Russian is a teaching language. The government changes in 2014, and it started implement anti-Russian policies. One part of Ukraine have a hope, that we finally will get rid of every day Russian language, however the Russian speaking part is confused, because they all their life were speaking Russian. It brings the wave of satisfactions and misunderstanding both it started to be said that Russian minority is discriminated. The main difference between Estonia and Ukraine is that Estonia started to implement the language policy just exactly after brake of Soviet Rule however, Ukrainians – much more later. I suppose if Ukraine would implement such policies after 1991 the consequences would be different and there would be no conflict.

If consider about the Estonian situation, we can state that any possible language conflict can take place in Estonia. As it was mentioned before, after the implementation of this policy during few years thousands of Russians have left Estonia because they did not accept learning of Estonian language. In Estonia, there is quite good proportion of native Estonians, integrated Estonians and stateless people. This cannot cause big enough language conflict because the rules were introduced much more earlier than in Ukraine.

Literatura

- Blees G., *Minority languages, major opportunities? Language policy and minority rights in the EU: Lessons from Finland and Estonia*, Dubrovnik, April 2008;
- Jarve P., Poleshchuk V., *EUDO Citizenship Observatory, Report on Estonia*, European University Institute, Florence, 2013;
- Koort K., *The Russians of Estonia: Twenty Years After*, "World Affairs", July – August 2014;
- Nakai R., *The Influence of Party Competition on Minority Politics: A Comparison of Latvia and Estonia*, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol 13, No 1, 2014, 57-85;
- Özden N., *A Few Notes on the Comparative History of Estonia*, Karadeniz Araştırmaları, No. 21, Spring 2009;
- Pöldvee A., *17th Century Estonian Orthography Reform, The Teaching of Reading and the History of Ideas*, Institute of Estonian Language, Tallin, 2011;
- Sutrop U., *Estonian Language*, Estonia 2004.

Польская культура в Иркутске в XIX веке

Streszczenie: W okresie zsyłek mieszkańcy Irkucka zaczęli przejawiać zainteresowanie nauką języka polskiego i polską kulturą. Fakt ten sprzyjał wykształceniu się silniejszych więzi z zamieszkującą miasto polską ludnością zesłańczą. Zachwyty irkuckich Rosjan wywoływała poezja Mickiewicza a dzięki polskiej literaturze zainteresowanie polską mową można było zauważyć także wśród irkuckich elit.

Summary: During the exiles the Irkutskians began to show a desire to learn Polish and interest in Polish culture. This strengthened friendly relations with the Poles. Enormous admiration of Irkutskians was caused by Mickiewicz's poetry. Even the Russian elite began to use the Polish language, even for the sake of literature.

Słowa kluczowe: język polski, Irkuck, poezja, zsyłka, Mickiewicz.

Keywords: polish language, Irkutsk, poetry, exile, Mickiewicz.

Сначала 40-х годов XIX века иркутяне начали проявлять заинтересованность к польским литературным и музыкальным произведениям, когда в город начинают массово прибывать ссыльные, отбывающие наказание и чиновники, пребывающие на службу из бывших земель Речи Посполитой. В этих условиях жители имели возможность слышать польскую речь, песни, музыку, посещать театральные представления и концерты. В дневниках ссыльных были отмечены конкретные случаи изучения польского языка. Можно утверждать, что в связи с пребыванием поляков среди иркутян появилась мода на польский язык и польскую культуру в целом. Все большее количество людей желало получить образование и обращалось с подобными просьбами к ссыльным полякам. Со слов Юлиана Сабиньского во второй половине 40-х годов XIX века в Иркутске появилась склонность к изучению польского языка: «Все более и более возрастает стремление освоить наш язык».

Некоторые иркутяне выучили польский язык, находясь в местах пребывания ссыльных. Например, протоиерей и этнограф Константин Констан-

тинович Стуков (1809-1883) освоил его будучи с 1831 по 1841 г. в Нерчинске, во время исполнения функций смотрителя Нерчинских духовных училищ¹.

Некоторые сибиряки принимались за изучение польского языка не только с тем, чтобы познакомиться с польской культурой, а также с целью поддержания дружеских отношений. Вместе с поляками в городе появлялись польские книги. Попав в руки к сибирякам, эти книги вызывали интерес. Дневник Юлиана Сабиньского содержит в изобилии конкретные примеры заинтересованных польской культурой. Сверх того, этот исторический документ, как отмечал историк Болеслав Сергеевич Шостакович, «кладезь документальных данных, которых нигде нет». Конкретным пример служит запись, сделанная Сабиньским в 1843 году «Михайлов (усольский чиновник) – очень вежливый, скромный и благородный человек, посетил меня и нашел на моем письменном столе польскую книгу. Он начал перелистывать её и читать разные отрывки. Между нами завязался разговор о мнимых трудностях польского произношения, которое ему очень понравилось, и он сразу же заявил о готовности взяться за науку. Конечно, та мысль, что в ссылке в Сибири я буду обучать русского моему родному языку чрезвычайно мне импонировала». Они начали обучение с чтения первой повести из сборника под названием «Клехды», написанного варшавским историком и писателем Казимира Владислава Вуйчицкого. «Klechda» в переводе с польского языка означает сказание, предание². Сабиньский был очень доволен Михайловым, неоднократно он отмечал любовь сибиряка к польскому языку, культуре и дружелюбное отношение к полякам.

Вторая запись, сделанная двумя годами позднее: «Вечером я снова пошел к Таскину (майор горной инженерии), который вчера просил меня принести ему книги Данте и Мицкевича (...). Мой Таскин до такой степени полюбил Мицкевича, что, когда сегодня я пришел забрать у него первый том, то обнаружил, что он переписал уже половину книги, а также выучил на память несколько отрывков из произведений и выразительно декламировал их. Он сказал, что всё это время он ничем не занимался, так как не мог оторваться «от этой чудесной поэзии». Следующим почитателем и учеником Сабиньского стал князь Алексей Борисович Лобанов-Ростовский. В 1849 г. он был проездом в Иркутске, где посещал декабристов. Он обратился к нему с просьбой помочь в изучении польского языка, с целью знакомства с творчеством Адама Мицкевича в оригинале. До того момента он знал лишь французские переводы великого писателя. После одного занятия через пару дней князь Лобанов-Ростовский приятно удивил своего учителя и его товарищей – он

¹ Н.С. Романов. *Летопись города Иркутска за 1881-1901*, гг. Иркутск 1993, с. 87-88.

² J. Glaubicz Sabiński. *Dziennik Syberyjski*, Warszawa 2009, t.1, s. 479.

рассказал выразительно без запинки и на прекрасном польском языке первые три страницы из произведения «Конрад Валленрод»³.

В 1846 г. Сабинский познакомился с женой иркутского чиновника Себастьяна Чайковского, родом из Подоля. Она была дочерью иркутского купца. За её обучение взялся Сабинский. Благодаря своему учителю она исполнила свою мечту – читала произведения Мицкевича без особых трудностей и многие его стихотворения декламировала на память⁴. Соседка Сабинского – Соколовская являлась еще одной любительницей польского языка. Она начала учить язык находясь в родной Москве, с Юлианом Сабинским же она любила поговорить по-польски, поскольку считала, что ей не хватало именно языковой практики, а также брала у него почитать книги на польском языке⁵. В рядах учеников Сабинского также была дочка начальника Нерчинского прииска Разгильдеева. Она попросила его проверить её письмо на польском языке, адресованное Антонилле Рошковской. Учить язык она начала, будучи в Нерчинске под руководством Александра Краевского⁶

В связи с вышеупомянутым, Юлиан Сабинский указывал на благоприятные последствия ссылки в своем дневнике, речь шла о привнесении новых культурных элементов, прежде всего знаний. Жена иркутского купца Олимпия Мыльниковка так же, как и Разгильдеева хотела написать письмо своей доброй знакомой Антониле Рошковской, поэтому обратилась с просьбой к Сабинскому обучить её польскому языку. Через 4 месяца занятий ей удалось написать письмо. Кроме того, она настолько полюбила произведения Каролины Хофман, что довольно часто говорила своим гостям во время чаепитий «ничего подобного я не читала на русском языке»⁷. Исследователями не раз отмечалось наличие в семейных библиотеках у многих иркутских купцов и чиновников фолиантов Адама Мицкевича, Юлиуша Словацкого, Юзефа Крашевского, Владислава Сырокомли и др.»⁸.

В конце 80-х годов XIX века Павел Ян Сапега отметил, что жители Иркутска понимают на слух польский язык, а некоторые даже говорят на нем.⁹ Эту полосу изучения польского языка можно было бы продолжать, однако на это не позволяют источники. Эти факты стали известны благодаря тому, что сам Сабинский проявлял внимание к иностранным языкам и к книгам. Сверх того, он был очень чувствителен к словам паразитам в своем родном

³ Ibidem, t. .2, s. 426-428.

⁴ Ibidem, s. 222.

⁵ Ibidem, s. 231, 233.

⁶ Ibidem, s. 254.

⁷ J. Glaubicz Sabiński. *Dziennik*, t.2, s, s.410.

⁸ M. Janik. *Dzieje Polaków na Syberii*, Kraków 1928, s. 399; W. Dżakow. *Udział Polaków w badaniach i zagospodarowaniu Syberii w XIX wieku*. „Przegląd Historyczny” 1974, t. LXV, s. 399; M. Rolle, *Na Dalekim Wschodzie*, „Gazeta Lwowska” Nr 211, 18 września 1918 roku, s. 4.

⁹ P. Sapieha, *Podróż na wschód Azji 1888-1889, Lwów 1899*, s. 350.

польском языке. В 1847 году он составил словарик слов, проникших в польскую речь из русского языка, а также основных искажений произношения. По его словам, в течение одного часа, он зафиксировал несколько десятков таких выражений¹⁰.

В XVIII начале XIX века у иркутского обывателя имели успех вертепные представления. Понятие «Вертеп» на данный момент является архаизмом в русском языке, а в те времена обозначало оно показ кукольных спектаклей или «зрелище в лицах, представляющие события и обстоятельства рождения Иисуса Христа»¹¹. Содержание спектаклей со временем претерпевало изменения, порой привносились элементы комедии и более того высмеивание основной темы. Представлению аккомпанировали хоровым пением. По свидетельству иркутского писателя и поэта Ивана Тимофеевича Калашникова все напевы были польские на манер мазурки или же полонеза. На эти мотивы распевались стихи на искаженном украинском языке.¹² Вместе с тем в Иркутске представляли короткие комические пьесы что-то в роде водевилей. В моде было представление тщеславного польского шляхтича и его наглого слуги, который глумился над своим господином¹³.

В 20-е годы XIX века иркутским оркестром гарнизонного полка дирижировал ссыльный поляк Савицкий. Он умел виртуозно играть почти на всех музыкальных инструментах. Кроме того, в музыкальном быту Иркутска пользовались популярностью гусли, на которых отлично играли двое ссыльных¹⁴.

Открывались польским полонезом, казачьими песнями «Гром победы, раздавайся», «Польскими летит стрелами» балы, которые устраивались по случаю именин губернаторши, во время пребывания в должности Николая Ивановича Трескина (1806-1819).¹⁵

Начальник казачьего отделения Главного управления Восточной Сибири с 1856 года, а с 1859 года начальник Штаба Войск Восточной Сибири Болеслав Казимирович Кукель принимал активное участие во многих общественных началах. Кроме того, он был замечательным пианистом и с особым энтузиазмом исполнял произведения Шопена¹⁶. Исполнению произведений Шопена обучал иркутян ссыльный поляк Клеймович. Во время Кругобайкальского восстания (25-28 июня 1866 года) он тревожился за сво-

¹⁰ J. Glaubicz Sabiński, *Dziennik...* t. 2, s.506.

¹¹ В. И. Даль, *Большой иллюстрированный словарь русского языка*, Москва 2006, с. 36.

¹² И. Ю. Харкеевич, *Иркутская музыкальная культура*, Иркутск 1987, с. 11.

¹³ И. Т. Калашников, *Записки Иркутского жителя //Иркутск три века. Страницы жизни*. Иркутск 1986, с.121.

¹⁴ И. Ю. Харкеевич, *Иркутская музыкальная...* с. 18.

¹⁵ И. Ю. Харкеевич, *Иркутская музыкальная ...*с. 17.

¹⁶ Там же, с. 37.

их земляков и не находил себе места. В те дни, сидя за фортепиано, он исполнил мазурку Домбровского, о чем было незамедленно донесено начальству. Клеймович был арестован.¹⁷

Программа концерта, который состоялся в зале Благородного собрания 19 ноября 1857 года, содержала в себе несколько произведений польских композиторов. В концерте участвовали главный скрипач, уроженец Иркутска Алексей Михайлович Редров и Иркутский оркестр гарнизонного батальона. Наряду с произведениями четырех европейскими композиторами были сыграны две композиции польских музыкантов - Кароля Юзефа Липинского «Первый концерт для скрипки» и Аполинария Контского «Мазурка» и «Каскад»¹⁸.

«Полторанову очень понравилась песня Карпиньского «Утренняя мелодия», которую он услышал в исполнении ссыльного Шчепковского». «Когда зорька заалела» - это религиозная песня, написанная Франчишком Карпиньским в 1792 г, позднее изданная в сборнике «Литургических песен». Полторанову очень хотелось выучить слова и исполнить эту песню перед своей невестой, поэтому он обратился к Юлиану Сабиньскому с тем, чтобы тот помог ему переписать текст кириллицей и освоить произношение.

Что касается вклада поляков в музыкальное образование иркутян, то Калашников отмечал, что «фортепиано не было общеизвестно, этот музыкальный инструмент имелся в 2-3 домах. В то же время первым учителем музыки в Иркутске был поляк Савицкий, сосланный за убийство жены в начале 30-х годов XIX века». Автор называл ссыльного искусным музыкантом, так как по его свидетельству, он виртуозно играл на скрипке, читал ноты, записанные старинным способом цифрового обозначения аккордов в нотном письме и умел играть почти на всех музыкальных инструментах. Кроме музыки и литературы, популярностью пользовались и польские танцы: «У Мевуисов (в феврале 1840 г.) состоялся обед на несколько десятков гостей, после обеда были танцы, которые начались с польского».

В 70-х годах XIX века проживающие в Иркутске ссыльные: Николай Блоцкий, Кароль Гриблевский (орган), Антон Развадовский, Иосий Скаковский, Кароль Свебовский, Кароль Янишевский Кароль Янишевский играли в оркестрах, занимались педагогической деятельностью, участвовали в концертах¹⁹.

Потомок семьи Бридицких, проживавшей в Иркутске приблизительно с середины 30-х годов XIX века по 1921 год, Кшиштоф Садурский делился воспоминаниями своей прабабушки об иркутской жизни своих предков. Во

¹⁷ Там же, с.43.

¹⁸ Там же, с.45.

¹⁹ Ф. 24. Оп. 3. Д. 480. К. 2239, л. 2об-31.

второй половине XIX - начале XX века в Иркутске считались очень модным носить варшавские наряды. Прогулка в городском парке для иркутских полек была поводом для демонстрации польских нарядов, купленных в «Варшавском магазине» на улице Большая. Именно там польки заказывали модные платья и шляпки, а иркутянки в свою очередь старались не отставать и подражать им в манере одеваться.²⁰ Этот факт был отмечен участником январского восстания, Альбином Коном, прибывшим в Иркутск в 1865 году: «в Тобольске, Томске, Красноярске, Иркутске россияне считали модным носить польскую одежду, покупать польскую мебель, есть польский хлеб и пить польское пиво»²¹.

В 1868 году в Иркутске состоялась первая публичная выставка. 193 экспоната было представлено от 17 польских ссыльных (...). Так опытный пчеловод из Гродненской губернии Юзеф Войсятыч усовершенствовал ульи с учетом сибирских условий. Крестьянка Эмилия Вишневская представила ржаной хлеб по новым рецептам выпечки. Заинтересовали сибиряков образцы гречневой муки и крупы, приготовленные Матеушем Смоленским (...). В 1866 году Эмилия и Матеуш находились при Усольском Солеваренном Заводе. Они были знакомы, поскольку оба были крестными родителями дочери Адама и Елизаветы Маевских²².

В Александровском Винокуренном заводе поселенцы Лукашекич и Шпек разработали экономичный способ получения свекловичного сахара (...). Получили одобрение колбасные изделия Владислава Савицкого и крахмал Владислава Винярского. Особый интерес был проявлен к картинам Станислава Вроньского и поделкам из персикового дерева и бересты Сициньского и Шмидецкого²³.

Благодаря присутствию польских ссыльных у коренных жителей Иркутска был отмечен интерес к польской культуре. Польский язык изучали дети чиновников и купцов. Благодаря тому, они могли читать польские литературные произведения, а также общаться с пребывающими в регионе поляками. Польская тематика проявила себя в театральных городских зрелищах. Благодаря участию в иркутском оркестре музыкантов из земель Речи Посполитой, его репертуар пополнился музыкальными произведениями польских композиторов. Важно отметить и тот факт, что элита иркутского общества старалась знакомиться с польской культурой, поддерживать варшавскую

²⁰ K. Sadurski. *Dzieje Macieja Lecha i jego rodziny w latach 1838-1921*, с. 11.

²¹ Cyt. Po Z. Librowicz, *Polacy w Syberii*, Kraków 1884, s. 177.

²² Ф..24, Оп.1, Д.5а, Л.49 об.

²³ Н. П. Новоселова. *Влияние повстанцев 1863 г. На развитие и хозяйство и культуры Иркутской губернии во второй половине XIX - начале XX вв. // Актуальные вопросы истории ссылки участников январского польского восстания 1863-1864 гг. Материалы международной научной конференции (Иркутск, 26-30 сентября 2007 г.)*, Иркутск 2008, с. 150-151.

моду. Из этого следует, что та культура была в их глазах высшей от их собственной. Для иркутского общества это были прежде всего качественно новые подходы не только в культурной жизни (музыке, песнях, танцах, театральных представлениях, моде), но и в способах приготовления, обработки продуктов.

Literatura

- Даль В. И., *Большой иллюстрированный словарь русского языка*, Москва 2006;
- Djakow W., *Udział Polaków w badaniach i zagospodarowaniu Syberii w XIX wieku*. „Przegląd Historyczny” 1974, t. LXV;
- Харкеевич И. Ю., *Иркутская музыкальная культура*, Иркутск 1987;
- Калашников И. Т., *Записки Иркутского жителя // Иркутск три века*. Страницы жизни. Иркутск 1986;
- Librowicz Z., *Polacy w Syberii*, Kraków 1884;
- Новоселова Н. П., *Влияние повстанцев 1863 г. На развитие и хозяйство и культуры Иркутской губернии во второй половине XIX - начале XX вв. // Актуальные вопросы истории ссылки участников январского польского восстания 1863-1864 гг. Материалы международной научной конференции (Иркутск, 26-30 сентября 2007 г.)*, Иркутск 2008;
- Романов Н.С., *Летопись города Иркутска за 1881-1901*, г. Иркутск 1993;
- Sapieha P., *Podróż na wschód Azji 1888-1889*, Lwów 1899.

Eastern face, western path and pipeline geopolitics

Streszczenie: Artykuł opisuje priorytety oraz główne wektory polityki zagranicznej Republiki Azerbejdżanu w oparciu o oficjalne dokumenty. Następnie konfrontuje je z stanem faktycznym przy użyciu literatury eksperckiej oraz doniesień medialnych. Pierwsza część pracy nakreśla rys historyczny i opisuje krótki, acz niezwykle istotny dla kraju epizod, a mianowicie okres istnienia Azerbejdżańskiej Republiki Demokratycznej. W kolejnej części omówione zostały dwa najistotniejsze wyzwania stojące przed władzami azerbejdżańskimi, czyli okupacja Górskiego Karabachu przez siły zbrojne Armenii oraz status prawny Morza Kaspijskiego. Trzecia część traktuje o podjętych przez kraj działaniach, przede wszystkim tych mających na celu zbliżenie się do struktur zachodnich, a więc o rozbudowie infrastruktury przesyłowej oraz kwestii członkostwa Republiki Azerbejdżanu w organizacjach międzynarodowych.

Summary: This article outlines the principles energy diplomacy and power of balance in main directions of country's foreign policy. The first section of this article demonstrates in which way Azerbaijan derived many habits from the Azerbaijan Democratic Republic, the first Muslim republic in the world. Second section studies cardinal issues that has to be faced by the Republic of Azerbaijan in the future – Armenian occupation of Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan and legal status of the Caspian Sea. The third part of this study describes tendencies in country Western-oriented foreign policy, those associated with oil diplomacy and contracting some multinational oil companies.

Słowa kluczowe: Kaukaz, Azerbejdżan, Karabach, Morze Kaspijskie, polityka zagraniczna, stosunki międzynarodowe

Keywords: Caucasus, Azerbaijan, Karabakh, Caspian sea, foreign policy, international relations

In the majority of cases, a state's foreign policy is determined by its history, geopolitical position, relations with neighbors and its wealth, which could be natural (for ex. carbohydrates), or man made (like complex infrastructure or technology). The Republic of Azerbaijan seems to be an unique country, because in each of those above mentioned characteristics it is significantly experienced. The history is strictly connected with its geography – situated in the South Caucasus, in the middle of the Silk Road, in between three big powers: Russia, Persia (Iran) and the Ottoman Empire (Turkey). Azerbaijani nation experienced these *clash of civilizations* profoundly, but after 1990 they have learnt to benefit this position. Ongoing occupation of Nagorno-Karabakh region by Armenian forces is the main

obstacle to establish friendly neighboring policy. Considering its wealth, with its substantial oil and gas resources Azerbaijan is one of those countries which has crucial importance to world energy market.

This article outlines the principles energy diplomacy and *power of balance* in main directions of country's foreign policy. The first section of this article demonstrates in which way Azerbaijan derived many habits from the Azerbaijan Democratic Republic, the first Muslim democracy in the world. Even though world is differentiated nowadays, some of today's tendencies are resourceful from those stated by Fatali Khan Khoyski, the first prime minister of ADR. The study examines principles and main directions of Azerbaijan foreign policy demonstrated by National Security Concept of the Republic of Azerbaijan adopted in 2007 and Statement made by H.E. Mr. Elmar Mammadyarov, the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan at the General debate of the Sixty-Ninth Session of the United Nations General Assembly. Those two documents illustrate tendencies and directions of strategic development of the state. The second section of this article shows the directions Azerbaijan evolved from struggling for independence and territorial integrity to act as a relatively strong international actor today. This section studies tendencies in country Western-oriented foreign policy associated with *oil diplomacy*, and contracting some multinational oil companies. Some of those strategic steps were not pure business-wise, but also pivotal for reaching country's political goals. Further it examines geopolitical skills which determine relations with neighbors (excluding Armenia) and tries to answer why the location of Azerbaijan is becoming a key point of future development of the state. The third part of this study describes cardinal issues that has to be faced by the Republic of Azerbaijan in the future – Armenian occupation of Nagorno-Karabakh and legal status of the Caspian Sea. Those complex matters outline many aspects and indicators, especially when it comes to Karabakh conflict, because well constructed foreign policy may play critical role in resolving those cases. The paper concludes that geopolitics, oil diplomacy and clever foreign policy is the key to success of Azerbaijan independence and development.

Historical background

The title is a combination of paraphrased quotation of the President Heydar Aliyev and a title of the book issued by Polish Institute of International Affairs¹. It exemplifies main directions of Azerbaijan's foreign policy, which are (1) restoration of territorial integrity of the Republic of Azerbaijan, (2) cooperation with European

¹ *Geopolitics of Pipelines* edited by Ernest Wyciszkievicz is a interesting volume which describes intricate relations of post-soviet states when it comes to energy resources.

and Euro-Atlantic structures, (3) contribution to international security, (4) cooperation with international organizations and (5) regional cooperation and bilateral relations. Main principles are (1) preserving independence, (2) safeguarding territorial integrity, (3) non-interference in domestic affairs, (4) inadmissibility of the threat or use of force against the territorial integrity or political independence and (5) sovereign equality.

The history of independent Azerbaijan foreign policy started in May 28, 1918, when Azerbaijan Democratic Republic was established. It was the first Muslim republic in the world. Although its existence was relatively short (ended by Bolshevik invasion in April 28, 1920), this period was significant for Azerbaijani nation struggle for independence and it created foundations for today's sovereign Republic of Azerbaijan. During those two years world's awareness evolved from treating Azerbaijan as the region of Russia/Soviet field of influence (with Baku as one of the main oil and kerosine hubs in the region) with some *Caucasian Turk* ethnicity to a sovereign state with Azerbaijani nation.

From the first moments of establishment, the Azerbaijan Democratic Republic, likewise Republic of Azerbaijan in the early 1990's, started to seek for international attention. Mammad Hasan Hajinski, Foreign Affairs Minister in the first and the second government cabinet formed by Fatali Khan Khoyski, created professional diplomatic service and managed to sign a "Friendship agreement between the Ottoman Empire and the Republic of Azerbaijan" on June 4, 1918. 4th clause of this document stated, that "in order to strengthen peace and order, if there is a need to provide for the country security, the Ottoman Empire takes the responsibility of providing the military aid to the Republic of Azerbaijan".² This agreement resulted in creation of "Islam Army", commanded by Nuru pasha, whit shortly after he entered Ganja. In general, life of Azerbaijan Democratic Republic can be divided in three periods: (1) Ottoman, with military assistance of Nuru pasha's army, (2) British, with a garrison commanded by General Lionel Charles Dunsterville and (3) full independence. In every of those periods Azerbaijan foreign policy was based on specific *power of balance*, which at that moment was the only possible way to survive. At the end of World War I, surrounded by big powers, situation was complex and rapidly changing, the new *great game*, just started. They have learnt how to cope in new environment and tried to gain as much as possible. For example during "Ottoman period" they established many cultural relations with its western neighbor, while later they assimilated some democratic abilities and styles of command from British army of General Dunsterville.³ One of the milestones for Azerbaijani foreign policy was appearance and speech during a conference on

² Dr Jamil p. Hasanli, *The Republic of Azerbaijan in international relations system (1918-1920)*, w: A. Petersen, F. Ismailzade (red.), *Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy*, Baku 2009, s. 32.

³ T. Świątochowski, *Azerbejdżan*, Warszawa 2006, s.65.

Treaty of Versailles in 1919 and meeting with the US President Woodrow Wilson on May 28, 1919.

The main idea of ADR was useful in creating relations with western powers, but the main problem came from the north – Bolshevik Russia. This totalitarian and aggressive regime did not respect any agreements or international conventions and eventually on April 28, 1920 ADR was defeated by Red Army and Azerbaijani Soviet Socialist Republic was established.

Restoration of territorial integrity of the Republic of Azerbaijan is a strategic goal for Azerbaijan's foreign policy in order to maximize its national security. There are two main issues conflicts for the state: (1) Armenian occupation of Nagorno-Karabakh and (2) Legal status of the Caspian Sea. While the case of Caspian's legal status is being taken under negotiations and there is no sign of any military threat for any of littoral states involved, the Karabakh conflict with fragile ceasefire signed in 1994 is the main obstacle for peace in stability in the Republic of Azerbaijan and whole Caucasus.

Nagorno-Karabakh conflict

During Soviet times, Nagorno-Karabakh Autonomus Oblast was a region of Azerbaijan with Armenian majority, but gravitating politically and infra-structurally towards Azerbaijani SSR. First serious frictions started in 1945, when Moscow demanded unlimited access to Bosphorus strait. This combined with a serious possibility of communist revolution in Turkey and Greece resulted in US active involvement in the region – first Truman Doctrine⁴. It stopped Soviet expansion in the region (in 1952 Greece and Turkey joined NATO), but consequences were negative for Azerbaijan. On December 23, 1947, the Council of Ministers of the USSR adopted a resolution “On the deportation of the Azerbaijani collective farmers and other Azerbaijani population from Armenia to the Arax-Kura valley of Azerbaijan.” Almost 100 000 Azerbaijanis were deported from Armenian SSR between 1946 and 1949⁵ The idea of Soviet Union was to establish Armenian SSR as the *buffer zone* between Turkey and the rest of turkic nations under the Soviet influence, in order to block any integration. From this time tensions between Azerbaijanis and Armenians were rising, but still those two nations lived in peace in USSR. The outbreak of conflict in 1987 was the result of first attempts of Armenian SSR to establish its own jurisdiction over Nagorno-Karabakh. In December

⁴ Truman Doctrine was a policy of United States to stop Soviet expansion during the Cold War, mainly towards Greece and Turkey. It consisted of huge military and finance aid, and also guarantees for active military involvement in case of Soviet attack.

⁵ <http://www.human.gov.az/?sehife=etrafli&dil=en&sid=MTIxODA1MTA4MTIzNTg4NQ==>
(dostep: 10.04.15)

of 1988 all Azerbaijani left Armenian SSR, and majority of them came to Baku. Between 1988-1991 Armenians from Nagorno-Karabakh militarized the region and started provocative actions. In this period of time, according to Azerbaijani measures, their settlements were attacked over 1650 times and in result of those actions 383 people died. In 1991 war started in which approximately 11 000 Azerbaijanis was killed and over 30 000 wounded⁶, till the ceasefire was signed in 1994 with the help of CIS (Commonwealth of Independent States). During military actions there were many violations of human rights, but the most dramatic was the Khojaly massacre. In the night of 25-26 February Armenian soldiers (with help of the soviet 366th Regiment) surrounded village of Khojaly and murdered at least 161 Azerbaijani civilians. The Khojaly tragedy triggered a crisis in Baku, which resulted resulted in resignation of President Ayaz Mutallibov.⁷

As the result of the war, almost 186 000 Azerbaijanis fled from Armenia⁸ and over 600 000 were internally displaced. 17% of the territory of the Republic of Azerbaijan is under Armenian occupation, many communication routes were destroyed alongside with other infrastructure. Over 2 000 000 Azerbaijanis were forced to seek for work abroad due to crisis. According to Azerbaijani data, in 2005 loss of national economy due to Nagorno-Karabakh conflict reached over \$60 billion.⁹

Alongside with military activities, the Republic of Azerbaijan acted actively on international level in order to gain world's attention, which resulted in creation of OSCE Minsk Group in 1992¹⁰ and UN Security Council resolutions number 822, 853, 874, 884 (1993). In general, those resolutions and OSCE Minsk Group statements were favorable for Azerbaijan. International community recognized Armenian occupation of the territory of the Republic of Azerbaijan and called for immediate withdrawal of Armenian troops from Azerbaijani land.

The Caspian dimension of Foreign Azerbaijani Policy

Legal status of the Caspian Sea is another issue that has to be faced by the Republic of Azerbaijan, but fortunately this one never happen to be an armed conflict. Caspian Sea is the biggest enclosed body of water on Earth, with total surface of 436 000 square meters. There are 5 littoral states – Kazakhstan, Russian Federation, Iran, Azerbaijan and Turkmenistan. The debate of its status arisen after dissolution of Soviet Union in 1991, before the Caspian was treated as inner Soviet-Iranian

⁶ T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, Warszawa 2006, s. 171.

⁷ T. de Waal, *Black Garden*, New York 2013, s. 191.

⁸ P. Adamczewski, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012, s. 198.

⁹ Ibidem, s. 202.

¹⁰ <http://www.mfa.gov.az/index.php?language=en&options=content&id=856> (dostęp: 11.04.15).

reservoir. In 1991 four new, independent states evaporated, every each with different ideas how to bring into cultivation their parts of the sea. It was important not only because of fishery or transportation issues – the main reasons were huge Caspian oil and gas reserves. According to BP Statistical Review of World Energy (2007) the Caspian Sea Petroleum Province has at least 4% of oil and 5% of natural gas world's reserves. Tengiz and Kashgan oil fields of Kazakhstan, ACG, Alov, Araz and Kapaz of Azerbaijan (with 7 billion barrels of P90 oil) are among the biggest oil fields on Earth. Azerbaijani Shah Deniz 1 and 2, Iranian Sardar-e Jangal and Turkmen Dauletabad gas fields combined could easily fulfill European gas consumption for at least 40 years.¹¹

In early 1990's Russian Federation, as a successor of USSR treaties (1991 Declaration of Almaty), demanded that all of five littoral states should obey 1921 and 1940 Soviet-Persian treaties. According to those treaties, Caspian Sea is under Iranian and Russian jurisdiction.¹² It was a serious problem for Azerbaijan, especially with planned signing of the *Contract of the century* in 1994. In November of 1993, Yuri Shafanik Russia's Minister of Energy was invited by President Heydar Aliyev to visit Baku. Russian Federation was proposed to participate in the *Contract of the century* (with Lukoil, state owned company), and "An Agreement on Cooperation in the Area of Oil and Gas Exploration within the Territory of Azerbaijan Republic between the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan and Government Council of Ministers of the Russian Federation" was signed on November 20th 1993.¹³ It was a significant step not only because of oil and gas exploration, but also it gave Azerbaijan access to Russian Volga Don canal, which was crucial to AIOC (Azerbaijan International Operating Company) logistic operations. Nothing but positive mood dominated in Azerbaijani government, when on January 27th 1996 Russia and Iran issued a joint statement on the Caspian Sea to 51st Session of UN General Assembly, in protest against new off shore development.¹⁴

After Russia discovered vast oil fields near its borders and realized that negative leverage is not effective, it has changed their policy towards Caspian. In 1998 first agreement was signed with Kazakhstan, and in 2002 second one was signed with Azerbaijan (Kazakhstan and Russia signed additional annexes) and situation between those three states become solved and extraction will not be interrupted. Full legal status of Caspian Sea is still an open case, chiefly because of Iran's opposition and Turkmenistan's dispute over geographical status of Absheron Peninsula.¹⁵

¹¹ W. Olejnik, *Russian energy policy towards Central Asia*, UAM Poznań 2013, s. 21.

¹² Ibidem, s. 25.

¹³ Dr T.D. Adams, *Baku oil diplomacy and "Early oil" 1994-1998 – an external perspective*, w: A. Petersen, F. Ismailzade (red.), *Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy...*, s. 239.

¹⁴ Ibidem, s. 240.

¹⁵ <http://www.today.az/news/politics/54364.html> (dostęp: 11.04.15)

Pipeline geopolitics

Diplomats in Azerbaijan realized, first under Abulfaz Elchibey presidency, that country's rich oil resources were an important policy instrument. Sabit Bagirov, former President of SOCAR State Oil Company of the Republic of Azerbaijan once stated: "*The only way to accomplish improving Azerbaijan's economic and political relations with the West was to resort to the 'oil card' and offer the territory of Azerbaijan for the West's new strategic routes to Central Asia*"¹⁶

Relevances of this *oil diplomacy* are: (1) source of hard currency, (2) need for foreign capital and investments, (3) target for international competition (commercial and political alike) and (4) geography: location of fields and transport routes.

Albufaz Elchibey was the first who started seeking for FDI's, but he was an idealist with no real political experience. His Pan-turkic concept, alongside with ambitions of reintegrating Iranian Azerbaijan into the new Republic was a little bit too much for a young state. He resigned in 1993, after a coup in Ganja.¹⁷ President Heydar Aliyev took his place and re-establish foreign negotiations abandoned after Elchibey's resignation. Unlike his predecessor, Heydar Aliyev was an experienced politician, with necessary connections in Moscow, who knew how to deal with former "suzerain".

On September 20th 1994, The Azeri Chirag Deepwater Guneshli PSA, also known as "The Contract of the Century" was signed. In the second round of negotiations, this with Heydar Aliyev as president, Russian state company LUKOIL was also included, alongside with AMOCO, BP, DNKL, McDermott, Pennzoil, RAMCO, STATOIL, TPAO and Unocal.¹⁸ In 1996 another PSA was signed, this time for the Shah-Deniz gas field. Those accordingly \$8 and \$10 billion contracts opened the new page of the history of Azerbaijan's foreign relations, not only business-wise, but also on political level. As Amb. Mahmud Mammadguliev stated: "*Baku was reasserting itself as an important energy capital, turning into 'UN of oil companies'*".¹⁹ Another key issue was to build necessary transportation routes for Azerbaijani oil and gas. Thanks to President Heydar Aliyev, the construction of EOP (Early Oil Pipelines) was possible. Again, the *power of balance* and political experience played its role is creation Baku- Novorossiysk in 1997 and BTC (Baku-Tbilisi-Ceyhan) oil pipeline in 2006.²⁰ Further development of Azerbaijani infrastructure was a matter of time. BTE (Baku-Tbilisi-Erzurm) gas pipeline was completed in

¹⁶ P. Ipek, *Azerbaijan's Foreign Policy and Challenges for Energy Security* w: "Middle East Journal" 1963, nr 2, s. 227.

¹⁷ Dr T.D. Adams, *Baku oil diplomacy...*, s. 227.

¹⁸ E. Wyciszkievicz (red.), *Geopolitics of Pipelines*, Warszawa 2009, s. 134.

¹⁹ Amb. Mahmud Mammadguliev, *Azerbaijan's Economic Relations* w: A. Petersen, F. Ismailzade (red.), *Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy...*, s. 200.

²⁰ E. Wyciszkievicz (red.), *Geopolitics...*, s. 133.

December 2006²¹. On March 16 2015, the presidents of Turkey, Azerbaijan and Georgia travelled to Kars in Turkey's mountainous northeast, and then to a remote worksite near the border with Georgia, to launch construction of the TANAP gas pipeline, a pivotal part of SGC (Southern Gas Corridor), which is supposed to be an serious alternative to Russian gas for European markets.²²

International organizations

Integration with European and Euro-Atlantic structures was the only possible way for Azerbaijan to maintain its independence. Alongside with *oil diplomacy*, western-oriented foreign policy was the key issue. Partnership and Cooperation Agreement it signed with the European Union in 1996, as well as the European Neighbourhood Policy it joined in 2004 and the European Partnership Program in May 2009. In 1996 the Republic of Azerbaijan applied to join Council of Europe, which eventually happened in 2001. From 1992 country is a proud member of OSCE.²³ In 2006, President Ilham Aliyev and President of the European Commission, Jose Manuel Barroso signed the "Memorandum of Understanding on Strategic Partnership between the European Union and the Republic of Azerbaijan in the field of Energy" in Brussels.²⁴ This document gained importance in the beginning of 2015. according to unofficial statements made by European diplomats, The European Union is seeking to revive a gas pipeline project from Turkmenistan to Europe and involve European energy companies. Azerbaijan, due to its strategic location would be the key partner in EU's plans of creating new TCP (Trans-Caspian Pipeline) pipeline.²⁵ Relations with USA started growing rapidly after 1997, despite even the infamous U.S. Congress Section 907 of the Freedom Support Act.²⁶ USA was actively involved in creation of BTC pipeline, it also supported of construction Baku-Tbilisi-Kars railway. Although, many Azerbaijani diplomats stated, that American involvement in Azerbaijan was purely business-wise, which contrasted with their big words about freedom, democracy and "western values" they wanted to implement in Caucasus. Meaningful should be the case of Zbigniew Brzezinski, negotiator appointed by Bill Clinton who shortly after his dialogue with President

²¹ Ibidem, s. 135.

²² <http://caspiabarrel.org/?p=29528> (dostęp: 11.04.15).

²³ M. Ismailov, *Power, knowledge and pipelines: understanding the politics of Azerbaijan's foreign policy*, w: "Caucasus Survey" 2002, nr 1, s.88.

²⁴ Dr. V. Sadigov, *Foreign Policy of Azerbaijan: European dimension* w: A. Petersen, F. Ismailzade (red.), *Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy*, Baku 2009, s. 140.

²⁵ <http://caspiabarrel.org/?p=28637> (dostęp: 12.04.15)

²⁶ "907" refers to Section 907 of the Freedom Support Act passed by the U.S. Congress in 1992. This law bans direct aid to the Azerbaijan government. Read more: http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/62_folder/62_articles/62_section907.html (dostęp: 12.04.15)

Aliiev became an Amoco consultant, or the case of Stanley Escudero, who after being an US Ambassador to Azerbaijan came to Baku as businessman.²⁷ Importance of Azerbaijan in US global policy increased after September 11 2001, when Baku offered help in anti-terrorist coalition.

Cooperation with NATO is crucial issue, which was stated in National Security Concept. Azerbaijan was one of the first among the post-Soviet states to join NATO's Partnership for Peace Program in May 1994 . In 2005 an Individual Partnership Plan was signed²⁸ and in 2013 NATO instructors came to Azerbaijan to learn its soldiers strategy of protection of critical energy infrastructure.²⁹ Participation in KFOR, ISAF, operation Active Resolve financial aid for Afghan NA Trust Found, or ANAMA's projects in Afghanistan are vivid examples of Azerbaijani contribution to international security.

Conclusion

The Republic of Azerbaijan is an unique example of relatively small country which thanks to their strategic location and talented diplomatic service can act as strong regional and international actor. The "power of balance" emerged by President Heydar Aliyev and continued by President Ilham Aliyev was fruitful for country's development and preserving independence.

Strategic location of Azerbaijan is being used by its government to create interdependence in the region. Constructing TRACECA, North-South-Transport Corridor (NTSC), strategic planning of Free Economic Zones development or maritime transportation on the Caspian Sea (Alyat Port) may led to turning Azerbaijan into a regional hub in Central Eurasia. The main obstacle at this moment it the legal status of Caspian Sea, which block any further expansion of those projects

Western path of Azerbaijan transformation, alongside with its unique Eastern face could someday turn Baku and whole country into multicultural "Gate of Europe and Middle East".

Still, there is a serious issue that has to be faced – Nagorno-Karabakh conflict and its peaceful resolution. As for today there are no satisfactory concepts for solving this matter, and every day antagonisms between two conflicted nations grow to be more complex. The Caspian region requires not only economic development, but primarily peace and stability.

²⁷ P. Adamczewski, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012 ,s. 354.

²⁸ M. Ismailov, *Power, knowledge and pipelines...*, s. 88.

²⁹ http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49208.htm (dostęp: 13.04.15).

Literatura

- Adamczewski P., *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012, s. 198.
- Adams T. D., *Baku oil diplomacy and "Early oil" 1994-1998 – an external perspective*, w: A. Petersen, F. Ismailzade (red.), *Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy*, Baku 2009.
- Hasanli J., *The Republic of Azerbaijan in international relations system (1918-1920)*, w: A. Petersen, F. Ismailzade (red.), *Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy*, Baku 2009.
- Ipek P., *Azerbaijan's Foreign Policy and Challenges for Energy Security*, "Middle East Journal" 2: 1963.
- Ismailov M., *Power, knowledge and pipelines: understanding the politics of Azerbaijan's foreign policy*, "Caucasus Survey" 1: 2002.
- Mammadguliev M., *Azerbaijan's Economic Relations*, w: A. Petersen, F. Ismailzade (red.), *Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy*, Baku 2009.
- Olejnik W., *Russian energy policy towards Central Asia*, Poznań 2013.
- Sadigov V., *Foreign Policy of Azerbaijan: European dimension* w: A. Petersen, F. Ismailzade (red.), *Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy*, Baku 2009.
- Świętochowski T., *Azerbejdżan*, Warszawa 2006.
- [de] Waal T., *Black Garden*, New York 2013.
- Wyciszkievicz E. (red.), *Geopolitics of Pipelines*, Warszawa 2009.

Проблема грузинской идентичности на пороге XXI века

Streszczenie: Na początku XXI wieku, kwestia tożsamości występuje jako jeden z najważniejszych problemów współczesnej nauki. W świetle ostatniej tendencji interdyscyplinarnej i holistycznej próby zbadania fenomenu, tożsamość znalazła się w centrum zainteresowania wielu dyscyplin takich jak politologia, socjologia, filozofia, lingwistyka, literaturoznawstwo, antropologia kulturowa itd. Obecnie żyjemy w świecie ciągłych zmian o charakterze światowym, który dotyczy też tożsamości, jako fenomenu zbiorowego i indywidualnego. Transformacja tożsamości jest szczególnie szybko osiągnięta w krajach demokratycznych, takich jak Gruzja. Jest to niezwykle interesujący fenomen pokazujący przejście z sowieckiego modelu rzeczywistości narodowej do europejskiego. Sytuacja w Gruzji jest wyjątkowo ciekawa ze względu na fakt, że Gruzini zmieniają ich tożsamość z postsowieckiej do potencjalnie gruzińsko – europejskiej. Co więcej, zmiana ta nie oznacza ignorowania gruzińskiej tradycji. Okazuje się, że podczas gdy Gruzini chcą zaadaptować polityczne i ekonomiczne wzorce z zachodu, nie są tak otwarci na akceptację europejskiego wzorca kulturowego.

Summary: At the beginning of XXI century, the issue of the identity occurs as one of the most crucial problems of the contemporary science. In the light of the recent tendency of interdisciplinary and holistic attempt towards inquiring phenomenon, identity found itself in the centre of the interest of many science disciplines such as politic science, social science, philosophy, linguistics, literature studies, cultural anthropology, and so on. Nowadays we live in the world of permanent changes of the global character that concern also the identity, as a collective phenomenon, and an individualistic one. The transformation of the identity is particularly promptly accomplishing in the new democratic countries, such as Georgia. This is a very interesting phenomenon showing the transformation from the soviet model of the national reality to the European one. The situation in Georgia is being especially curious because of the fact that the Georgians are changing their identity from the post-soviet citizens to the potential Georgian-European citizens. What's more, this change does not mean the ignorance of the Georgian tradition. It turns out, that while the Georgians are willing to adapt the politic and economic European model, they are not so open to accept the European cultural patterns.

Słowa kluczowe: tożsamość gruzińska, postsowiecka tożsamość, europejska tożsamość, tradycja, wzorce kulturowe.

Key words: Georgian identity, the post-soviet identity, the European identity, tradition, cultural patterns.

В настоящее время понятие идентичности вовсе не является термином однозначным и однородным. Одной из причин этой расплывчатости можно считать свойственный этому понятию признак менять свое значение в зависимости от времени и пространства, к которым оно применяется. Идентичность динамична, а ее трансформация обусловлена тенденциями развития культуры и общества. Основой идентичности является интерпретация действительности как в материальной, так и в духовной сфере, так как она проявляется в реальном и символическом восприятии человеком окружающего мира. Соответственно, эквивалентом идентичности можно считать мировоззрение и самосознание¹.

Современная интерпретация феномена идентичности выросла из концепции разделения ее на разные виды: социальную, личную, я-идентичность и т.д. Одним из главных факторов идентичности считается социальная интеракция, понимаемая как совокупность свойств, продуцируемых в ходе социального взаимодействия (Дж. Г. Мид). Само общество всегда рассматривалось в виде объективной и субъективной реальности, которая отличается диалектическим характером развития. Следовательно, идентичность формируется главным образом в процессе социализации индивида в конкретном обществе (П.Бергер и Н. Лукман)².

Тема грузинской идентичности включает в себя как минимум три типа идентичности: национальную, этническую, и государственную. Грузинская национальная идентичность относится к идее нации, образованной по модели расы и принципу «крови». Эта модель предопределяет идентичность индивида самим фактом рождения «грузином», «азербайджанцем», «армянином» и т.д. В такой ситуации настоящее индивида предопределено прошлым его семьи и общества. Данная модель может породить сильную психическую связь индивида с обществом, особенно в крайних ситуациях. Тогда в воображении населения создается сообщество, объединенное совместным пребыванием в чрезвычайных ситуациях и комплексом жертвенности. В конструировании национальной идентичности важную роль также играет ура-патриотизм³.

¹ T. Paleczny, *Socjologia tożsamości*, seria „Rejony Humanistyki”, Nr 1, Kraków 2008, с. 19-22. Так воспринимали идентичность Р. Бенедикт (См.: R. Benedict, *Wzory kultury*, tłum. J. Prokopiuk, Warszawa 2002), Р. Линтон (См.: R. Linton, *Kulturowe podstawy osobowości*, tłum. A. Jasińska-Kania, Warszawa 2000), З. Фрейд (См.: Z. Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, tłum. K. Obuchowski, Warszawa 1984), К.Г. Юнг (См.: C.G. Jung, *Analiza marzeń sennych*, tłum. R. Reszke, Warszawa 2002).

² И.В. Барышникова, *Понятие идентичности в социологическом дискурсе*, «Вестник Волгоградского государственного университета» 2009, серия 7, вып. 2 (10), с. 166-167.

³ Ф. Раджабова (ред), С. Григоряна, В. Колбаи, *Проблема взаимодействия государственной, гражданской и этнической идентичностей*, в: *История и идентичность: Южный Кавказ*

Этническая идентичность в свою очередь основывается на языке, культуре, национальности родителей, историческом прошлом, территории рождения и проживания⁴. В контексте грузинской идентичности этнический и национальный вопросы играют первостепенную роль, дополняя друг друга в плане социально-культурного дискурса. Государственная идентичность подразумевает отождествление индивида с конкретным геополитическим пространством, находящимся в процессе цивилизационного развития. Для этого типа идентичности имеют значение представления о ресурсах страны, достижениях в культуре, исторической общности. Причем потенциальная совместимость этнической и государственной идентичности возможна лишь в условиях построения государством системы взаимоотношений, в которой приоритетом является взаимопонимание⁵.

Грузинская идентичность представляет собой синтез этнической, национальной и государственной идентичностей. Однако, такая модель грузинской идентичности внутренне разделяется на два типа – на совокупность этнической, национальной и государственной идентичностей и на совокупность национальной и гражданской идентичностей. Первый тип включает в себя отдельные этнокультурные группы, составляющие грузинскую нацию (мегрелы, кахетинцы, сваны, хевсурцы, аджарцы, гурийцы, и т.д.). Второй вид относится к национальным меньшинствам, проживающим на территории Грузии: азербайджанцы (6,5 %), армяне (5,7 %), русские (1,5 %), греки (0,3 %), украинцы (0,2 %), и др. Национальные меньшинства в целом составляют около двадцати процентов всего населения Грузии. С другой стороны, большинство граждан Грузии армянской, русской или азербайджанской национальности не считает себя представителями меньшинств. Их самоидентификация сложным образом связана с государством проживания, но при этом они сохранили те черты национальной идентичности, которые определяются происхождением. Возникновение такого редкого социального феномена было вызвано сложными историческими судьбами кавказских народов и спецификой общекавказского менталитета, в основе которого лежит гостеприимство и дружелюбное отношение к людям.

Ментальность, которая в равной степени связана с сознанием и подсознанием, формирует ценностные установки и стереотипы поведения. Эти поведенческие стереотипы часто влияют на ход политических процессов и определяют их⁶. В становлении грузинской ментальности ключевыми

и другие регионы, находящиеся в переходном периоде, под ред., 2010, с. 119, <http://www.acgrc.am/TheSouthCaucasusAndOtherRegionsInTransition.pdf> (5.09.2015).

⁴ Ibidem, 122.

⁵ Ibidem.

⁶ Г. Оганесян, *Роль и значение менталитета в социально-политических процессах, в: История и идентичность: Южный Кавказ и другие регионы, находящиеся в переходном*

аспектами являются сознание принадлежности к «кавказской семье» народов, т.е. народов Кавказа, и знание истории своей страны. Кавказская идентичность подразумевает сознание общности народов, проживающих на Кавказе как географической, а не геополитической территории. Этот тип идентичности включает в себя идентичности отдельных наций: грузинской, армянской, азербайджанской, чеченской, дагестанской, черкесской, ингушской, и т.д. Понятие кавказской идентичности можно разделить также по принципу выделения идентичностей отдельных этнических групп, которые входят в состав конкретных наций.

Обсуждая вопрос кавказской идентичности, необходимо отметить, что в ее контекст включено понятие национального характера, национальных традиций, исторической и культурной идентичностей. Такое национальное многообразие могло создать феномен единой самоидентификации благодаря этнической и конфессиональной толерантности и реальным тесным межэтническим отношениям и взаимодействиям⁷. Кавказская идентичность базируется на таких составляющих, как общая территория проживания, сходный менталитет и схожих культурных традициях. Основой кавказского менталитета являются связь «по крови» и патриархальность. Кроме того, все кавказские нации ментально связаны с землей. Именно на этом основании происходит ментальное разделение на «своего» и «чужого», т.е. того, кто уважает законы этой земли и проживающих на ней людей, и того, кто их нарушает. Подобный антагонизм в кавказских условиях обычно становится вопросом жизни и смерти.

Таким образом, кавказскую идентичность можно определить и рассматривать также как кавказский этнос, несмотря на множество национальных и этнических разновидностей кавказских народов. Кавказский этнос подразумевает общий характер культуры и самосознания. Он отличается конкретно определенным местом и ролью женщины и мужчины в общине, приоритетным значением семьи (причем в нее могут быть включены также друзья), схожим характером танцев, песен, музыки, обычаев застолья, кухни и т.д. Кавказский этнос - это традиция, выработанная горцами, для которых первостепенное значение имеет историческая память и этнонациональные обряды.

Рассматривая более конкретно вопрос о грузинской идентичности, необходимо определить главные черты грузинского характера. Итак, гру-

периоде, под ред. Р. Раджабова, С. Григоряна, В. Колбаи, 2010, с. 191, <http://www.acgrc.am/TheSouthCaucasusAndOtherRegionsInTransition.pdf> (5.09.2015).

⁷ В. Колбая, *Современный мир и процесс идентификации – Кавказская идентичность. Соотношения: нация, национальный характер, национальные традиции, историческая и культурная идентичности*, в: *История и идентичность: Южный Кавказ и другие регионы, находящиеся в переходном периоде*, указ. соч., с. 201.

зинскому национальному характеру присущи жизнеспособность, этническое разнообразие, единство в многообразии, высокая преданность своей нации, труд на земле. Однако историческая память приобретает в рамках грузинской идентичности часто неблагоприятный характер, ограничиваясь представлениями о собственном величии, становясь порой тормозом в развитии⁸. Все чаще подчеркивается, что за последние годы усилились попытки написания «большой», «синтетической» истории Грузии, а именно в обобщающих исследованиях по грузинской истории, призванных стимулировать развитие тех трендов в грузинской идентичности, которые связаны с восприятием Грузии как одной из величайших наций в Европе, а грузинской истории как части европейского исторического процесса⁹. По мнению некоторых ученых, такой подход к собственной истории может приводить к развитию националистических тенденций¹⁰.

Проблема грузинского национализма часто поднимается российскими учеными, которые утверждают, что в Грузии сейчас наблюдается эксплуатация национальной памяти и конструирование новых политических, культурных и исторических мифов, а националистический дискурс развивается в условиях постоянной этнизации и радикализации¹¹. Для того чтобы попытаться более объективно взглянуть на эту проблему, следует отнестись к дефиниции национализма и патриотизма. Итак, разница между национализмом и патриотизмом зависит от позиции и идентичности индивидов. Национализм основывается на стремлении сохранить свое национальное наследие за счет интересов представителей других общественных групп. Кроме того, национализм – это индивидуальная форма групповой идеологии, для которой характерен консерватизм в сохранении собственной культуры. Эта тенденция ориентирована на религию, язык, территорию, нацию. Причем доминантой является группа, а не индивид¹². Патриотизм, в свою очередь, представляет собой индивидуальный аспект идентичности, который преобладает над групповым. Патриотически настроенные члены общины проявляют интерес и уважение к представителям других культур, гордясь при этом своей национальной принадлежностью¹³.

Принимая во внимание такое истолкование национализма и патриотизма, нельзя согласиться с мнением о том, что к грузинам можно применять

⁸ Ibidem, с. 204.

⁹ М. Кирчанов, *Основные направления развития грузинского национализма в условиях политической нестабильности*, «Центральная Азия и Кавказ» 2010, № 3, том 13, с. 148, <http://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-napravleniya-razvitiya-gruzinskogo-natsionalizma-v-usloviyah-politicheskoy-nestabilnosti-mezhdu-traditsiyami-politicheskoy> (8.09. 2015).

¹⁰ Ibidem, с. 152.

¹¹ Ibidem.

¹² Т. Paleczny, *Socjologia tożsamości*, указ. соч., с. 98.

¹³ Ibidem, с. 98-99.

понятие национализма. Грузинской ментальности чужда враждебность по отношению к другим народам. Открытость для других наций – это главное качество грузинской идентичности. Приведенная нами выше дефиниция патриотизма вполне соответствует грузинскому характеру. Правда, можно при этом вспомнить хотя бы начало девяностых годов XX века и правление Звиада Гамсахурдия, который провозглашал идею «Грузия для грузин». Тогда многим нациям пришлось покинуть грузинскую землю. Однако при этом следует помнить, что это правление привело в упадок и довело до нищеты всю страну. Развитие такого сценария можно, пожалуй, объяснить ура-патриотизмом, возникшим в результате упадка СССР, и внезапным обретением свободы и независимости Грузией в 1989 году.

Обвинение грузин в национализме часто встречается в контексте абхазско-грузинского и осетино-грузинского конфликтов. Например, Инал Борисович Санакоев в своей диссертации пишет, что грузино-осетинское противостояние имело отчетливо выраженные признаки конфликта ценностей, или же идентичностей, обусловленного несовместимостью двух элементов грузинской и осетинской идентичностей – различных этностатусных представлений и разнонаправленных политических ориентаций. Автор далее утверждает, что «грузинский этнонационализм» заново «актуализировал грузино-осетинский конфликтный потенциал, несколько приглушенный в советский период, и способствовал столкновению этнических позиций сторон в условиях распада СССР»¹⁴.

Ученый верно отмечает, что национальная политика властей СССР фокусировалась на обеспечении превосходства советского геополитического порядка. Для этого использовался прием наделения определенных административных единиц в рамках данной кавказской республики автономией и образования иллюзии «маленькой родины», независимой от политического центра страны. Неслучайно сразу после распада СССР почти во всех автономных республиках начались конфликты. В Грузии такая ситуация имела место в трех автономных республиках – абхазской, осетинской и аджарской (хотя в последней удалось избежать обострения и кровопролития).

Симптоматично, что пик этих конфликтов совпал с событиями 19-21 августа в Москве и попыткой захвата власти ГКЧП, участники которого пытались предотвратить распад СССР путём срыва подписания 20 августа 1991 года «Договора о Союзе суверенных государств», отменявшего «Договор об образовании Союза ССР 1922 года». Августовский путч стал отличным предлогом для приверженцев бывшего режима в Грузии оказать свое сопро-

¹⁴ И. Б. Санакоев, *Политико-идеологические факторы эволюции грузино-осетинского конфликта*, Ставрополь 2004, <http://www.dissercat.com/content/politiko-ideologicheskie-factory-evolyutsii-gruzino-osetinskogo-konflikta> (8.09.2015).

тивление новым изменениям в стране, вызвать волнения и попытаться перехватить власть в Грузии¹⁵. Кстати, как отмечает А. Ментешашвили, истоки абхазского и осетинского сепаратизма коренятся в политике как царской России (события 1918 – 1921 гг.), так и советской России, которые поддерживали и разжигали сепаратизм на этих землях¹⁶. В итоге оба конфликта были вызваны Москвой, которая стремилась сначала остановить процесс распада СССР¹⁷ (Новоогаревский процесс¹⁸), а затем сохранить свои сферы влияния на Закавказье.

Соответственно, национализм, в котором обвиняются грузины, на самом деле является плодом российской пропаганды и политики, а не качеством грузинского характера. Максим Кирчанов отмечает, что «с 2008 года можно говорить о усиливающемся антироссийском нарративе, стимулировавшимся не только грузинскими радикалами, но также русскими националистами и попытками руководства РФ возложить ответственность за конфликт на Грузию»¹⁹. Сегодня, в свете нынешних событий, т.е. российской агрессии на Украину, уже нет сомнений в том, что этот «антироссийский нарратив» оправдал себя.

События конца XX – начала XXI веков в постсоветском пространстве вызвали изменения в подходе к государственной и национальной идентич-

¹⁵ В результате этих провокаций президент Звиад Гамсахурдия был вынужден объявить в стране чрезвычайное положение. С 28 по 29 сентября велись переговоры, которые были сорваны вследствие отказа оппозиции от разоружения. Ситуация резко обострилась 22 декабря, когда происходил обстрел парламента и штурм Дома правительства вооруженной оппозицией. Митинги и демонстрации превратились в гражданскую войну, которая длилась с 22 декабря 1991 г. по 6 января 1992 г. Провокация оппозиции закончилась победой и образованием Военного Совета (2.01.1992 – 10.03.1992). 6 января 1992 года, в 3 часа утра президент Звиад Гамсахурдия был вынужден бежать из Грузии, а уже 7 января бывший министр иностранных дел СССР Эдуард Шеварднадзе поздравил народ Грузии со свержением Гамсахурдия и заявил о своем желании сыграть роль в перестройке бывшей советской республики. (А. Chudzińska-Parkosadze, *Абхазия и Южная Осетия между Тбилиси и Москвой. Процесс распада СССР а формирование государственности Грузии в начале 90-ых гг.*, в: *Konflikty na Kaukazie Południowym*, под ред. P. Adamczewskiego, Poznań 2010, с. 149-165).

¹⁶ А. Ментешашвили, *Из истории взаимоотношений грузинского, абхазского и осетинского народов (1918 – 1921 гг.)*, Тбилиси 1999.

¹⁷ Такое мнение высказывает также А. Ментешашвили. См.: А. Menteszaszwili, *Konflikt gruzińsko-abchaski a Rosja*, „Pro Georgia” 1996, № V, с. 48.

¹⁸ Новоогаревский процесс - в апреле 1991 г. в Новоогареве состоялись переговоры о новом Союзном договоре, начатые Горбачевым с лидерами девяти советских республик: России, Украины, Белоруссии, Азербайджана, Казахстана, Узбекистана, Таджикистана, Киргизии и Туркмении. Результатом переговоров, стало создание нового Союза Советских Суверенных Республик, официальное подписание которого было намечено на 20 августа 1991 г.

¹⁹ М. Кирчанов, *Основные направления развития грузинского национализма в условиях политической нестабильности*, указ. соч., с. 157-158.

ности. После распада СССР советская идентичность подверглась ревизии. Большинство граждан СССР осознавало преимущество, как в политической, так и в социальной сфере, Российской Федерации. Поколение, которое выросло в советской действительности, не представляло себе другой жизни и другого порядка вещей. Процесс трансформации сознания, а вместе с этим и идентичности, стал болезненным и сложным для всех граждан заново возродившихся демократических стран.

Нельзя забывать, что советское пространство объединено было общей политикой, экономикой, культурой, границами, средствами коммуникации и транспорта. Общим административным языком в этом пространстве был русский язык. После распада СССР во всех бывших советских республиках можно было наблюдать не только экономический и политический кризис, но и кризис национальной и государственной идентичности. Кризис идентичности возникает как результат разочарования в господствующих идеалах и ценностях, падения доверия к ним и к существующей власти. Причиной кризиса идентичности обычно оказывается комплекс факторов, среди которых ключевое значение имеет несоответствие статуса человека, коллектива, сообщества изменившимся условиям, усиливающаяся эмиграция, деградация социокультурной и духовной сфер²⁰.

Грузинская идентичность также подверглась такому кризису. Падение доверия к власти – это явление, которое присутствовало в сознании граждан Грузии со времен правления Звиада Гамсахурдия, затем усиливалось при правлении Эдуарда Шеварднадзе, повлияло на провал Михаила Саакашвили и его партии, и нельзя сказать, что нынешнее правительство вызывает доверие грузин. В итоге, потоки эмиграции не уменьшаются. Эту кризисную ситуацию усугубляет постоянное напряжение с Россией, которое и привело к войне в 2008 году. Грузины все еще находятся на распутье между Россией, Европой и США.

После «революции роз» (22 ноября 2003 года) и обретения власти Михаилом Саакашвили и его партией «Национальное движение» Грузия начала свой путь в Евросоюз. Это кардинальное изменение вектора развития привело к переменам в области грузинской идентичности. Во-первых, наступило расчленение в грузинском обществе на молодое и старое поколение. Признаком этого расчленения можно считать ориентацию молодого поколения на знание английского языка при возрастающей неспособности общаться на русском языке. Во-вторых, началось поднятие уровня системы образования и выстраивание ее по европейскому образцу. Кроме того, по европейскому

²⁰ См.: К.С. Гаджиев, *Национальная идентичность: концептуальный аспект*, «Вопросы философии» 2011, http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=400&Itemid=52 (8.09.2015).

образцу выстраивалась политическая, экономическая, административная система управления в Грузии. Всем этим переменам способствовало постепенное совершенствование уровня жизненных условий.

Тем не менее, в ходе перемен оказалось, что грузинам труднее всего приспособиться к европейским нравам. Главная европейская ценность – толерантность, в Грузии воспринимается по-другому. Грузинская толерантность не допускает манифестации отклонений, в том числе и половых. Такого рода публичные заявления грузины считают социальным насилием, совершаемым по отношению к тем, которые не желают смотреть на публичное обнаружение интимных сфер человеческой жизни. Можно даже предположить, что европейский постмодерн идет в разрез с грузинской традицией. Несмотря на то, что грузины за последние десять лет усвоили быстрыми темпами европейскую геополитическую модель, европейский *ethos* грузинами не ассимилируется. С другой стороны, надо признать, что идеалы, легшие в основу европейской модели развития современных государств, такие, как демократия, толерантность, равенство, сотрудничество, основанное на доверии, потеряли свой изначальный блеск и однозначность. Более того, в свете происходящей в настоящее время агрессии России на Украину можно открыто заявлять о настоящем кризисе европейских ценностей, который также обнаруживает кризис самого Евросоюза.

Проблема трансформации грузинской идентичности, с одной стороны, отличается открытостью к другим нациям, к геополитическим нововведениям, стремлением к прогрессу и присоединению к более развитым государствам, но с другой, является предлогом конфликтов политического и социального характера. Этой трансформации способствует глобализация, проявляющаяся все более активным присутствием в жизни грузин как средств массовой информации (Интернет, спутниковое телевидение и т.д.), так и средств коммуникации и транспорта²¹.

Некоторые исследователи подчеркивают, что в Грузии европейская идентичность связана с христианской традицией, поскольку Грузия является одной из древнейших христианских стран мира (христианство в Грузии появилось уже в первых веках христианства)²². Тем не менее, стоит при этом помнить, что европейское христианство отличается от грузинского, и не только тем, что в нем заложено не патриархальное, а матриархальное начало, не только тем, что это грузинское православие, а не европейский католицизм (или протестантизм), но и тем, что ему совершенно чужды такие исторические явления, как инквизиция и истребление неверных. В этом

²¹ См.: Т. Paleczny, *Socjologia tożsamości*, указ. соч., с. 106, 108.

²² См.: М. Кирчанов, *Основные направления развития грузинского национализма в условиях политической нестабильности*, указ. соч., с. 152.

свете идея европейской толерантности и духовности тускнеет в сопоставлении с ее грузинским эквивалентом.

Грузинскую идентичность можно отнести к типу «первобытной идентичности», так как ее основой является культурный аспект, выражающийся через кровную связь и связь с землей. Соответственно, проблема границ (не только морального порядка) в контексте грузинской идентичности стоит резче, чем в Европе, где границы становятся все более условными. Это относится, в первую очередь, к актуальной проблеме государственных границ Грузии (проблема захвата Россией Абхазии и Южной Осетии). Именно широко понимаемый вопрос границ отличает идентичность грузинскую от европейской. И только время покажет, можно ли эти идентичности синтезировать.

Literatura

- Linton R., *Kulturowe podstawy osobowości*, tłum. A. Jasińska-Kania, Warszawa 2000.
- Mentesaszwili A., *Konflikt gruzińsko-abchaski a Rosja*, „Pro Georgia” 1996, nr V.
- Palczyński T., *Socjologia tożsamości*, seria „Rejony Humanistyki”, nr 1, Kraków 2008.
- Барышникова И.В., *Понятие идентичности в социологическом дискурсе*, «Вестник Волгоградского государственного университета» 2009, серия 7, вып. 2 (10).
- Гаджиев К.С., *Национальная идентичность: концептуальный аспект*, «Вопросы философии» 2011, http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=400&Itemid=52 (dostęp: 8.09.2015).
- Кирчанов М., *Основные направления развития грузинского национализма в условиях политической нестабильности*, «Центральная Азия и Кавказ» 2010, № 3, том 13, <http://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-napravleniya-razvitiya-gruzinskogo-natsionalizma-v-usloviyah-politicheskoy-nestabilnosti-mezhdu-traditsiyami-politicheskoy> (dostęp: 8.09.2015).
- Колбая В., *Современный мир и процесс идентификации – Кавказская идентичность. Соотношения: нация, национальный характер, национальные традиции, историческая и культурная идентичности*, в: *История и идентичность: Южный Кавказ и другие регионы, находящиеся в переходном периоде*, указ. соч.
- Ментешавили А., *Из истории взаимоотношений грузинского, абхазского и осетинского народов (1918 – 1921 гг.)*, Тбилиси 1999.
- Оганесян Г., *Роль и значение менталитета в социально-политических процессах*, в: *История и идентичность: Южный Кавказ и другие регионы, находящиеся в переходном периоде*, под ред. Р. Раджабова, С. Григоряна, В. Колбаи, 2010.
- Раджабова Ф. (ред), С. Григоряна, В. Колбаи, *Проблема взаимодействия государственной, гражданской и этнической идентичностей*, в: *История и идентичность: Южный Кавказ и другие регионы, находящиеся в переходном периоде*, под ред. Р. Раджабова, С. Григоряна, В. Колбаи, 2010.
- Санакоев И. Б., *Политико-идеологические факторы эволюции грузино-осетинского конфликта*, Ставрополь 2004, <http://www.dissercat.com/content/politiko-ideologicheskie-factory-evolyutsii-gruzino-osetinskogo-konflikta> (dostęp: 8.09.2015).

Bezpowrotne straty osobowe Armii Czerwonej w walkach o Koło

Streszczenie: Analiza dokumentów mówiących o ofiarach wojennych umożliwiła dokonanie rekonstrukcji przebiegu wydarzeń bitwy pod Kołem (styczeń 1945) określając ich intensywność, jakoś dowodzenia i kierowania operacjami bojowymi. Ponadto, umożliwiła identyfikację wszystkich jednostek biorących udział w bitwach o miasto.

Summary: The analysis of documents that recorded war casualties made it possible to reconstruct the course of events during battles for Kolo (January 1945), determining their intensity, the command quality and leadership of combat operations. Moreover, it enabled the identification of all units that fought in battles for the city.

Słowa kluczowe: Ofiary wojenne, Armia Czerwona, bitwa o Koło, cmentarz wojenny

Keywords: War casualties, Red Army, battle for Kolo, war cemetery.

Już w sierpniu 1944 roku Niemcy przystąpili na obszarze Kraju Warty do tworzenia systemu fortyfikacji i pasów umocnień, które miały stanowić skuteczną zaporę przed spodziewaną ofensywą Armii Czerwonej. Na terenie tutejszego XXI Okręgu Wojskowego powstała ponaddwustukilometrowa rubież obronna B1 (nazywana w niemieckiej nomenklaturze wojskowej 44. Odcinkiem Ufortyfikowanym Linii B1 - Fest. Abschn. 44 für die B 1-Linie), która biegła równoległe do wschodniej granicy przedwojennego województwa poznańskiego i łączyła Włocławski Rejon Umocniony (Riegelstellung Leslau-Schröttersburg) z umocnieniami na terenie śląskiego VIII Okręgu Wojskowego. W związku z przewidywaniami niemieckiego Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych, że główne natarcie radzieckie skupi się na kierunku śląskim i wschodniopruskim, wielkopolski odcinek linii B1 został potraktowany jako drugorzędny i wybudowano na nim stosunkowo niewiele umocnień betonowych, które z reguły sytuowano w okolicach strategicznie ważnych miejscowości np. w Kłodawie, Kole czy Sieradzu¹. Podstawą rubieży

¹ Za strategicznie najważniejsze na terytorium Kraju Warty uznano drogi przebiegające przez Wieluń, Sieradz, Koło i Włocławek. (Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv in Freiburg (dalej: BA Abt. MA), Das eigentliche Kriegstagebuch, sygn. RH-53-21/14, *Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI A.K. v. 14.1.-5.2.1945*, k. 8, 12).

B1 były przede wszystkim prowizoryczne umocnienia typu polowego, głównie okopy i rowy przeciwczołgowe. Rubież podzielono na siedem sektorów i w zasadzie aż do rozpoczęcia ofensywy styczniowej przebywały na nim jedynie oddziały sapersko-budowlane i wartownicze. Dopiero z chwilą rozpoczęcia przez Rosjan natarcia na kierunku poznańskim linia B1 uznana została przez Niemców za priorytetowy rejon obrony, a dowództwo nad nią objął gen. Otto Matterstock, którego sztab ulokowano we Wrześni².

Pojawienie się radzieckich czołówek we wschodnich powiatach Kraju Warty i definitywna odmowa Guderiana nadesłania jakichkolwiek posiłków spowodowały, że głównodowodzący siłami niemieckimi w Kraju Warty, generał Walter Petzel podjął decyzję o obsadzeniu linii B1 „siłami własnymi” XXI Okręgu Wojskowego³. Mógł liczyć na mizerne liczebnie oddziały regularnego wojska i większe, ale praktycznie nieprzygotowane do walki bataliony pospolitego ruszenia. Zdając sobie sprawę, że oddziały wojska, którymi dysponował nie są zdolne do obrony tak rozległej rubieży jaką była linia B1 nakazał, aby rozmieścić je w miejscowościach przygotowywanych do roli węzłowych punktów oporu (*Ortsstützpunkte*⁴): głównie w okolicach Działoszyna, Sieradza i Koła, natomiast powstałe pomiędzy nimi luki zapełnić batalionami Volkssturmu.

Po południu 17 stycznia gen. Petzel wydał rozkaz skierowania na linię B1 jedenastu batalionów wojska. Były to przede wszystkim oddziały powstałe na bazie odtwarzanej w Kraju Warty 192. Dywizji Zapasowej⁵ (około pięć i pół tysiąca żołnierzy) oraz jednostki bojowe utworzone w oparciu o 200. Szkolno-zapasowy

² Ibidem, k.5. Linia „B2” oparta o naturalne przeszkody wodne, głównie Wartę, ale również Kanał Ślesiański i Jezioro Gopło stanowić miała odwód dla oddziałów broniących linię „B1”. W razie przełamania tej ostatniej, żołnierze niemieccy mieli wycofać się na pozycje „B2” i przystąpić do obrony w oparciu o przeszkody naturalne.

³ Na brak owych dywizji, jako jednego z podstawowych czynników warunkujących klęskę niemieckiej obrony Kraju Warty wskazywał w swoim raporcie Greiser, który wspominał o czterech dywizjach, jakimi planowano obsadzić linię „B1”. (zob. obszerny fragment wyjaśnień w książce Zbigniewa Szumowskiego, *Boje o Poznań 1945*, Poznań 1985, s. 92).

⁴ *Ortsstützpunkte*, tzw. miejscowości-punktu oporu, stanowiły jak gdyby namiastkę twierdz. Posiadały własne garnizony, pewną ilość umocnień i były zdolne do obrony, ale tylko w ramach linii frontu, natomiast nie w okrążeniu. (T. Rawski, *Niemieckie umocnienia na ziemiach polskich w latach 1919-1945*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. IX, cz. I, 1966, s. 295-296).

⁵ Szumowski błędnie zidentyfikował niemiecką dywizję jako 251 dywizję piechoty, którą miano jakoby „odtworzać na terenie Warthegau” (Z. Szumowski, *Działania wojenne Armii Radzieckiej na obszarze Poznańskiego w 1945 roku*, Poznań 1965, s.28). W istocie wchodząca w skład 9 Armii 251 Dywizja Piechoty była najlepszym związkiem taktycznym w całej armii, klasyfikowanym na II lub III poziomie sprawności bojowej i w tym czasie obsadzała północne brzegi ujścia Pilicy do Wisły. (N. Bączyk, *Domek z kart. 9. Armia niemiecka nad środkową Wisłą na początku 1945 roku*, „Poligon. Magazyn Miłośników Wojsk Lądowych”, nr 1/2010, s.27-28). W Kraju Warty reanimowano natomiast 192 Dywizję Zapasową w składzie 1 zapasowego i szkolnego pułku piechoty konnej, 32 szkolnego pułku grenadierów, 121 zapasowego i szkolnego pułku grenadierów oraz 121 zapasowego i szkolnego batalionu artyleryjskiego. Po walkach w Kraju Warty dywizję wycofano na Pomorze, a potem skierowano w okolice Frankfurtu nad Odrą, gdzie ostatecznie,

Oddział Dział Szturmowych z Sieradza i jednostkę pancerną z Kalisza (około dwa tysiące żołnierzy). Wzmocniono nimi cztery spośród siedmiu odcinków rubieży: odcinek I Dilltal (Działoszyn), odcinek II i III Schieratz (Sieradz) oraz odcinek V Warthbrücken (Koło)⁶.

Koło jako Ortsstützpunkte Warthbrücken

Na kolski odcinek obronny skierowano zatem jedenaście kompanii grenadierów z tzw. 1/XXI Jednostki Alarmowej stacjonującej w Gnieźnie i Krotoszynie (w sumie 1656 żołnierzy) oraz jedną silną kompanię z 2/XXI Jednostki Alarmowej przebywającej dotąd w Ostrowie Wielkopolskim (209 ludzi), które zostały utworzone na bazie wspomnianej 192. Dywizji Zapasowej.

18 stycznia gen. Petzel wydał kolejny rozkaz skierowania dodatkowych dwóch tysięcy żołnierzy z sześcioma działami pancernymi do *Ortsstützpunkte Warthbrücken*, które słusznie uznał za najbardziej prawdopodobne miejsce przełamania pasa obrony B. Do Koła zamierzano przetrzymać 5/XXI Jednostkę Gneisenau utworzoną na bazie 14. Szkoły Podoficerskiej Piechoty z Kościana w postaci sztabu i czterech kompanii grenadierów, w sile 819 żołnierzy, jedną baterię z 500. Szkolno-zapasowego Batalionu Dział Szturmowych z Poznania liczącą 71 ludzi, batalion (mniej więcej pół tysiąca junkrów) ze Szkoły Podchorążych SS w Owińskach, wzmocniony batalion (600 żołnierzy) z 41. Pułku Grenadierów Pancernych w Biedrusku⁷ oraz dwie baterie (1537 i 1538) artylerii fortecznej⁸.

Koło stać się więc miało najsilniejszym w całym Kraju Warty (poza rzecz jasna Poznaniem) punktem niemieckiego oporu, bronionym przez mniej więcej cztery tysiące regularnych żołnierzy oraz kilka batalionów pospolitego ruszenia. Czy tak się stało, nie wiemy. Niektóre z jednostek miały bowiem poważne problemy z dotarciem na miejsce. Wiadomo na przykład, że do Koła przybyły zaledwie trzy z czterech kompanii należących do 14. Szkoły Podoficerskiej Piechoty z Kościana, a i one stały się w niepełnym składzie⁹. Z kolei silny batalion junkrów SS

3 lutego została zniszczona przez Armię Czerwoną. (S.W. Mitcham jr, *Niemieckie siły zbrojne 1939-1945. Wojska lądowe. Ordre de Bataille*, Warszawa 2009, s. 241).

⁶ BA Abt. MA, Besetzung der B1-Linie bis zum 19.1.1945, sygn. RH-53 – 21/15, *Anlageband zum Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI A.K. v. 14.1.-5.2.1945*, k. 24-27.

⁷ 41 pułku grenadierów pancernych wchodził w skład 10. Dywizji Grenadierów Pancernych. Jego 3. batalion jako Jednostka Blücher stacjonował na przełomie 1944/1945 roku w Biedrusku (Warthelager). Uległ zniszczeniu podczas walk o linię B1, 19 stycznia 1945 roku. (zob.: Lexikon der Wehrmacht, hasło: Panzergrenadier-Regiment 41 w: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Panzergrenadierdivisionen/10PGD.htm> dostęp 13.09.2016).

⁸ *Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI A.K. v. 14.1.-5.2.1945*, op. cit., k. 24.

⁹ B. Kiekenap, *Szkoła Podchorążych SS w Brunszwiku z siedzibą w podpoznańskich Owińskach*, Poznań 2012, s. 126-133, gdzie mowa o perturbacjach oddziału. Z mapki sporządzonej przez

z Owińsk został najprawdopodobniej w całości skierowany do Turku i w ogóle nie wziął udziału w walkach o Koło¹⁰. Z drugiej wszakże strony, nie ma najmniejszych wątpliwości, że w walkach o miasto brali udział żołnierze z wycofujących się na zachód oddziałów Dywizji Grenadierów Pancernych „Brandenburg” oraz jakiegoś niezidentyfikowanego pułku zapasowego 9. Armii niemieckiej¹¹.

Nieco jaśniej przedstawia się sytuacja z batalionami Volkssturmu, które wzmocnić miały *Ortsstützpunkte Warthbrücken*. Pomimo trudności z obsadzeniem większości odcinków na linii obronnej „B1”, do Koła zdołało jednak dotrzeć kilka batalionów pospolitego ruszenia¹². Ostatecznie, kluczowy V. Odcinek Bojowy w Kole został obsadzony czterema batalionami Volkssturmu: „rodzimym” 161. batalionem z Koła, 81. batalionem z Kościana, 41. batalionem z Gniezna i 73. batalionem z Konina¹³. Dwa z tych batalionów zajęły pozycje w Kłodawie, jeden w Grabowie na wschód od Dąbia i jeden w samym Kole. Ponadto, pozycje wzdłuż drogi Sompolno-Kłodawa obsadził 137. batalion Volkssturmu z Obornik, który nie zdołał dotrzeć do Turku i został podporządkowany komendanturze V. Odcinka Bojowego¹⁴.

Oddziały Armii Czerwonej w walkach o Koło

Po przebadaniu dostępnych materiałów archiwalnych, przeanalizowaniu nielicznych wspomnień (z których większość niestety, nie wnosi niczego istotnego) oraz szeregu mniej lub bardziej wartościowych opracowań, wyłania się bardzo niespójny obraz walk o Koło w styczniu 1945 roku. Nie zgadza się chronologia wydarzeń, wi-

niemieckiego weterana i zamieszczonej na s. 133 wynika, że udział w walkach wzięły tylko dwie pełne kompanie i dwa plutony z trzeciej kompanii.

¹⁰ Ibidem, s. 118 i 140.

¹¹ W *Kriegstagebuch XXI Okręgu Wojskowego* zapisano: „W rejonie Kłodawy – Koła ciężkie walki obronne, które wróg przez obejście od południa a później od północy rozstrzygnął na swoją korzyść. W tej bitwie obronnej brała udział część dywizji „Brandenburg” i część pułku zapasowego 9. Armii, które przebiły się ze wschodu” (*Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI A.K. v. 14.1.-5.2.1945, op. cit.*, k. 27).

¹² Do 19 stycznia zaledwie dziewięć batalionów Volkssturmu obsadziło linię „B1”. Trzy zostały podporządkowane komendanturze III Odcinka Bojowego w Sieradzu, cztery komendanturze V Odcinka Bojowego w Kole, a dwa trafiły do najbardziej na północ wysuniętych sektorów VI-ego w Izbicy Kujawskiej i VII-ego w Radziejowie (*Ibid.*, k. 20; BA Abt. MA, Auszug aus dem *Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI. A.K. und Einzelberichten*, insbesondere von Offizieren des Stabes, Archiv in Freiburg, sygn. RH 53-21/18, *Berichte von Offizieren der Wehrbezirks – Amter und anlichen*, k. 4 oraz wyciąg z raportu generała Otto Matterstocka, dowódcy 44 Odcinka Ufortyfikowanego (BA Abt. MA, *Berichte von Offizieren der Wehrbezirks – Amter und anlichen*, sygn. RH-53 – 21/18, *Auszug aus dem Berichte das Fest. Abschn. Kdt. 44 General Matternstock*, k. 24-26).

¹³ H. Kissel, *Der Deutsche Volkssturm 1944/45, eine territoriale Miliz der Landes- verteidigung*, Frankfurt am Main 1962, s. 153.

¹⁴ BA Abt. MA, 45 *Berichte über den Warthelander Volkssturm*, sygn. RH-53-21/17, V. Btl. 137.

doczne są wykluczające się nawzajem informacje o czasie rozpoczęcia i zakończenia walk, udziale poszczególnych jednostek wojskowych i stopniu ich zaangażowania. Z dużym dystansem podchodzić należy do zawartych w opracowaniach danych liczbowych, zarówno dotyczących wielkości garnizonu niemieckiego, jak również sił radzieckich, które brały udział w walkach o miasto. Bez dostępu do znajdujących się w rosyjskich archiwach dokumentów poszczególnych związków taktycznych i oddziałów wojskowych (zwłaszcza meldunków, rozkazów i dzienników bojowych), nasze możliwości rekonstrukcji przebiegu walk są mocno ograniczone.

Ortsstützpunkte Warthbrücken znajdowało się w pasie natarcia dwóch radzieckich związków operacyjnych: 5. Armii Uderzeniowej gen. Nikołaja Bierzarina i 1. Armii Panczernej Gwardii, gen. Michaiła Katukowa. Pierwotnie do zdobycia Koła wyznaczona została nacierająca od strony wschodniej Grupa Szybka 5. Armii Uderzeniowej, dowodzona przez płk. Fiodora Jefimowicza Jesipienkę. Z jej składu do bezpośrednich walk o miasto wydzielono: 1. batalion strzelecki z 1066. Pułku Strzeleckiego, 360. Samodzielny Dywizjon Artylerii Samobieżnej, baterię dział z 507. Pułku Artylerii Przeciwpancernej oraz pluton saperów¹⁵. Dowództwo armii zapewniło grupie uderzeniowej pancerne wsparcie w postaci czołgów średnich z 220. Samodzielnej Brygady Panczernej i czołgów ciężkich IS-2 z 89. Samodzielnego Pułku Czołgów Ciężkich Gwardii¹⁶.

Zgrupowanie Jesipienki uderzyło na miasto 20 stycznia 1945 roku, najprawdopodobniej w godzinach przedpołudniowych. Po typowym w takich sytuacjach przygotowaniu artyleryjskim i przy wsparciu ogniowym dział czołgowych, do ataku na pozycje niemieckie przystąpił 1. batalion strzelecki. Na nim to właśnie, w tej fazie bitwy spoczął główny ciężar prowadzenia działań bojowych. Były to jednak siły zdecydowanie za słabe, aby zdobyć miasto bronione przez kilka tysięcy żołnierzy i Volkssturmistów¹⁷. Rosjanie zdołali co prawda w kilku miejscach przełamać niemiecką linię obrony, niemniej jednak efekty kilkugodzinnych, krwawych zmaganiań nie były zbyt imponujące.

Sytuacja zaczęła się zmieniać na korzyść Rosjan wraz z dotarciem około godziny 20. na południowe przedpola Koła oddziałów należących do 1. Armii Panczernej Gwardii, gen. Katukowa. Były to: 1. batalion strzelców zmotoryzowanych i 69. Samodzielny Pułk Pancerny Gwardii ze składu 21. Brygady Panczernej Gwardii. Co prawda, próba zdobycia miasta z marszu nie powiodła się również „Katu-

¹⁵ Ф. Е. Боков, *Весна победы*, Москва, 1985, s. 66-67.

¹⁶ Obie te jednostki, jako biorące udział w walkach o Koło wymienia *Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945*, pod red. М. Л. Дударенко, Ю. Г. Перечнев, В.Т. Елисеев и др., Москва, 1985.

¹⁷ Niektórzy autorzy rosyjscy (np. gen. F. Je. Bokow) podają, że Koło bronione było przez dwa tysiące żołnierzy niemieckich. Jednak w kontekście informacji zawartych w dokumentacji XXI Okręgu Wojskowego ze stycznia 1945 roku wydaje się, że Niemców było zdecydowanie więcej. Inna sprawa, jaką wartość reprezentowali owi żołnierze, o Volkssturmistach nie wspominając.

kowcom”, ale wkrótce, pod osłoną nocy udało się im przerzucić na prawy brzeg Warty 1. batalion strzelców zmotoryzowanych. Fyzylierzy obeszli Koło od strony zachodniej i wkrótce przełamując niemieckie pozycje obronne wdarli się w głąb miasta angażując się w wyczerpujące walki uliczne¹⁸. Prawdopodobnie atak nastąpił z kierunku północnego, ponieważ wszystkie tymczasowe pochówki zorganizowane tego dnia przez 1. batalion strzelców zmotoryzowanych zlokalizowane były kilkaset (300-700) „metrów na północ od miasta Koło”¹⁹. Wkrótce gen. Katukow zdecydował o skierowaniu do walki kolejnego, trzeciego już batalionu piechoty. Był to batalion strzelców zmotoryzowanych z 64. Brygady Pancерnej Gwardii, który również został przerzucony na prawy brzeg Warty²⁰. Przełamał on niemiecką obronę na ulicy Toruńskiej i skierował swoje uderzenie w stronę dworca kolejowego²¹. Na lewym brzegu Warty pozostały natomiast wszystkie oddziały pancерne podporządkowane 1. Armii Pancерnej Gwardii: 69. Samodzielny Pułk Pancерny Gwardii, 11. Samodzielny Pułk Czołgów Ciężkich²² oraz część sił z 64. Brygady Pancерnej Gwardii. Czołgi blokowały miasto od południa i południowego zachodu oraz pilnowały, aby niemieckie oddziały nie mogły ewakuować się na zachód drogą łączącą Koło z Koninem. Okrążenie miasta i równoczesny atak oddziałów radzieckich z kilku kierunków złamały wolę walki niemieckich obrońców Koła i przyniosły całkowite zwycięstwo Rosjanom.

Żołnierze Armii Czerwonej polegli w walkach o Koło

Z powyższych ustaleń wynika, że główny ciężar walk o Koło ponosili żołnierze trzech batalionów strzeleckich. W pierwszym etapie bitwy, trwającym od mniej więcej południa do wieczora, w bojach o miasto uczestniczył aktywnie zaledwie jeden batalion radzieckiej piechoty. Dopiero po zmierzchu (po godzinie dwudziestej) dotarły do Koła kolejne dwa bataliony, które skierowano do walki. Wojska radzieckie dysponowały zatem bardzo skromnymi siłami piechoty, co przypomina – abstrahując rzecz jasna od skali – sytuację z nieco późniejszych walk o *Festung*

¹⁸ А. Х. Бабаджанян, Н. К. Попель, М. А. Шалин, И. М. Кравченко, *Люки открыли в Берлине. Боевой путь 1-й гвардейской танковой армии*, Москва 1973.

¹⁹ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации в Подольске (dalej: ЦАМО), 58/18003/199, *Именной список безвозвратных потерь сержантского и рядового состава 21 Гв. мех. бр.* z 26.02.1945, k. 5-7 oraz schemat na k. 3.

²⁰ А. Х. Бабаджанян, Н. К. Попель, М. А. Шалин, И. М. Кравченко, *op. cit.*

²¹ Świadczyć może o tym rozkład tymczasowych pochówków batalionu, ciągnący się od ulicy Toruńskiej z apogeum w kwartale ulic Kolejowej, Toruńskiej, Składowej i Towarowej (ЦАМО 58/18003/190, *Именной список безвозвратных потерь сержантского и рядового состава 64 Гв. танк. бр.* z 22.02.1945, schemat na k. 2).

²² Jedynym opracowaniem wspominającym udział 11. Samodzielnego Pułku Czołgów Ciężkich jest *Освобождение городов...*, *op. cit.*

Posen. W Kole, podobnie jak w Poznaniu stosunek liczbowy atakujących żołnierzy piechoty do broniących się, był niekorzystny dla strony rosyjskiej. Żołnierze radzieccy mogli jednak liczyć na solidne wsparcie artyleryjskie i pancerne oraz na jeszcze potężniejsze posiłki, które nadciągały ze wschodu. Warto przy tym zauważyć, że jednostki pancerne podczas walk o Koło nie angażowały się z reguły w ryzykowne działania w terenie zabudowanym i poniosły stosunkowo niewielkie straty. Podobnie zresztą jak artyleria.

Na podstawie przebadanych materiałów archiwalnych udało się potwierdzić fakt pierwotnego pochowania w Kole i jego najbliższej okolicy 142 żołnierzy Armii Czerwonej i zidentyfikować na podstawie wykazów strat bezpowrotnych przechowywanych w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej 121 żołnierzy oraz określić okoliczności ich śmierci.

Przynajmniej osiemdziesięciu siedmiu żołnierzy straciło życie w bezpośrednim związku z walkami, które toczyły się o zdobycie Koła. Spośród nich osiemdziesięciu sześciu zakończyło życie w dniu 20 stycznia 1945 roku: osiemdziesięciu jeden żołnierzy i oficerów poległo w czasie walk, czterech zmarło z ran natomiast jeden zaginął bez wieści. (Patrz tab. 1). Do tej kategorii należy również zaliczyć jednego żołnierza z 64. Samodzielnej Brygady Pancernej Gwardii, który dwa dni później zmarł w szpitalu polowym 1. Armii Pancernej Gwardii²³ w wyniku ran odniesionych najprawdopodobniej podczas walk o Koło.

Kolejną kategorię stanowią żołnierze, których śmierć miała prawdopodobnie związek z działaniami bojowymi w Kole. Zaliczyć do niej należy dziewięciu czerwoarmistów, którzy zginęli i zmarli z ran 19 stycznia oraz pięciu, poległych w dniu 21 stycznia 1945 roku. Jak wskazują dokumenty strat bezpowrotnych 1. Armii Pancernej Gwardii, w dniu 19 stycznia poległo i zostało pochowanych w Kole ośmiu żołnierzy oraz oficer z 350. Pułku Artylerii Lekkiej, który wchodził w skład 11. Korpusu Pancernego Gwardii²⁴. Co prawda, korpus ten faktycznie operował w tamtym czasie w okolicach Koła, ale żadne znane opracowanie nie wymienia go, jako biorącego udział w walkach o to miasto²⁵. Wątpliwości budzi również zapis umieszczony w wykazie strat osobowych 21. Brygady Zmechanizowanej Gwardii, z którego wynika, że jednego zmarłego z ran żołnierza pochowano 19 stycznia, „1 kilometr na północ od Koła”, choć brygada miała się pojawić w tych okolicach w tych dopiero następnego dnia²⁶.

²³ Był to 583. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy, który przebywał w Kole od 21 do 31 stycznia 1945 roku.

²⁴ ЦАМО 58/18003/397, *Донесение - опис списков безвозвратных потерь сержантского и рядового состава 11 гв. танк. корп.* z 12.03.1945, i ЦАМО 58/18003/627, *Донесение - опис списков безвозвратных потерь сержантского и рядового состава 11 гв. танк. корп.* z 07.05.1945.

²⁵ *Освобождение городов...*, *op. cit.*

²⁶ Вуц może więc, jest to błąd w zapisie. Zob. ЦАМО 58/18003/199, *Именной список безвозвратных потерь сержантского и рядового состава 21 Гв. мех. бр.* z 26.02.1945, k. 5 - informacja o śmierci starszego sierżanta Wasilija Wasilewicza Smirnowa.

Mniej wątpliwości budzą natomiast straty odnotowane w dniu 21 stycznia. Być może żołnierze, którzy wówczas polegli, zginęli w walce z niemieckimi maruderami. Dotyczy to czterech żołnierzy z 273. Samodzielnego Batalionu Zmotoryzowanego Szczególnego Znaczenia (1 Front Białoruski) oraz jednego z 880. samodzielnej kompanii łączności (880. отдельная кабельно-шестовая рота)²⁷.

Ostatnią kategorię tworzą żołnierze, których śmierć nie ma żadnego związku z walkami o miasto. Zaliczyć do nich można pozostałych osiemnastu żołnierzy, których pochowano w różnych tymczasowych mogiłach na terenie Koła²⁸.

Kwestia liczby żołnierzy radzieckich, którzy polegli w walkach o Koło

Od lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku, w literaturze przedmiotu zaczęto podawać nadzwyczaj precyzyjną liczbę stu trzydziestu dwóch żołnierzy Armii Czerwonej, którzy mieli zginąć podczas bojów o Koło²⁹. W późniejszych publikacjach,

²⁷ ЦАМО 58/13008/466, *Именной список безвозвратных потерь сержантского и рядового состава за следующие части и соединения фронтового подчинения* z 11.03.1945, ЦАМО 58/18003/206, *Именной список безвозвратных потерь сержантского и рядового состава 20 Гв. мех. бр.* z 26.02.1945.

²⁸ Wszyscy, którzy zmarli w 583. Szpitalu Chirurgicznym - poza jednym wspomnianym przypadkiem żołnierza z 64. Samodzielnej Brygady Pancерnej Gwardii, pochodzili z jednostek, które nie brały udziału w walkach o Koło. Dwóch żołnierzy służyło w 44. Brygadzie Pancерnej Gwardii, jeden w 437. Batalionie Strzelców Zmotoryzowanych, jeden w 19. Brygadzie Zmechanizowanej Gwardii oraz dwóch z niezidentyfikowanej jednostki. Zmarł tutaj również zastępca naczelnika ds. operacyjnych 1 Korpusu Zmechanizowanego 2 Armii Pancерnej, major Iwan Denisowicz Siereda oraz żołnierz z 16 Armii Powietrznej, który uległ zatruciu. Ponadto, w Kole na placu Wolności pochowano pułkownika z nieznanego jednostki, niejakiego Anatola Wasiljewicza Kuzmicza, poległego 29 stycznia 1945 roku, dwóch oficerów zmarłych z ran w lutym i marcu 1945 roku, którzy pochodzili z jednostek wojskowych nie biorących udziału w walkach o miasto. Byli to mł. lejtнант Anatolij Aleksandrowicz Batow z 1454. Pułku Artylerii Samobieźnej, którego pochowano w parku miejskim oraz mł. lejtнант Wasilij Grigoriewicz Fieklinow z 68. Samodzielnej Brygady Pancерnej, który pochowany został na „cmentarzu, przy ul. Poniatowskiego”. Zmarł on w wyniku odniesionych ran 23 marca (a nie lutego) 1945 roku. Z kolei w parku na południowych przedmieściach Koła pochowano żołnierza poległego 23 stycznia z 446. Samodzielnego Liniowego Batalionu Łączności. 12 marca pochowano w Kole żołnierza z 32 Dywizji Artylerii Przeciwlotniczej, który zginął w wypadku samochodowym. (Zob.: ЦАМО 58/ А-83627/ 1585, *Книга умерших 583 Хирургического Полевого Подвижного Госпиталя* 19.07.1944-20.12.1945). (ЦАМО 33/11458/810, *Список персональных потер офицерского состава в госпиталях ПЭП-15 за период 10-20 февраля 1945* z 14.03.1945), co potwierdzają wszystkie inne dokumenty: ЦАМО 33/11458/884, *Именные списки офицерского состава бронетанковых и механизированных войск 1 Белорусского Фронта погибших в боях за Социалистическую Родину за период апрель – май 1945* z 22.06.1945 i ЦАМО 33/11458/792, *Именной список безвозвратных потер офицерского состава 68 танк. бр.* z 05.06.1945).

²⁹ Нр. В. Cader, *Z pamiętnych dni wyzwolenie Wielkopolski i Poznania w roku 1945*, Poznań 1962, s. 37-38 („W krwawych zmaganiach o wyzwolenie Koła poległo na polu walki 132 żołnierzy radzieckich”) lub L. Gomolec, *Cmentarze wojskowe, groby i pomniki poległych żołnierzy radzieck-*

mających zazwyczaj charakter popularyzatorski lub publicystyczny, bezkrytycznie powielano tę informację i obecnie w powszechnej świadomości funkcjonuje ona jako oczywista i nie podlegająca dyskusji³⁰. Jednak po przeprowadzonej analizie dokumentów i relacji, zaproponuję inny szacunek strat.

Zwłoki żołnierzy radzieckich, którzy polegli albo zmarli w Kole były początkowo grzebane w różnych doraźnych punktach miasta i w jego najbliższej okolicy³¹. Już w 1945 roku rozpoczęto akcję porządkującą groby radzieckie i ekshumowano na były cmentarz prawosławny (dzisiejszy cmentarz wojenny w Kole przy ul. Poległych) czterdziestu pięciu żołnierzy rosyjskich. Po trzech latach przeprowadzono kolejną akcję ekshumacyjną i przeniesiono na ten cmentarz kolejne trzydzieści osiem zwłok radzieckich. Ostatecznie akcję komasacyjną zakończono 31 grudnia 1953 roku, po przeniesieniu m.in. z Koła kolejnych pięćdziesięciu dziewięciu zwłok³². Łącznie zatem z terenu miasta i gminy przeniesiono na cmentarz zwłoki stu czterdziestu dwóch żołnierzy radzieckich.

Spośród więc stu czterdziestu trzech żołnierzy, których pochowano w Kole i gminie kolskiej, przynajmniej w osiemdziesięciu siedmiu przypadkach można potwierdzić, że ich śmierć miała związek z działaniami bojowymi prowadzonymi podczas zdobywania miasta. W kolejnych piętnastu przypadkach można również, z dużą dozą prawdopodobieństwa przyjąć taką tezę. Natomiast w przypadku osiemnastu ofiar udało się z całą pewnością wykluczyć okoliczności, które wiązałyby ich śmierć z walkami w Kole. Są to zazwyczaj żołnierze, którzy zmarli z ran

kich w walkach o wyzwolenie Wielkopolski w 1945 roku, „Zeszyty Wielkopolskie”, z. 8, Poznań 1968, s.157-158 („Na cmentarzu wojskowym leży 544 żołnierzy i oficerów radzieckich poległych w walkach o wyzwolenie pow. Kolskiego i częściowo powiatów tureckiego, konińskiego i kaliskiego. W tej liczbie znajduje się 132 żołnierzy i oficerów poległych w walce o wyzwolenie Koła i okolicy w dniach 19 do 21 I 1945 r.”).

³⁰ Zob. dla przykładu: B. Dolata, *Wyzwolenie Polski 1944-1945*, Warszawa 1971, s. 157, hasło „Historia Koła” w Wikipedii (http://pl.wikipedia.org/wiki/Historia_Ko%C5%82a, dostęp 13.09.2016), artykuł Adama Wilka, *W 1945 r. Rosjanie zgotowali Niemcom w Kole „krwawą łaźnię”!*, umieszczony na stronach internetowych „Kurier Kolskiego” (<http://kurier-kolski.pl/2012/01/w-1945-r-rosjanie-zgotowali-niemcom-w-kole-krwawa-laznie/> dostęp 13.09.2016) lub „Słownik miasta Koła – Koło od A do Z” opracowany w ramach projektu E-szkoła Wielkopolska (<http://sownik-miastakola.wordpress.com/sownik/wyzwolenie-miasta/> dostęp 13.09.2016).

³¹ Do największych tymczasowych skupisk mogił radzieckich w rejonie Koła należały: kwatera na cmentarzu katolickim we wsi Powiercie Kolonia na wschód od Koła, gdzie pochowano 35 żołnierzy z 1006. Pułku Strzeleckiego, okolice ulicy Nagórnej w północnych rejonach Koła, gdzie spoczęło 27 żołnierzy z 1. batalionu strzelców zmotoryzowanych z 21. Brygady Zmechanizowanej Gwardii oraz kwartał miasta otoczony ulicami Kolejową, Toruńską, Składową i Towarową, gdzie pochowano żołnierzy z batalionu strzeleckiego 64. Brygady Pancernej Gwardii.

³² Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej APP), sygn. 3689, [Opisy cmentarzy i kwater wojennych z wykazami pochowanych], „Opis wojennego cmentarza/mogily zbiorowej/ żołnierzy, jeńców wojennych i obywateli ZSRR poległych na terenie Wielkopolski”, biała tekturowa teczka bez daty, sprzed reformy administracyjnej w 1975 roku, prawdopodobnie z lat sześćdziesiątych ub. wieku, k. 8.

albo z powodów niebojowych w szpitalach polowych, które czasowo stacjonowały w mieście³³. Zdarzają się również tacy, którzy polegli poza Kołem, ale tutaj z niewiadomych powodów zostali pochowani. W dwudziestu trzech przypadkach nie udało się ustalić ani okoliczności śmierci, ani danych personalnych.

Podsumowując nasze rozważania, należy stwierdzić, że w walkach o miasto zginęło prawdopodobnie około dziewięćdziesięciu żołnierzy radzieckich, a na pewno nie więcej niż stu dziesięciu (nawet gdybyśmy założyli, że wszyscy, których nie udało się zidentyfikować zginęli w walkach o Koło, co jednak wydaje się mało prawdopodobne). Patrz tab. 2.

Liczba żołnierzy radzieckich pochowanych na cmentarzu w Kole

Oficjalne dane polskie i rosyjskie mówią, że na cmentarzu wojennym w Kole pochowanych jest sześciuset szesnastu żołnierzy radzieckich³⁴. W rzeczywistości znajduje się tu ich nieco więcej, bo sześciuset trzydziestu pięciu. (Patrz tabela nr 3).

Pierwsze pochówki żołnierzy Armii Czerwonej, jak już wcześniej wspomniano zaczęto organizować w 1945 roku, kiedy sprowadzono na cmentarz czterdzieści pięć zwłok. W kolejnej akcji ekshumacyjnej, zorganizowanej w 1948 roku, przeekshumowano kolejnych trzydzieści osiem zwłok, ale rok później uroczyste wydobyto ciała dwóch czerwonoarmistów - Bohaterów Związku Radzieckiego, które przeniesiono na Cmentarz Radziecki w Warszawie³⁵.

W 1952 roku podjęto decyzję o nadaniu nekropolii rangi cmentarza komasacyjnego dla czterech powiatów wschodniej Wielkopolski i sprowadzono szczątki pięciuset dwudziestu dwóch żołnierzy radzieckich z powiatów kolskiego, konińskiego, kaliskiego i tureckiego oraz z samego Koła. Łącznie na cmentarzu spoczęło sześciuset trzech żołnierzy Armii Czerwonej. I choć oficjalnie 31 grudnia 1953 zakończono urządzenie cmentarza, sporadycznie nadal sprowadzano kolejne zwłoki. Po 1953 roku ekshumowano zwłoki jednego żołnierza z Modzerowa z ówczesnego powiatu kolskiego (dziś włocławski) oraz kolejnego z Woli Parcele (gromada Cie-

³³ W Kole podczas wojny stacjonowało pięć polowych szpitali radzieckich: 155. Punkt Ewakuacyjny wraz z dowództwem wszystkich szpitali polowych 8. Armii Gwardii ponadto 583., 2313. i 2711. Polowy Chirurgiczny Szpital Ruchomy oraz 2711. Polowy Terapeutyczny Szpital Ruchomy.

³⁴ *Каталог захороненных советских воинов, военнопленных и гражданских лиц, погибших в годы Второй мировой войны и погребенных на территории Республики Польша*, Варшава - Москва 2003.

³⁵ Ekshumacja dotyczyła podporucznika Władimira Iwanowicza Ljewakowa i plutonowego Nikołaja Wasilewicz Nosulja z 1006. Pułku Strzeleckiego, którzy podczas walk o Koło własnymi ciałami zakryli stanowiska nieprzyjacielskich karabinów maszynowych i za ten czyn zostali pośmiertnie uhonorowani tytułem Bohatera Związku Radzieckiego. Ekshumacja odbyła się 15 października 1949 roku (*Protokół ekshumacyjny nr 1 i nr 2 z 3 maja 1950 roku*; fotokopie w posiadaniu autora).

nin, pow. kolski)³⁶. W 1968 roku ekshumowano siedemnastu żołnierzy z Konina Gosławic, natomiast w 1997 roku kolejnych trzynastu ze Słupcy.

Tabele

Tabela 1. Liczba zabitych, zmarłych z ran i zaginionych w dniu 20 stycznia 1945 roku, żołnierzy Armii Czerwonej, według przynależności do jednostek wojskowych.

Straty piechoty		
Jednostka wojskowa	Związek taktyczny	Liczba
1. batalion strzelecki z 1006. Pułku Strzeleckiego	266. DS	38
1. batalion strzelców zmotoryzowanych	21. BZG	26
batalion strzelców zmotoryzowanych [numer nieznany]	64. SBPG	11
batalion strzelców zmotoryzowanych [numer nieznany] z 69. PPG	21. BZG	2
razem		77
Straty oddziałów pancernych		
Jednostka wojskowa	Związek taktyczny	Liczba
batalion pancerny [numer nieznany]	220. SBP	3
batalion pancerny [numer nieznany] z 69. PPG	21. BZG	2
3. batalion pancerny	64. SBPG	1
razem		6
Straty artylerii		
Jednostka wojskowa	Związek taktyczny	Liczba
dywizjon artyleryjski	21. BZG	2
razem		2
Straty służb medycznych		
Jednostka wojskowa	Związek taktyczny	Liczba
służby medyczne	220. SBP	1
razem		1

³⁶ Przypadek z Modzerowa opisany w *Protokole ekshumacyjnym nr 3/Koło* z 4.12.1959, kopia w posiadaniu autora (mowa w nim o „czołgście, który poległ w czasie działań wojennych 17 stycznia 1945 roku”). Ponadto oba przypadki opisane w: APP, sygn. *op. cit.*, k. 8. Tam również podano ogólną liczbę pochowanych 609 zamiast 607, ale wynika to z błędnego zaliczenia dwóch Polaków, których pochowano na kwaterze radzieckiej.

Tabela 2. Okoliczności śmierci 121 żołnierzy pochowanych pierwotnie w Kole i jego okolicy.

kategoria	Okoliczności śmierci	Liczba
Zmarli w związku z walkami o Koło	Polegli, zmarli z ran i zaginieni bez wieści 20.01.1945	86
	Zmarły z ran 22.01.1945 w wyniku obrażeń odniesionych podczas walk	1
Zmarli prawdopodobnie w związku z walkami o Koło	Polegli i zmarli z ran 19.10.1945	9
	Polegli 21.01.1945	5
Zmarli bez związku z walkami o Koło	Polegli i zmarli w okolicznościach niezwiązanych z walkami o Koło	20
		121

Tabela 3. Liczba pochówków żołnierzy radzieckich znajdujących się na cmentarzu wojennym w Kole.

Rok	Pochodzenie zwłok	Liczba sprowadzonych zwłok	Liczba wszystkich zwłok znajdujących się na cmentarzu
1945	Koło i okolice	45	45
1948	Koło i okolice	38	83
1949	-	-	81 ^a
1953	Koło miasto	59	603
	Pow. Koło	81	
	Pow. Konin	139	
	Pow. Kalisz	230	
	Pow. Turek	13	
1959	Modzerowo, pow. Izbica Kujawska (d. kolski)	1	604
1959	Wola Parcele, Cienin Zaborny, gm. i pow. Słupca	1	603
1968	Konin Gosławice	17	622
1997	Słupca	13	635

^a 2 ciała wydobyto z grobów i przeniesiono na Cmentarz Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich w Warszawie.

Literatura

Anlageband zum Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI A.K. vom 14.1.-5.2.1945, k. 24-27. (Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv in Freiburg).

Das eigentliche Kriegstagebuch, sygn. RH-53-21/14. (Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv in Freiburg).

- Kriegstagebuch des Stellv. Gen. Kdo. XXI A.K. v. 14.1.-5.2.1945*, k. 8, 12. (Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv in Freiburg).
- Именной список безвозвратных потерь сержантского и рядового состава 21 Гв. мех. бр.* z 26.02.1945, k. 5-7 i k. 3, Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации в Подольске, 58/18003/199.
- Именной список безвозвратных потерь сержантского и рядового состава 64 Гв. танк. бр.* z 22.02.1945, schemat na k. 2, Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации в Подольске, 58/18003/190.
- Wączyk N., *Domek z kart. 9. Armia niemiecka nad środkową Wisłą na początku 1945 roku*, „Poligon. Magazyn Miłośników Wojsk Lądowych” 1: 2010.
- Бабаджян А. Х., Попель Н. К., Шалин М. А., Кравченко И. М., *Люки открыли в Берлине. Боевой путь 1-й гвардейской танковой армии*, Москва 1973.
- Боков Ф. Е., *Весна победы*, Москва 1985.
- Cader B., *Z pamiętnych dni wyzwolenie Wielkopolski i Poznania w roku 1945*, Poznań 1962.
- Dolata B., *Wyzwolenie Polski 1944-1945*, Warszawa 1971.
- Gomolec L., *Сментарзе војскове, гробы і помнікі poległych żołnierzy radzieckich w walkach o wyzwolenie Wielkopolski w 1945 roku*, „Zeszyty Wielkopolskie”, z. 8, Poznań 1968.
- Kiekenap B., *Szkoła Podchorążych SS w Brunszwiku z siedzibą w podpoznańskich Owińskach*, Poznań 2012.
- Kissel H., *Der Deutsche Volkssturm 1944/45, eine territoriale Miliz der Landes- verteidigung*, Frankfurt am Main 1962.
- Mitcham jr. S.W., *Niemieckie siły zbrojne 1939-1945. Wojska lądowe. Ordre de Bataille*, Warszawa 2009.
- Rawski T., *Niemieckie umocnienia na ziemiach polskich w latach 1919-1945*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. IX, cz. I, 1966.
- Szumowski Z., *Boje o Poznań 1945*, Poznań 1985.
- Szumowski Z., *Działania wojenne Armii Radzieckiej na obszarze Poznańskiego w 1945 roku*, Poznań 1965.
- Wilk A., *W 1945 r. Rosjanie zgotowali Niemcom w Kole „krwawą łaźnię”!*, „Kurier Kolski”, <http://kurier-kolski.pl/2012/01/w-1945-r-rosjanie-zgotowali-niemcom-w-kole-krwawa-laznie> (dostęp: 13.09.2016).

Социальный портрет хиппи во Львове (1970-1977): на перекрестке девиации и повседневности

Streszczenie: Praca jest poświęcona rekonstrukcji socjalnego portretu hippisów. Autorka analizuje stosunek władz wobec środowiska hippisowskiego we Lwowie w okresie 1970-1977. Ukazuje różnicowanie grup hippisów

Summary: The work is focused on the reconstruction of the social portrait of the hippies. The author analyzes the attitude of the authorities to their community in Lviv in 1970-1977. Indicates also different groups of hippies.

Słowa kluczowe: hipisi, lwów, zespół, USSR

Keywords: Hippies, Lviv, band, USSR

„Many merry places knows Lviv
But the beautiful place – rancho Vuykiv.
Here you can play, as on Judgment Day.
Keep it up your life anyway”¹.

Положение советской молодежи в 1960-1970-х годах обозначено значительным идеологическим давлением. Граждане СССР должны были соответствовать концепту «нового человека». Это предусматривало минимизацию попыток личного самовыражения даже в свободное от работы или учебы время. Хиппи – яркое свидетельство альтернативного понимания организации досуга.

Цель работы – реконструировать социальный портрет хиппи и проанализировать отношение власти к их сообществу во Львове в 1970-1977 гг. Выбор нижней хронологической границы обусловлен появлением первой группы хиппи во Львовском Политехническом Институте. Верхняя – предопределена применением репрессий к хиппи местной властью в 1977 году².

¹ А. Олісевич, *Револуція квітів*. Львів, 2013, С.27. Отрывок из песни музыкальной группы львовских хиппи «Супервуйки».

² Там же. С.12.

Отсутствие базовой терминологии, указывающей на формирование новых молодежных явлений в странах Центрально-Восточной Европы создает сложности относительно классификации и изучения явления хиппи во Львове. Среди ряда концептов: «*контркультура*», «*субкультура*», «*движение*» – я предпочитаю пользоваться понятием «*сообщество*».

Структура общественной самоорганизации, описанная социологом Дугласом Макдамом, достаточно удачно объясняет феномен львовских хиппи, поскольку количество хиппи в городе было незначительным и они были причастны только к фрагментарным общественным изменениям. Макдам определяет такие измерения сообщества, как: открытость/закрытость; мобилизация структуры, то есть те вещи, которые объединяют в сообщество; интерпретация фрейминга – то, что легитимизирует деятельность сообщества³.

Появление хиппи во Львове

Советская власть утверждала, что в стране нет никаких не социалистических групп. Визуализацией такого образа в УССР, как и в СССР должны были быть носители постулатов «светлого будущего», то есть все члены социума, но в первую очередь, молодежь, которая частично выступила оппозиционно к советскому режиму и его идеологии.

Заметное влияние на формирование сообщества хиппи оказали такие факторы как:

- 1) интерес студенчества к рок-музыке посредством **западного радио**. Самыми популярными радиоресурсами были программы ВВС, «Голос Америки», «Радио Свобода», радио «Люксембург»⁴. Упомянутые станции всегда глушили, особенно плохо было их слышно в центральной части города. Однако, на окраине, а также в западном направлении, ближе к границе сигнал был значительно лучше⁵.
- 2) с начала 1960-х годов появляются **группы** («Блики», «Электрон», «Странствия», «Прометей», «Ватра», «Лисы», «Арника»), которые осмеливаются на роковые обработки украинского фольклора или даже на перепевы западных рок-кумиров. Их существование продлилось недолго, уже в 1972 г. около десятка коллективов прекратили музыкальную деятельность. И сделали это не по собственной воле, поскольку с 1972 года все группы

³ В. Іщенко, *Сучасні дослідження суспільних рухів: головні теоретико-методологічні підходи* // Соціальні виміри суспільства, 2006, № 9, С.183-194.

⁴ Из интервью с Аликом Олисевичем, от 06.03.2013, г. Львов. Интервьюер: Татьяна Папернюк.

⁵ І. Лемко, *Львів понад усе*, Львів, 2012. С.14.

были обязаны свыше 70 процентов собственного репертуара отводить под музыку членов союза композиторов и о рок-аранжировках можно было забыть⁶.

- 3) благодаря близости Львова к ПНР (Польской Народной Республике) была возможность приобрести запрещенные **пластинки**. Самыми популярными исполнителями были „The Beatles”, „Rolling Stones”, „Deep Purple”, „Led Zeppelin”⁷. Для удешевления и, соответственно, упрощения передачи пластинки часто записывались на рентгеновских снимках⁸.
- 4) **польскоязычные издания**, большая часть которых – музыкальные, можно было выписать на почте или приобрести: на польском „Przekrój”, „Panorama”, „Standar Młodych”, „Na Przelaj”; чешскоязычный журнал „Melodie”; немецкоязычный „Melodie und Rhythmus”⁹.
- 5) **личные контакты**. Они включали программы обмена студентами между Львовом и Люблином. Нельзя сказать, что они были значительными, однако, на протяжении 1962-1972 гг. этой опцией воспользовалось около 500 человек¹⁰. Также довольно частые гастроли польских исполнителей способствовали львовско-польскому диалогу. Не нужно забывать и о личных контактах львовских студентов с родственниками, которые эмигрировали на Запад, в частности в США и Канаду.
- 6) **интернациональные бригады**. Это группы студентов из разных «дружественных» стран, включая ПНР и ГДР, призванные активно между собой общаться и совместно организовывать мероприятия. Для этого студентов из разных стран селили вместе и поощряли активно участвовать в жизни комсомола¹¹.

Можно утверждать, что формированию сообщества хиппи во Львове способствовало географическое расположение города, знакомство с рок-музыкой благодаря западным радиостанциям и иностранной прессе, в основном, польскоязычной. Это дало возможность хотя бы частично чувствовать себя несоветским в советской стране.

Стоит также осознавать, что львовские хиппи не были монолитными. Они контактировали между собой, но по-разному видели себя в обществе. Для этого они имели некоторую структуру, которая бытовала в устной форме и была, по умолчанию, понятной для «своих»:

⁶ Ю. Перетятко., *Львівський рок-н-рол 1962-1992*, Львів, 1995. С.14.

⁷ Там же. С.10.

⁸ Там же.

⁹ І. Лемко, Указ. соч. С.142.

¹⁰ W.J. Risch *Thinking between borders: Polish media and culture resistance in post-1953 Lviv // Canadian American Slavic Studies*. 2006. № 40. P.121.

¹¹ ДАЛО (Государственный архив Львовской области). Ф. П-3. Оп.1. Д.115. Л. 10.

- „сезонные хиппи»/»летние», - неопытные хиппи, которые вместе с более опытными участниками странствовали, в основном, в республики Прибалтики и ПНР.
- „фестивальные хиппи” – хиппи лишь во время нескольких собраний, а в целом они не идентифицировали себя с этим сообществом.
- „симпатики” – люди, которые слушают ту же музыку и частично признают ценности хиппи.
- **собственно хиппи**¹². Важно, что рок-музыка, в частности, тексты, были не столько методом протеста, сколько инструментом собственной идентичности и, следовательно, утверждением определенной оппозиционности.

Структура сообщества хиппи во Львове

В 1970 г. население Львова составляло 553,5, тысяч, в 1979 г. – 665,1 тысячи. Соответственно в 1970 году хиппи представляли приблизительно 0,02% от общего количества населения, а в 1979 – 0,24%. Даже при такой незначительной численности в сравнении с масштабами города хиппи были заметным явлением в культурной жизни Львова.

Весомыми факторами в структуре сообщества хиппи были:

- 1) **язык**. В основном, среду хиппи составляли старшеклассники и студенты. В 1970-х во Львове с русским языком преподавания функционировали только 28, 71% учебных заведений¹³, но именно русский одновременно с английским были *lingua franca*.
- 2) **социальное происхождение**. Аргументы пропаганды сводились к тому, что «хиппи полностью погружались в «асоциальный» образ жизни в связи с высоким уровнем достатка»¹⁴, но это звучит не очень правдоподобно. Например, в 1971 году в заявлении насчет задержания 21 хиппи было отмечено, что родители 6-х задержанных были инженерами, адвокатами или университетскими профессорами, родители 8 – обычными рабочими, 1 - сирота, а у одного/одной родители были пенсионерами¹⁵.
- 3) **национальное разнообразие**. Важным признаком, который демонстрирует толерантное отношение хиппи друг к другу в пределах сообщества было мирное сожительство представителей многих национальностей. С 1971 по 1976 гг. среди львовских хиппи зафиксированы представители

¹² Из интервью с Аликом Олисевичем, от 06.03.2013, г. Львов. Интервьюер: Татьяна Папернюк.

¹³ Г.Боднар, *Національні відносини у Львові в 1950-1970-х роках очима мігрантів із сіл* // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2010. № 45. С.321.

¹⁴ О. Демків, *Субкультура гіні* // Незалежний культурологічний часопис «І». 2002. №24. С.64.

¹⁵ W. J. Risch, *The Ukrainian West. Culture and the fate of Empire in Soviet Lviv*, Cambridge, 2011. P.241.

пяти национальностей: украинцы, русские, евреи, белорусы, армяне¹⁶. Активные странствия в пределах СССР только способствовали толерантному поведению в отношении представителей других национальностей.

- 4) **пол.** Распространенной является мысль, что среди хиппи было много девушек. Ссылаясь на уже упоминавшееся задержание хиппи 1971 года, можно сказать, что среди 21 лиц было лишь 5 девушек¹⁷. Причиной тому, что девушек было гораздо меньше, чем парней, возможно, был страх. Не секрет, что девушек после задержания часто насиловали милиционеры. Досадно, что на заявления девушек в таких случаях милиция не реагировала, а наоборот часто сажала в тюрьму на 15 суток¹⁸.

Отличия между группами хиппи во Львове можно увидеть на трех примерах:

1. **группа «Политех»** (июнь, 1970-1971) состояла из студентов Львовского Политехнического Института. В группу в разное время входило от 7 до 20 человек. Их деятельность состояла в создании киноклуба с «неправильным» кино, издание стенгазеты с текстами иностранных песен, фото «запрещенных» исполнителей, а главное – коллажами и карикатурами на советскую систему. Например, статья «Ум, честь и совесть нашей эпохи», где «сильных мира» советской системы сравнивали с мусором¹⁹. Некоторые из тех карикатур позже напечатал польский журнал «*Szpilka*», из-за чего студенты в целях собственной безопасности практически прекратили деятельность.
2. **группа Шарнира** (январь – 7 ноября, 1971) состояла из 21 человека. Она так и не смогла окончательно дистанцироваться от некоторых советских практик. Например, члены этой группы платили членские взносы, избирали президента и вице-президента, имели собственный устав, флаг и гимн²⁰. Примечательно, что президент Шарнир (Вячеслав Эрешко) был национал-социалист. Можно предположить, что он познакомился с этими идеями во время «Пражской весны», поскольку был там как советский солдат. Под впечатлением от увиденного он убедился, что пассивное сопротивление не может быть успешным на территории СССР и стран-сателитов. Поэтому он утверждает, что в СССР нельзя быть просто гражданином, надо быть борцом за самого себя²¹. Это, в свою оче-

¹⁶ W. J. Risch, *Soviet "Flower Children". Hippies and the Youth Counter-culture in 1970s Lviv* // *Journal of Contemporary History*. 2005. № 40. P.580.

¹⁷ Из интервью с Аликом Олисевицем, от 06.03.2013, г. Львов. Интервьюер: Татьяна Папернюк.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Интервью с Стефанией Гулык, от 12.09.1998, г. Нью-Йорк. Интервьюер: Вильям Риш.

²⁰ W. J. Risch, *Soviet "Flower Children"...*, P.570.

²¹ А. Олісевиц, Вказана праця. – С. 20.

редь, возможно только при условии проведения революции: «Не только пацифизм. Молотить коммуняк надо, как когда-то ОУН-УПА. Ну и отделяться от Совка ... Это не США, где все носят, что хотят»²². Также он всячески пытался распространять эти убеждения среди членов общества, например, призывал носить оружие (сам всегда носил) и нацистскую символику. 7 октября 1971 года его и еще 2 членов задержали за ношение оружия и хранение нацистских флагов и эмблем²³.

3. **тусовка Святого Сада** (1968²⁴-1977) – «Мекка для львовских хиппи... вершина неформальной тусовки в духе нонконформизма»²⁵. Количество членов варьировалось от 100 до 150. Географически сад размещался на территории заброшенного монастыря в центре, в 20 метрах от областного комитета коммунистической партии, что не давало возможности дружинникам и милиции вести себя вызывающе²⁶. Сад имел свою структуру и инфраструктуру. Например, был свой президент, премьер-министр, министр культуры и капитального строительства. Были собственные праздники: День Дурачества (17 апреля) – начало сезона встреч в Саду и День Ореха (символ тусовки, 12 октября) – завершение²⁷. Примеры сопротивления советской системе касаются правозащитной (распространение правозащитных документов), театральной (организация различных перформансов, часто с прозападными настроениями) и музыкально-пропагандистской сфер (презентации новых альбомов западных рок-групп и концерты легендарной львовской группы «Супервуйки»²⁸).

Отношение власти к хиппи во Львове

Несмотря на официальные заявления, что хиппи нет в УССР, с ними всячески боролись, пытались влиять и контролировать. Пропагандисты уделяли «лукавым пасторам»²⁹ видное место в своей деятельности. Например, в фокус попадает беспочвенность попыток „буржуазной пропаганды” заверить

²² Там же.

²³ Интервью с Ольгердом Курыло, от 08. 04. 2000, г. Львов. Интервьюер: Вильям Риш.

²⁴ Сперва это было место встреч западно ориентированной молодежи, но с 1971 – в основном, хиппи.

²⁵ І. Лемко, *Львів понад усе*, Львів, 2012. С.160.

²⁶ Из интервью с Аликом Олисевицем, от 06.03.2013, г. Львов. Интервьюер: Татьяна Папернюк.

²⁷ А. Олісевич, *Револуція квітів*, Львів, 2013. С.26.

²⁸ Музыкальный символ львовских хиппи, группа с антисоветскими текстами песен. Например: пассажи из песни «Расцвел красный клевер»: «Срав пес на КПСС», «Срав пес колючей проволокой», «Срав пес в красном клевере».

²⁹ О. Шишов, *У тенетах "вільного світу"*, Київ, 1974. С.7.

общественность, что в УССР есть такие течения, как хиппи, ведь в СССР просто нет социально-экономической почвы для существования таких „паразитических” явлений³⁰. Врач Лидия Богданович отмечала угрозы, которые несут хиппи здоровью всей страны: «хиппи соблазняют молодежь идеями сексуальной революции». Сексуальная революция сводится к следующему: «Полуголые, заросшие, в грязной одежде они выражают свой безыдейный протест против общества тем, что не придерживаются личной гигиены, не моются, нарушают общественный порядок на улицах. Они перемещаются группами. Они имеют групповые союзы. Это вызывает рост венерических болезней. Они живут общинами, как в каменном веке»³¹.

Власть осуждала все источники, из которых человек мог узнать о «другом» мире. Особенное ударение делалось на западное радио, которое не стоит слушать, потому что оно просто «лжет». Следующим объектом травли была западная рок-музыка. Борьба с ней разворачивалась, в основном, с помощью комсомола. Он должен был привить «правильный» вкус, научить различать художественное совершенство коммунистического искусства и продемонстрировать капиталистические его разновидности, что «по своей природе глубоко антинародны»³².

Интересные материалы имеются в стенограммах пленумов областного коммунистического союза молодежи Львова за 1971 год. Эти источники представляют исключительный интерес, ведь рассказывают о том, как воспринимали хиппи непосредственно в университетах, школах и вообще в городском пространстве. В стенограммах доминируют такие темы, как учебно-воспитательная составляющая в работе с «пассивной молодежью» и культурно-массовая работа вне учебы³³. Учебно-воспитательная работа фокусировалась на улучшении работы комсомольских организаций на местах и обращала особое внимание на молодежь, которая живет в общежитиях города. Власть признала, что «многие комсомолы потеряли возможность контролировать выполнение тех или иных мероприятий»³⁴. Хотя «именно в первичных комсомольских организациях практически решается вопрос формирования коммунистического мировоззрения молодого человека, его политического сознания»³⁵. Например, «Полпросвещение работает на низком уровне. А в Шевченковском районе обучение практически не ведется. Забыли о существовании кружков «Биография Ленина», «Беседы о ком-

³⁰ Там же. С.43.

³¹ Л. Богданович, *Пробуждение чувств*, Москва, 1979, С.84.

³² О. Шишов, *У тенетах "вільного світу"*, С.36.

³³ ДАЛО. Ф. П-66. Оп.25. Д.2. Л. 6-17, Ф. П-53. Оп.15. Д.59. Л. 25-118., Ф. П- 92. Оп.1. Д.847. Л. 23.

³⁴ ДАЛО. Ф. П-66. Оп. 25. Д. 2. Л. 17.

³⁵ Там же. Л. 6.

мунистической морали», «Военный атеист»³⁶. Относительно профилактической работы, то отдельно выделена категория «трудной молодежи», на которую должны влиять дружинники и проведения летних каникул в военно-спортивных лагерях³⁷.

Молодежь, которая живет в общежитиях, представлена как особенно незащищенная. «В большинстве общежитий идейно-политическая работа ведется на низком уровне, в отрыве от жизни... Общежития еще не стали для молодежи родным домом, по вечерам здесь неинтересно, отсутствует организованный отдых молодежи»³⁸. С другой стороны, студенты сами виноваты, ведь согласно проверке общежития университета Франка такие студенты «большая срамота для университета орденоносного. ... Ужасные данные, о которых стыдно говорить на партийных собраниях»³⁹.

В связи с защитой молодежи от негативных воздействий решено вести перманентную борьбу, поскольку «есть уже первые жертвы империалистической пропаганды в среде наименее устойчивых и политически незрелых людей. Мы должны констатировать прямо, что отдельные молодые люди попали под влияние. Мы имеем в виду группы так называемых «хиппи» ... Они получили острую критику со стороны общественности, комсомольских организаций»⁴⁰.

Следовательно, можно утверждать, что механизмы контроля касательно хиппи были универсальными. Стоит заметить, что все отмеченные в работе группы испытывали притеснения от советской власти. Их выгоняли из школ, не принимали на работу. Однако, как отмечают сами хиппи, они осознавали, что, когда тебя куда-то не принимают, это свидетельство твоего, возможно, минимального влияния на те процессы общественной жизни, которые ведут к свободе⁴¹.

Таким образом, представители сообщества хиппи во Львове рассматривались советской властью как носители прозападной ориентации, которые не могут полноценно учиться или работать. Их формы досуга толковались как «опасные» и «враждебные». А определенные попытки организации распространения чего-нибудь «западного» воспринимались как искривление концепта «нового человека» и соответственно наказывались.

³⁶ Там же. Л. 9.

³⁷ Там же. Л. 17.

³⁸ ДАЛО.Ф. П-53. Оп. 15. Д. 59. Л. 118.

³⁹ ДАЛО. Ф. П- 92. Оп. 1. Д. 847. Л. 23.

⁴⁰ ДАЛО. Ф. П-66. Оп. 25. Д. 3. Л. 79.

⁴¹ Лемко І. Львів понад усе. Львів, 2012. С.165.

Literatura

- Богданович Л., *Пробудження чувств*, Москва 1979.
- Боднар Г., *Національні відносини у Львові в 1950-1970-х роках очима мігрантів із сіл* // «Вісник Львівського університету. Серія історична» 2010, № 45.
- Демків О., *Субкультура гіпі* // Незалежний культурологічний часопис «І». 2002, №24.
- Іщенко В., *Сучасні дослідження суспільних рухів: головні теоретико-методологічні підходи* // Соціальні виміри суспільства, 2006, № 9.
- Лемко І., *Львів понад усе*, Львів 2012.
- Олісевич А., *Революція квітів*. Львів, 2013, С.27. Отрывок из песни музыкальной группы львовских хиппи «Супервуйки».
- Перетятко Ю., *Львівський рок-н-рол 1962-1992*, Львів 1995.
- Risch W. J., *Soviet "Flower Children". Hippies and the Youth Counter-culture in 1970s Lviv* // «Journal of Contemporary History» 2005, № 40, P. 580.
- Risch W. J., *The Ukrainian West. Culture and the fate of Empire in Soviet Lviv*, Cambridge 2011, P. 241.
- Risch W. J., *Thinking between borders: Polish media and culture resistance in post-1953 Lviv* // «Canadian American Slavic Studies» 2006, № 40, P. 121.
- Шишов О., *У тенетах "вільного світу"*, Київ 1974.

*Культурно-семантические аспекты анализа медиатекста
(Ю.М. Лотман „Культура и взрыв“)*

Streszczenie: W artykule kultura rozpatrywana jest jako symboliczny system łączący ludzi w jedną organizację społeczną. Każda struktura służąca sferze socjalnej komunikacji jawi się językiem, formułuje system znaków wykorzystywanych jako funkcjonujące reguły w ramach członków kolektywu.

Summary: In the article I consider culture as symbolical system which unites the people living at the same time and connected by a certain social organization. Any structure serving the sphere of social communication is language, she forms system of the signs used according to rules famous to members of this collective.

Słowa kluczowe: kultura, semiotyka, semantyka, kultura medialna, Lotman.

Keywords: culture, semiotics, semantics, media culture, Lotman.

В своей статье я рассматриваю культуру, как знаково-символическую систему¹, которая объединяет людей, живущих одновременно и связанных определенной социальной организацией. Всякая структура, обслуживающая сферу социального общения есть язык, она образует систему знаков, употребляемых в соответствии с известными членам данного коллектива правилами. Знак это материальное выражение предмета, которое имеет значение и может служить средством передачи смысла. Наиболее общим кратким определением семиотики является то, что это наука о знаках. Она включает изучение любого «медиума» (от латинского «media», «medium»-средство, посредник) как средства распространения некоторой знаковой системы.

С точки зрения семиотики, культура представляет собой коллективный интеллект и коллективную память, то есть надындивидуальный механизм хранения и передачи некоторых сообщений (текстов) и выработки новых. В этом смысле пространство культуры может быть определено как про-

¹ С.А. Герасимова, *Культурология и теория телекоммуникации: учеб пособие.*- М.:Гардарикию 2007, С.19.

странство некоторой общей памяти, то есть пространство, в пределах которого некоторые общие тексты могут сохраняться и быть актуализированы.

Отечественный ученый Ю.М. Лотман в работе «Культура и взрыв», написанной в 90-е годы XX века, анализирует особенности русской культуры и выдвигает понятия²: «бинарная» и «тернарная» культурная система. Речь идет о ценностно-смысловой структуре культуры. В тернарной культурной системе преобладает эволюционный путь развития, взрывные процессы здесь редко охватывают всю культуру. Русскую культуру ученый рассматривает как тип культуры с бинарной структурой, которая в момент общественных кризисов предполагает полное уничтожение предшествующего опыта, - «русская культура осознает себя в категориях взрыва».

Ю.М. Лотман выделяет в ней такие черты, как: полярность и максимализм. Для предотвращения возможной катастрофы новые отношения, возникшие между Восточной и Западной Европой, могут дать возможность перейти России на общеевропейскую тернарную систему и отказаться от идеала разрушать «старый мир до основания, а затем на его развалинах строить новый».

В своей статье я хочу показать, как в медиатекстах нашли отражение проблемы, обозначенные Ю.М. Лотманом, на примере анализа новой терминологии. Почему я обращаюсь к медиатекстам? Потому что мы живем в мире медиа – расширяющейся системы массовых коммуникаций, отличительными признаками которой являются: интерактивность, мобильность, повсеместность. Медиакультура включает в себя культуру передачи информации и культуру ее восприятия. Одной из важнейших функций этой культуры является функция коммуникации, которая способствует развитию внутри национального диалога и межнационального диалога культур в современном мире.

Медиатекст это основа медиакультуры, так как благодаря содержанию мы воспринимаем информацию, осмысливаем и оцениваем ее. Для определения качественных параметров текстов медиакультуры необходим метод семиотического анализа. Наука семиотика позволяет анализировать тексты, в которых одновременно используются знаковые системы различной природы в целостной системе культуры. В семиотике центральной является задача «раскодирования» смысловых структур текста, особое внимание при этом уделяется анализу культурного контекста, форме и специфике медиа - текста.

«Предмет семиотики — науки о коммуникативных системах и знаках, которыми в процессе общения пользуются люди (и не только люди, но и животные или машины),— прост», - по убеждению Ю.М. Лотмана³, - ведь что

² Ю.М. Лотман, *Семиосфера. Культура и взрыв*, СПб 2000, С. 147.

³ *Ibidem*, С.250.

может быть проще и знакомее ситуации «я сказал — ты понял»? А между тем именно эта ситуация дает обильные основания для научных размышлений. Каков механизм передачи информации? Что обеспечивает надежность ее передачи? В каких случаях можно в ней сомневаться? И что означает «понимать»? Эти и многие другие вопросы, которые кажутся столь простыми, если ограничиваться узкой сферой бытового опыта, окажутся вполне серьезными, если приглядеться к ним внимательно. Благодаря непониманию смысла переданной информации возможны непредсказуемые действия со стороны получателя информации.

Итак, целью информационного сообщения является организация действия адресанта. Еще китайский философ Конфуций в своем труде «Учение о выправлении имен» утверждал, что «имя» должно соответствовать сущности вещи, поскольку название определяет действие.

Вернемся к работе Ю.М. Лотмана «Культура и взрыв» для оценки содержания медиатекстов.

Детальный анализ периода 90-х годов позволил ученому констатировать, что «фактически разрабатываются два возможных пути развития. Один - приведший Горбачева к потере власти — заключался в замене реформ декларациями и планами и завел страну в тупик, чреватый самыми мрачными прогнозами. Другой - выражающийся в разнообразных планах вроде «500 дней» и других проектов скоростного преобразования экономики — выбивает клин клином, взрыв взрывом». Практически, научно обоснованных действий в этот период осуществлено не было.

Ю.М. Лотман называет в качестве особенностей этого периода времени «подстегивание истории»⁴, которое связано с идеей государственного вмешательства и мгновенного преодоления пространства истории в самые сжатые сроки — то в 500 дней, то в какое-либо другое, но заранее продиктованное истории время.

Лозунгом этой эпохи призвано было стать старое правило физиократов: «laissez faire laissez passer», означающее: «не вмешивайтесь», которое направлено против государственного вмешательства в естественное течение экономических процессов. Теоретически этот лозунг осознается как победа реального, «естественного» развития над неудачным историческим экспериментом. Идея самостоятельности экономического развития в Западной Европе органически связывалась с постепенным развитием во времени, с отказом от государственного вмешательства. Практически, здесь проявляется та же основа, что и в петровской идее «догнать и перегнать Европу» или в более памятные «пятилетки в четыре года». Даже постепенное развитие мы хотим осуществить, применяя «технику взрыва».

⁴ Ibidem, С.146.

Как видно из истории, сценарий реформирования страны изначально не предполагал возможности перехода к новому обществу с такими параметрами как гражданское общество, цивилизованная социальная стратификация и правовое государство. Социально-нравственное значение происходящего, которое определялось процессами формирования общества «нового» типа, требовало обозначить систему требований к жизнедеятельности личности, учитывающую исторически сложившуюся ментальность народов нашей страны, культурные стереотипы и этнические особенности. Иными словами, общество не смогло разрешить «конфликт» ценностей, сложившихся в тоталитарной советской стране со вновь формирующимися на постсоветском пространстве.

В медиатекстах 90-х годов XX века «декларации» политиков нашли отражение в таких терминах, как: «перестройка», «гласность», «новое мышление». В иностранных языках не нашлось аналогов перевода данных словоупотреблений, поэтому они вошли в «языки» мирового сообщества без изменений.

В толковом словаре С.И. Ожегова дается следующее этимологическое значение понятию «перестроить» - «построить, переделать по-новому, внося изменения в порядок, систему чего-нибудь». Полученный результат в процессе этого действия может быть как положительным, так и отрицательным, то есть, как получится.

Далее «перестройка»⁵ - процесс коренного изменения экономики и общественного сознания, направленный на развитие демократии и гласности, на окончание «холодной войны». Исходя из определения, «демократия - политический строй, основанный на признании принципов народовластия, свободы и равноправия граждан». Из этого следует, что демократия подразумевает власть волеизъявления народа - граждан своей страны. В определении «гласность - открытая и полная информация о любой общественно значимой деятельности и возможность ее свободного и широкого обсуждения» подчеркивается доступность информации о деятельности, направленной на благо всему обществу.

Сначала в процессе общественных изменений самое широкое применение в медиатекстах из всей новой терминологии получила «гласность», касающаяся всех сторон жизни. Однако перед медиа - коммуникаторами никто не ставил задач просвещения сограждан для объединения их в такой тип социальной системы, в котором были бы обозначены «коллективные» представления, определяющие новый, желаемый тип общества. Механизм преобразований выработан не был, что наглядно демонстрирует неопределенность самого значения понятия «перестройка». Очевидно, что без научно

⁵ С.А. Герасимова, *Культура и коммуникация*, СПб 2015, С. 8.

обоснованного анализа посредством лишь словоупотребления «новое мышление» невозможно привнести перемены в сознание, культуру и экономику, даже руководствуясь благими целями. Это длительный процесс воспитания и обучения людей для того, чтобы они смогли стать свободными гражданами своей страны. Для решения проблем общественных изменений необходим был научный подход, учитывающий культурные особенности социума, национальный менталитет. Межнациональные конфликты, возникшие в этот период, стали свидетельством безграмотного решения этнических и национальных проблем.

Проанализируем другое новое словообразование этого периода - «плюрализм мнений» (в словаре С. И. Ожегова плюрализм - философское учение, согласно которому существует несколько независимых духовных начал бытия). Можно сказать, что на этом этапе происходит столкновение глубинных ценностей: христианских, тоталитарных, западных. Однако авторы изречения не потрудились исследовать многообразие различных идей, форм деятельности, уже выработанных человечеством, и адаптировать их на специфику и особенности российской ментальности.

Медиатекст начали украшать слова: «думается», «кажется», «на мой взгляд», то есть появилась возможность избежать аргументации, форма высказываний стала преобладать над содержанием. По убеждению Ю.М. Лотмана, - «процесс, свидетелями которого мы являемся, можно описать как переключение с бинарной системы на тернарную. Однако нельзя не отметить своеобразие момента: сам переход мыслится в традиционных понятиях бинаризма». Медиатексты свидетельствовали о сломе старой социокультурной системы и создании новой, без опоры на научное знание.

В спорных вопросах экономики, политики, культуры стали чаще довольствоваться не наукой, а мнениями. В результате радикальные преобразования, начавшиеся в стране, без опоры на научное знание, исказили идеи либерализма, особенно его гуманистические компоненты.

Медиа коммуникаторы, пользуясь популярностью и доверием многочисленной российской аудитории, отражая и тиражируя новую норму, способствовали становлению определенного ненаучного мировоззрения.

Необходимость перехода от мышления, ориентированного на «взрывы», к эволюционному сознанию, приобретает сейчас особое значение, поскольку вся предшествующая культура тяготела к полярности и максимализму. Для развития эволюционного сознания необходимо, как уже говорилось выше, использование точной грамотной терминологии, отражающей суть происходящих процессов.

Однако и сегодня эта проблема остается актуальной. В нашей языковой практике присутствуют понятия, значения которые не соответствуют их содержанию. В частности, проанализируем культурный контекст понятий:

«власть» и «власти», которые, в соответствии, с этимологическим значением, не соответствуют точности и правильности применения их в демократическом обществе. В словаре С.И. Ожегова: «власть это право и возможность распоряжаться кем - либо и подчинять своей воле».

В демократическом обществе гражданин осуществляет «власть», отдавая свой голос на выборах, поскольку совокупность таких голосов определяет исход выборов. Власть - способность принимать решения. Таким образом, власть это - волеизъявление народа.

Соответственно, в данном случае, люди получают информацию, где форма информации - текста не соответствует содержанию. Проблема заключается в том, что неточное обозначение явления влечет за собой соответствующие действия. С одной стороны, очевидно пассивное участие граждан в общественной жизни, недоверие органам государственного управления, с другой стороны, безответственность и безотчетность со стороны, представителей «власти». Данная ситуация опасна «социальными взрывами», поскольку, если есть «власть», следовательно есть противоположная категория – «подданные», действия которых могут быть неадекватными, в зависимости от симпатии или антипатии к представителям, так называемой, «власти».

Таким образом, в культуре современного общества формируется феномен «массового сознания», которым, с одной стороны, легко манипулировать и управлять, с другой стороны, опасность заключается в непредсказуемых действиях массы. В этой ситуации невозможно говорить о коммуникации в обществе, так как коммуникация это взаимодействие. Речь идет о манипуляции со стороны медиа коммуникаторов, то есть об одностороннем воздействии для формирования массового сознания. Для предотвращения социальных взрывов необходимо осуществление обратной связи в обществе, поскольку тот или иной тип социального действия обусловлен процессом коммуникации. Медиатексты могут способствовать формированию общественного сознания.

Ю.М. Лотман обращает внимание на такую особенность русской культуры, как: «этический максимализм⁶, который настолько глубоко укоренился в самих основах русской культуры, что об «опасности» абсолютного утверждения золотой середины вряд ли можно говорить и уж тем более опасаться, что выравнивание противоречий затормозит творческие взрывные процессы».

Ученый утверждает, что «движение вперед — а альтернативой ему является лишь катастрофа, границы которой трудно предсказать,— все же преодолет ту грань, на которой мы находимся, то возникший «порядок» вряд ли будет простой копией западного». Поскольку история не знает повторений. Она любит новые, непредсказуемые дороги.

⁶ Ibidem, С.11.

Literatura

- Анцупов А.Я., Шипилов А.И., *Словарь конфликтолога 2-е изд.*, СПб 2006.
- Герасимова С.А., *Культурология и теория телекоммуникации: учеб пособие.*-М.: Гардарики, 2007.
- Герасимова С.А., *Культура и коммуникация.*, LAMBERT Academic Publishing 2015.
- Дейк, Тен Ванн [Электронный ресурс]: <http://www.discourses.org./Discourse,knowledge,powerandpolitics/LectureCADAAD,Hertfordshire> 10-12 July 2008.
- Концепция государственной национальной политики РФ от 15.06.1996 г.*
- Конституция РФ от 12.12.1993 г.*
- Лотман Ю.М., *Культура и взрыв / Семиосфера.*, С.-Петербург 2000.
- Радовель М.Р., *Проблемы межэтнической коммуникации в контексте теории диалоговых отношений. Сб.науч.трудов: Актуальные проблемы теории коммуникации.*, СПб 2004.
- Шабуров А.Г. *Справедливое и несправедливое в современном идеологическом дискурсе.*, 2007.

„Memorial” – kilka słów o polityce historycznej Rosji

Streszczenie: Celem artykułu jest spojrzenie na politykę historyczną Rosji z punktu widzenia jednej z bardziej zasłużonych rosyjskich organizacji pozarządowych - „Memorial”. Mówiąc precyzyjniej, na podstawie projektu „Memoriału”: *Monitoring polityki historycznej (2010-2012)*, autorka podejmuje próbę pokazania w jaki sposób Stowarzyszenie przedstawia inicjatywy podejmowane przez władze w zakresie manipulowania przeszłością. Omawia przy tym kilka wybranych zagadnień, które pozwalają jej zdaniem najlepiej zilustrować problem.

Summary: The aim of the article is to take a look at Russia's historical policy from the point of view of one of the most prominent Russian ngo organisations - “Memorial”. Precisely speaking, on the basis of the “Memorial” project: *Monitoring of Historical (2010-2012)*, the author attempts to show how the Association presents the initiatives undertaken by the authorities to manipulate the past. She discusses a few selected examples which best illustrate the problem.

Słowa kluczowe: Memorial, polityka historyczna, manipulowanie przeszłością, Wielka Wojna Ojczyźniana.

Keywords: Memorial, historical policy, manipulation of the past, Great Patriotic War.

Globalne zainteresowanie pamięcią w dyskursie naukowym i popularnonaukowym - tzw. *memory boom* - rozpoczęło się w latach 80. XX wieku i z powodzeniem trwa do dziś. To wówczas, na marginesie tzw. sporu historyków (*Historikerstreit*)¹, narodził się termin *polityka historyczna (Geschichtspolitik)* oraz - co za tym idzie - problemy z jego rozumieniem. Kwestia ta zaprzętała nie

¹ Spór historyków (*Historikerstreit*) o nazistowską przeszłość i stosunek do niej miał miejsce w latach 1985-1987 w Niemczech. Kwestionowano wówczas główną rolę Holokaustu jako negatywnego mitu fundacyjnego RFN, postulowano zaprzestanie postrzegania okresu nazistowskich Niemiec jako głównego elementu niemieckich dziejów oraz nawoływano do gloryfikacji niemieckiej historii narodowej. W kontekście *Historikerstreit*, polityka historyczna rozumiana była jako narzędzie wykorzystywania przeszłości do realizacji celów politycznych. Większe i bardziej głębokie nią zainteresowanie nastąpiło w Niemczech dopiero w latach 90. XX wieku - to wówczas zaczęto posługiwać się terminem *polityka historyczna* na szerszą skalę.

Więcej o sporze historyków: *Historikerstreit: spór o miejsce III Rzeszy w historii Niemiec*, red. Małgorzata Łukasiewicz, przeł. Małgorzata Łukasiewicz, Londyn, Aneks 1990; J. Kalicka, P. Wittek, *Polityka historyczna*, w: *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 378-379.

tylko historyków, lecz także politologów, antropologów czy socjologów, a dyskusja nad tym, czym polityka historyczna być powinna, nie przyniosła zadowalających rezultatów. Co więcej, wciąż postrzegana jest częściej jako element dyskursu popularnonaukowego aniżeli naukowego. Wszystko to sprawia, że o polityce historycznej rozmawiać trzeba, zwłaszcza w przypadku państw, w których wykorzystywanie przeszłości przez władze zaczyna przybierać formę propagandy historycznej.

Celem niniejszego artykułu jest spojrzenie na politykę historyczną Rosji z punktu widzenia jednej z bardziej zasłużonych rosyjskich organizacji pozarządowych - Międzynarodowego Stowarzyszenia Historyczno-Oświatowego, Dobroczynnego i Obrony Praw Człowieka „Memorial”² [dalej „Memorial”]. Mówiąc precyzyjniej, na podstawie projektu „Memoriału”: *Monitoring polityki historycznej (2010-2012)* [dalej: *Monitoring*], staram się pokazać w jaki sposób Stowarzyszenie przedstawia inicjatywy podejmowane przez władze w zakresie manipulowania przeszłością. Rzecz jasna, niniejszy tekst nie jest w stanie zawrzeć w sobie charakterystyki ich wszystkich, niemniej jednak, pragnę przedstawić w nim kilka wybranych zagadnień, które - moim zdaniem - pozwolą najlepiej zilustrować problem.

Jednym z podstawowych „narzędzi” legitymizacji jakiegokolwiek władzy jest wykorzystywanie przez nią przeszłości. Tak jednak rozumiana przeszłość nie jest jedynie wspomnieniem minionych wydarzeń, lecz zaawansowaną metodą kształtowania historii, która podlega modyfikacjom, interpretacjom czy - wcale nie w tak nielicznych przypadkach - manipulacjom. Stąd też negatywne konotacje, nie do końca słuszne, ma pojęcie polityki historycznej. Omawiając problem wykorzystywania historii przez władze, należy pamiętać także, że badacze definiując politykę historyczną albo akcentują tylko jeden z jej aspektów, albo określają ją szeroko i nieprecyzyjnie. Przed problemem stworzenia takiej definicji stanął również „Memorial”: „Polityka historyczna to zespół działań (wypowiedzi, inicjatyw) w zakresie kształtowania i podtrzymywania w społeczeństwie wiedzy o dziejach i jej interpretacji”³.

Wydawać by się mogło, poniekąd słusznie, że definicja ta jest zbyt szeroka. Można z niej bowiem wywnioskować, że o ostatecznym kształcie polityki historycznej decydują niezwykle zróżnicowane praktyki, także te nieuświadamiane. „Memorial” doprecyzowuje jednak wyżej przytoczoną definicję tworząc listę podmiotów (nazywanych również agentami i aktorami) które - jego zdaniem - mają możliwość utrwalania w przestrzeni publicznej tworzone przez siebie interpretacje przeszłości: przedstawiciele władzy (federalnej, regionalnej): ministerstwa, administracja pre-

² Ros.: Международное историко-просветительское, благотворительное и правозащитное общество “Мемориал”.

³ Ros. *Историческая политика - совокупность действий (заявлений, инициатив) в сфере формирования и продвижения в общественном пространстве исторических сведений и их интерпретаций.*

Рос.: *Мониторинг исторической политики: о проекте*, <http://www.urokiistorii.ru/2589> z 20 III 2015.

zydencka itp.; partie polityczne; stowarzyszenia, organizacje pozarządowe itp.; instytucje związane z edukacją; media (Internet, TV); muzea; wydawnictwa, studia filmowe; organizacje religijne; środowisko naukowe oraz osoby fizyczne⁴. Nie da się prowadzić polityki historycznej bez wykorzystania w tym celu określonych „narzędzi”. Stowarzyszenie przygotowało więc także odpowiednie ich zestawienie:

- kalendarz świąt państwowych i religijnych;
- pomniki, tablice pamiątkowe, miejsca pamięci itp.;
- wystawy muzealne, muzea: otwieranie nowych i zamykanie starych;
- edukacja: programy nauczania, podręczniki do historii, podręczniki metodyczne dla nauczycieli, publikacje naukowe itp.;
- nazewnictwo ulic, placów, skwerów itp.;
- inicjatywy ustawodawcze: programy państwowe, regulowanie działalności archiwów, programów szkolnych itp.;
- nazewnictwo i status uczestników symbolicznych wydarzeń historycznych: weterani wojenni, bohaterowie, ofiary represji, miasto bohater (nagrody, odznaczenia⁵ itp.);
- polityka społeczna: wcześniejsze emerytury/renty dla weteranów wojennych, ofiar represji itp.;
- prezentacja przeszłości w mediach, filmy historyczne⁶, przedstawienia teatralne, książki, portale internetowe, programy TV;
- wypowiedzi publiczne, debaty;
- regulowanie dostępu do archiwów;
- publikowanie analiz związanych z polityką historyczną;
- inicjatywy społeczne upamiętniające przeszłość: manifestacje, protesty, petycje itp.;
- finansowanie inicjatyw związanych z interpretacją historii⁷.

⁴ *Мониторинг исторической политики: о проекте*, <http://www.urokiistorii.ru/2589> z 20 III 2015.

⁵ Doskonałym przykładem wykorzystania odznaczeń jako narzędzia prowadzenia polityki historycznej jest odrestaurowanie tytułu Bohatera Pracy Socjalistycznej - dekretem prezydenckim z 29 marca 2013 roku Władimir Putin ustanowił tytuł Bohatera Pracy Federacji Rosyjskiej, co można interpretować jako powrót do symboliki imperium radzieckiego.

Рог.: Указ Президента Российской Федерации от 29 марта 2013 года № 294 *Об установлении звания Героя Труда Российской Федерации*, <http://ivo.garant.ru/SESSION/PILOT/main.htm> z 25 III 2015.

⁶ Przywołując film jako narzędzie polityki historycznej nie sposób nie wspomnieć o głośnej produkcji Władimira Chotiniienko *Rok 1612 (1612: Хроники смутного времени)*. Premiera miała miejsce w Rosji 1 listopada 2007 roku w ramach obchodów Dnia Jedności Narodowej - względnie nowego rosyjskiego święta państwowego (w kalendarzu świąt państwowych od roku 2004). Produkcja przedstawia epizod wojny polsko rosyjskiej 1609 - 1618 dotyczący zajęcia przez Polaków Moskwy oraz walkę o ich wypędzenie w roku 1612. Film zrealizowano ze wsparciem finansowym oraz na zamówienie rosyjskich władz, a przedstawiona w nim wizja przeszłości jest zgodną z państwową interpretacją historii.

⁷ *Мониторинг исторической политики: о проекте*, wyd.cyt.

W dzisiejszej Rosji władza stara się narzucić społeczeństwu swoją interpretację przeszłości używając do tego wszystkich możliwych metod. Celem takiego działania jest wyeliminowanie konkurencyjnych wizji dziejów, co wiąże się z kolei z ograniczeniem ścierania się różnych dyskursów o przeszłości. „Memoriał” podjął się próby pokazania w jaki sposób historia staje się „narzędziem” w rękach rządzących, które - co niezwykle istotne - konsoliduje społeczeństwo i legitymizuje istniejący porządek polityczno-społeczny.

Działalność „Memoriału”

Międzynarodowe Stowarzyszenie Historyczno-Oświatowe, Dobroczynne i Obrońcy Praw Człowieka „Memoriał”⁸ swą działalność oficjalnie rozpoczęło po konferencji założycielskiej, która odbyła się w dniach 26–28 stycznia 1989 roku w Moskwie (rejestracja „Memoriału”). Obecnie Stowarzyszenie jest wspólnotą kilkudziesięciu organizacji pod przewodnictwem Arsenija Rogińskiego⁹, które działają nie tylko w Rosji, lecz także na Białorusi (niezarejestrowana), w Niemczech, Włoszech, Francji, Kazachstanie, Łotwie oraz na Ukrainie. „Memoriał” prowadzi działalność wydawniczą, edukacyjną oraz naukową, organizuje liczne wystawy poświęcone zarówno czasom reżimu stalinowskiego, jak i współczesności (propagowanie wiedzy m.in. o ofiarach represji)¹⁰.

Stowarzyszenie nie zajmuje się jednak wyłącznie prowadzeniem badań historycznych oraz propagowaniem wiedzy o ofiarach represji radzieckich i oporze wobec reżimu (choć jest to podstawowa sfera jego działalności). Do jego kompetencji należy bowiem także ochrona praw człowieka: zapewnia pomoc prawną dla ofiar represji politycznych, migrantów, uchodźców (także na poziomie międzynarodowym – praktyka przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka). Co więcej, Stowarzyszenie dąży do wzmocnienia w świadomości społecznej i sferze publicznej takich wartości jak: życie ludzkie, godność ludzka, demokracja, rządy

⁸ Więcej o Stowarzyszeniu „Memoriał”: *Мемориал, о нас*, <http://www.memo.ru/s/62.html> z 10 III 2015.

⁹ Arsenij Rogiński - rosyjski historyk i obrońca praw człowieka. W roku 1981 skazany na cztery lata pozbawienia wolności za fałszowanie dokumentów - pism umożliwiających dostęp do archiwów. Odbył karę w całości, zrehabilitowany w 1992 roku. Badania naukowe poświęca historii ruchów społecznych w Rosji XIX i XX wieku oraz represjom politycznym w ZSRR. W latach 1975-1981 redaktor historycznego samizdatu „Pamięć” poświęconego historii represji politycznych w Związku Radzieckim. W latach 1988-1989 Rogiński był jednym z założycieli „Memoriału”, któremu przewodniczy od roku 1996.

Więcej o Arseniju Rogińskim: <http://www.hro.org/node/5665> z 20 III 2015; <http://www.memo.ru/d/2647.html> z 20 III 2015.

¹⁰ *Мемориал, о нас*, <http://www.memo.ru/s/62.html> z 20 III 2015.

prawa¹¹ zarzucając przy tym władzom brak rzetelnej analizy i krytyki przeszłości oraz prowadzenie kampanii dyskredytacji organizacji zajmujących się badaniem historii¹².

Jednym z najistotniejszych aspektów działalności „Memoriału” jest współpraca z polskim Ośrodkiem KARTA. Przy wsparciu niemieckiej Fundacji Pamięć – Odpowiedzialność - Przyszłość (EVZ),¹³ prowadzą kooperujące ze sobą portale edukacyjne dla młodzieży w ramach programu *Learning from history*: KARTA - *Uczyć się z historii*¹⁴ i „Memoriał” - *Lekcje historii*¹⁵. Portal edukacyjny „Memoriału” uruchomiono w roku 2009 adresując go przede wszystkim do nauczycieli historii, wykonawców projektów zakładających pracę z uczniami, pracowników muzeów i bibliotek, uczniów oraz szerokiego grona odbiorców zainteresowanych radziecką i rosyjską historią XX wieku. Na portalu publikowane są materiały edukacyjne (artykuły, materiały konferencyjne, debaty itp.), a jego celem jest integracja rosyjskich i zagranicznych doświadczeń w nauce radzieckiej i europejskiej historii XX wieku, pomoc w samodzielnym studiowaniu przeszłości oraz zrozumieniu jej złożoności¹⁶.

W 2010 roku w ramach *Lekcji historii*, „Memoriał” rozpoczął realizację projektu polegającego na codziennej analizie dynamiki i zmian zachodzących w rosyjskiej polityce historycznej od stycznia 2010 do października 2012 roku. Za przedmiot analizy wybrano wyłącznie wewnętrzną sytuację Federacji Rosyjskiej wykluczając tym samym obecność polityki historycznej w polityce zagranicznej

¹¹ *Мемориал сегодня. Миссия и цели*, <http://www.memo.ru/d/25.html> z 20 III 2015.

¹² Dnia 17 września 2014 roku Ministerstwo Sprawiedliwości FR złożyło wniosek do Sądu Najwyższego FR o rozwiązanie Stowarzyszenia. Jako przyczynę podano niespełnianie wymogów organizacji ogólnorosyjskiej - zarzucono „Memoriałowi”, że w nazwie jedynie 17 na 60 jego podmiotów działających w 45 regionach FR zasygnalizowany był status oddziału regionalnego. Uchybienie to mogło stać się przyczyną likwidacji organizacji – rozprawa miała odbyć się 13 listopada 2014 roku, pomimo tego, że na 22-23 tego miesiąca zapowiedziano zjazd Stowarzyszenia w celu zmiany statutu i dostosowania go do wymogów ministerialnych. W związku z apelami wielu organizacji (także z zagranicy) o wycofanie z Sądu wniosku o likwidację „Memoriału”, Sąd Najwyższy odroczył rozprawę na 17 grudnia 2014 roku, odbyła się ona jednak dopiero 28 stycznia 2015 roku (ponowne odroczenie). Decyzją Sądu wniosek o rozwiązanie „Memoriału” został ostatecznie oddalony, a Ministerstwo Sprawiedliwości ogłosiło, że Stowarzyszenie wniosło wymagane poprawki w swój statut usuwając tym samym wcześniej zgłaszane błędy. Na zjeździe 22-23 listopada 2014 roku przyjęto poprawki do statutu – „Memoriał” stał się konfederacją organizacji działających w 50 regionach FR.

Por.: Ośrodek KARTA, http://www.karta.org.pl/Partnerzy_i_wspolpraca/Stowarzyszenie_MEMORIAL_zagrozone!!!/357 z 24 III 2015; *Верховный суд отклонил иск Минюста о ликвидации Российского Мемориала*, <http://www.memo.ru/d/223531.html> z 24 III 2015.

¹³ Niem. *Erinnerung. Verantwortung. Zukunft*.

Więcej o fundacji: <http://www.stiftung-evz.de/start.html> z 15 III 2015.

¹⁴ *Uczyć się z historii*, www.uczyc-sie-z-historii.pl z 15 III 2015.

¹⁵ *Проект «Уроки истории»*, www.urokiistorii.ru z 15 III 2015.

¹⁶ *Проект «Уроки истории»*, <http://www.memo.ru/d/1392.html> z 20 III 2015.

państwa. Badany okres zamyka się niemalże w całości w prezydenturze Dmitrija Miedwiediewa, zahaczając jedynie o kilka miesięcy kadencji jego następcy Władimira Putina. Mówiąc o wykorzystywaniu przeszłości przez władze w okresie kadencji Miedwiediewa zaznaczyć należy, że retoryka historyczna była wówczas zdecydowanie bardziej łagodna. To wtedy miała miejsce destalinizacja polityki historycznej oraz liczne „gesty” rządzących mające na celu ocieplenie wizerunku państwa rosyjskiego. Doskonałym tego przykładem jest potępienie represji stalinowskich (po raz pierwszy!) przez Miedwiediewa podczas Dnia Pamięci Ofiar Represji Politycznych 30 października 2009 roku.

W celu wychwycenia zmian zachodzących w polityce historycznej państwa rosyjskiego, w ramach projektu dokonywano codziennego monitoringu następujących źródeł:

- oficjalne strony partii politycznych w tym m.in.: Jednej Rosji, Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, Sprawiedliwej Rosji, Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji, *Jabloko*;
- oficjalna strona Prezydenta Federacji Rosyjskiej (news.kremlin.ru);
- oficjalne strony władz (rządów) poszczególnych podmiotów FR;
- media (prasa, radio, telewizja, portale informacyjne) w tym regionalne (www.rian.ru, gazeta.ru, www.regnum.ru, www.regions.ru, www.polit.ru, interfax.ru, baltinfo.ru, newsru.com, kommersant.ru, vedomosti.ru, mk.ru, TV: www.1tv.ru, www.rutv.ru, www.vesti.ru, www.tvkultura.ru, www.tvc.ru, www.ren-tv.com; stacje radiowe: echo.msk.ru, svobodanews.ru, rusnovosti.ru.);
- oficjalne strony Cerkwi Prawosławnej: www.patriarchia.ru, magazyn „Patriarchat Moskiewski” www.mospat.ru;
- strony internetowe organizacji społecznych w tym m.in.: archnadzor.ru, cogita.ru, hro.org, memo.ru;
- blogi i portale społecznościowe¹⁷.

Najważniejszym rezultatem projektu są dwa półroczne raporty za IV 2011- X 2011 oraz X 2011 - III 2012¹⁸. Po pierwsze, stanowią one doskonale przygotowaną syntezę działań podejmowanych głównie przez instytucje państwowe w ramach kreowania polityki historycznej Rosji. Po drugie, umieszczono w nich odsyłacze do comiesięcznych raportów oraz codziennych notek informacyjnych zawierających szczegółową analizę poszczególnych inicjatyw¹⁹. Po trzecie, napisane są prostym, zrozumiałym językiem, którego celem jest przekazanie informacji na temat konkretnych wydarzeń a nie ich ocenianie. Po czwarte, mówiąc ogólnie, raporty stanowią obiektywną analizę polityki historycznej Rosji (miejscami można odnieść jednak wrażenie, że autorzy w sposób negatywny odnoszą się do opisywanych przez siebie inicjatyw). Mając na uwadze ob-

¹⁷ *Мониторинг исторической политики: о проекте*, wyd.cyt.

¹⁸ Autorem raportów jest Siergiej Bondarenko.

¹⁹ Codzienne notki informacyjne, raporty miesięczne i roczne umieszczano na portalach *Lekcje historii* oraz *Żywej historii*.

szerność dokumentów, poruszę tylko niektóre - moim zdaniem najistotniejsze - kwestie w nich zawarte.

Analityczny raport półroczny za kwiecień – październik 2011 roku

Raport jest analizą działań podejmowanych przez instytucje państwowe, cerkiew prawosławną, partie polityczne, organizacje społeczne oraz osoby fizyczne. Wyraźnie podkreślono przy tym znaczenie inicjatyw prywatnych - w tym działalności osób fizycznych - polegających na tworzeniu często odmiennej od państwowej wizji dziejów (kontr-historia). Raport składa się z pięciu rozdziałów: *wprowadzenie; instytucjonalna polityka historyczna: państwo, partie polityczne, cerkiew prawosławną; społeczne i prywatne inicjatywy; „zagłuszenia polityki historycznej”, „kontr-historia”; studium przypadku: między Romanowem a Brodskim*²⁰.

Wprowadzenie

Krótki wstęp wprowadza w zakres tematyczny raportu wyznaczając przy tym jego granice czasowe. Stanowi szczegółową analizę okresu od kwietnia do października 2011 roku oraz - w celu utrzymania ciągłości przyczynowo-skutkowej - wydarzeń zimy przełomu 2011/2012 roku (wybory parlamentarne z 4 grudnia 2011 roku oraz prezydenckie z 4 marca 2012 roku i związane z nimi protesty społeczne). Głównym jego założeniem jest stwierdzenie, że sposób postrzegania historii przez społeczeństwo oraz funkcjonowanie różnych jej interpretacji w państwie nie jest wyłącznie przedmiotem badań historyków i socjologów, lecz stanowi także temat dyskusji o charakterze społeczno-politycznym²¹.

Instytucjonalna polityka historyczna: państwo, partie polityczne, cerkiew prawosławną

Na początku rozdziału zamieszczono kilka uwag wstępnych związanych z rozumieniem instytucjonalnej polityki historycznej, czyli takiej, którą kreuje państwo. Jej podstawą jest konsensus społeczny - interpretacja przeszłości, z którą „zgodzają się wszyscy” - tzn. narzucenie obywatelom jedynie słusznej wizji dziejów. W rzeczywistości jednak, władze posługują się pustymi hasłami (np. patriotyzm

²⁰ Ros.: *введение; институциональная историческая политика: государство, политические партии, церковь; общественные и частные инициативы, «глушители» исторической политики, «контристория»; частный случай: между Романовым и Бродским.*
Ros.: *Аналитический полугодовой отчёт за апрель – октябрь 2011*, <http://urokiistorii.ru/51148> z 20 III 2015.

²¹ *Аналитический полугодовой отчёт за апрель - октябрь 2011*, <http://urokiistorii.ru/51148> z 20 III 2015.

czy duma z ojczyzny) mającymi na celu wpojenie społeczeństwu określonych wartości.

Dalej zamieszczono listę najważniejszych wydarzeń historii ojczyстей, których okrągłe rocznice przypadają na rok 2011:

- 50 rocznica lotu Jurija Gagarina w kosmos²²;
- 1150 rocznica powstania państwa rosyjskiego;
- 200 rocznica Wojny Ojczyźnianej z Napoleonem (wojna 1812 roku);
- 150 rocznica urodzin i 100 rocznica śmierci Piotra Stołypina²³;
- 25 rocznica katastrofy w Czarnobylu;
- 425 lecie miasta Woroneż²⁴;
- 700 lecie urodzin świętego Sergiusza z Radoneża²⁵.

*Zwycięstwo w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej - centralne wydarzenie w historii państwa rosyjskiego*²⁶. Stwierdzenie to potwierdza jak ważne dla rosyjskich władz jest ciągle przypominanie i podkreślanie roli Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) w zwycięstwie nad nazistowskimi Niemcami. Poszerzając ten wątek, zwycięstwo to bez wątpienia stanowi podstawowy mit fundacyjny Federacji Rosyjskiej, który w znaczny sposób wpływa na poparcie obywateli wobec prowadzonej przez Rosję polityki zagranicznej, konsoliduje rosyjskie społeczeństwo wokół władz i podkreśla wspólną walkę narodów imperium radzieckiego z wrogiem.

²² W raporcie opisano kilka inicjatyw związanych z upamiętnieniem 50 rocznicy lotu Jurija Gagarina w kosmos w tym m.in.: przyznanie kompleksowi *Miejsce lądowania Jurija Gagarina - pierwszego kosmonauty na ziemi* znajdującego się w obwodzie saratowskim statusu dziedzictwa kulturowego o znaczeniu federalnym; projekt *Aleja Rosyjskiej Sławy*; wypuszczenie materiałów edukacyjnych na DVD przybliżających postać Gagarina oraz najważniejsze fakty z jego lotu w kosmos; wystawa rysunków dzieci itp.
Por.: *Аллея Российской Славы*, <http://www.alroslav.ru/> z 22 III 2015; *Землянин, полетевший в космос - теперь на DVD*, <http://urokiistorii.ru/1775> z 20 III 2015; *Выставка детских рисунков и мемориальная доска: продолжается памятная кампания к 12 апреля*, <http://urokiistorii.ru/1702> z 22 III 2015.

²³ Rządy Piotra Stołypina przedstawiane są jako przykład rządów twardej ręki, które doprowadziły Rosję do wielkości (wielka Rosja). Liberalno-Demokratyczna partia Rosji (LDPR) ogłosiła rok 2011 rokiem Stołypina traktując jego dziedzictwo jako niezwykle aktualne dla obecnej sytuacji Rosji.
Por.: *ЛДПР объявляет 2011 год - годом Столыпина*, <http://historypolitics.livejournal.com/28097.html> z 25 III 2015.

²⁴ 425 lecie istnienia miasta Woroneż uczczono realizując projekt „Имена Воронежа» mający na celu przedstawienie społeczeństwu 425 osób, które wniosły znaczący wkład w powstanie i rozwój miasta.

Więcej o projekcie: *К 425-летию Воронежа историки назвали 425 выдающихся персон*, <http://historypolitics.livejournal.com/86820.html> z 25 III 2015.

²⁵ *Аналитический полугодовой отчёт за апрель - октябрь 2011*, wyd.cyt.

²⁶ Ros.: *Победа в Великой Отечественной войне - центральное событие в истории российского государства*.

Por.: *Аналитический полугодовой отчёт за апрель - октябрь 2011*, <http://urokiistorii.ru/51148> z 25 III 2015.

Wielka Wojna Ojczyźniana to jednak nic innego jak zmitologizowany, uproszczony i okrojony wariant II wojny światowej będący doskonałym narzędziem manipulowania przeszłością przez rządzących. Niebywała siła sugestii władz i – co za tym idzie – siła przekazu mitu sprawia, że nierzadko zapomina się o ofiarach i okrucieństwach wojny czy rezygnuje z badań nad jej przyczynami, podkreślając jedynie dumę z odniesionego zwycięstwa (obraz Rosji stawiającej heroiczny opór otaczającym ją wrogom). Do pozostałości po II wojnie światowej należy bowiem współczesna nadwrażliwość zarówno rosyjskich władz, jak i nierzadko samych Rosjan wobec zarzutów umniejszających rolę ZSRR w zwycięstwie nad nazizmem. Co więcej, w rozdziale zaakcentowano również brak jednolitego stanowiska cerkwi prawosławnej w ocenie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Z jednej strony pojawiają się bowiem krytyczne głosy wobec traktowania kultu zwycięstwa jako religii obywatelskiej opierającej się m.in. o heroizację wojny. Z drugiej strony zaś, podkreśla się, że cerkiew wraz z rządzącymi wspólnie dąży do patriotycznego wychowania społeczeństwa kładąc przy tym nacisk na rolę, jaką wiara w Boga odegrała na froncie (pomoc w zwycięstwie). Co więcej, cerkiew traktuje zwycięstwo w wojnie jako główne osiągnięcie państwa i narodu rosyjskiego oraz podkreśla ciągłość Rosji carskiej, ZSRR i Rosji współczesnej²⁷. Można pokusić się więc o stwierdzenie, że mit zwycięstwa sprzed 70 lat jest strzeżonym przez państwo i przeważającą część cerkwi fundamentem religii obywatelskiej.

Idąc dalej, w rozdziale znajdziemy charakterystykę także innych inicjatyw podejmowanych przez państwo w zakresie prowadzenia polityki historycznej np.: filmy historyczne, budowa pomników/tablic pamiątkowych²⁸, organizowanie wycieczek²⁹ po miejscach pamięci³⁰, wykorzystywanie wizerunku Stalina i Lenina w kampanii

²⁷ *Аналитический полугодовой отчёт за апрель - октябрь 2011*, wyd. cyt.

²⁸ Patrz szerzej: *Редакционная историческая политика: мемориальные доски как продукт «войн правок»*, <http://urokiistorii.ru/2935> z 25 III 2015.

Ciekawym przykładem wykorzystywania pomników i tablic pamiątkowych do realizacji polityki historycznej jest wymiana w kwietniu 2011 roku tablicy pamiątkowej umieszczonej na miejscu katastrofy smoleńskiej, w której zginęła polska delegacja państwowa z prezydentem RP Lechem Kaczyńskim. Tablicę z inskrypcją o treści: *Pamięci 96 Polaków na czele z Prezydentem Rzeczypospolitej Polskiej Lechem Kaczyńskim, którzy 10 kwietnia 2010 r. zginęli w katastrofie lotniczej pod Smoleńskiem, w drodze na uroczystości upamiętnienia 70. rocznicy sowieckiej zbrodni ludobójstwa w lesie katyńskim dokonanej na jej czele wojennych oficerach Wojska Polskiego w 1940 r.* Zamieniono na tablicę z inskrypcją o treści: *Pamięci 96 Polaków na czele z prezydentem Rzeczypospolitej Polskiej Lechem Kaczyńskim, którzy zginęli w katastrofie lotniczej pod Smoleńskiem 10 kwietnia 2010 roku.*

Strona rosyjska sytuację tłumaczyła brakiem zgody władz federalnych i obwodowych co do umieszczenia przez stronę polską tablicy pamiątkowej.

Więcej: *Каждой трагедии своя память*, <http://urokiistorii.ru/1698> z 25 III 2015.

Skandal w Smoleńsku: z tablicy zniknął napis o Katyniu!, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/348874>, *Skandal-w-Smoleńsku-z-tablicy-zniknal-napis-o-Katyniu* z 25 III 2015.

²⁹ Jako przykład podano wycieczkę po miejscach pamięci w Saratowie, por.: *Экскурсии по местам памяти в Саратове*, <http://urokiistorii.ru/2055> z 20 III 2015.

³⁰ Mówiąc o *miejscu pamięci* mam na myśli termin stworzony w latach 70. i 80. przez francuskiego historyka Pierra Norę. Według niego, *miejsca pamięci* (*lieux de memoire*) to nie tylko miejsca

przedwyborczej Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej (KP FR)³¹ oraz system edukacji, który - w opinii władz FR - odpowiada za prawidłowe rozumienie historii przez społeczeństwo. To, że nauczanie historii w szkole może być doskonałym narzędziem politycznych manipulacji nie jest niczym zaskakującym. Poszerzając ten wątek, doskonałym i niezwykle aktualnym tego przykładem jest idea unifikacji podręczników do historii ojczystej dla szkół średnich³². Głosy zgłaszające taką potrzebę zaczęły pojawiać się już w roku 2011, idea nabrała formalnego charakteru jednak dopiero w lutym 2013 roku. To wówczas na posiedzeniu Rady ds. Stosunków Międzynarodowych Putin w sposób krytyczny ocenił stan nauczania historii w rosyjskich szkołach wyrażając wyraźną dezaprobatę wobec funkcjonowania w obiegu podręczników przedstawiających różne punkty widzenia na kluczowe dla Rosji momenty z przeszłości³³. Prezydent wyraźnie zasugerował stworzenie ujednoczonego podręcznika do historii Rosji, który miałby być napisany *piękną rusczyzną (...)* i być *pozbawiony wewnętrznych sprzeczności i niejednoznacznych interpretacji*. [Założenie to - przyp. autorki] *powinno być obowiązkowym wymogiem dla wszystkich materiałów dydaktycznych*³⁴. Wystąpienie Prezydenta na posiedzeniu Rady zapoczątkowało debatę nad ideą stworzenia jednej interpretacji dziejów przez Rosję oraz stanowiło impuls do powstania dwóch dokumentów mających być podstawą nowej linii

geograficzne, lecz także wydarzenia, procesy i postacie historyczne, artefakty, symbole, które niosą ważne dla danej społeczności treści.

Por.: K. Kończal, *Miejsce pamięci*, w: *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 229-233.

³¹ Dla Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej (KP FR) postać Stalina stanowi nie tylko pozytywną symbolikę czasów imperium radzieckiego, lecz także formę krytyki obecnej władzy. Po pierwsze, na plakatach wyborczych rozwieszonych w Moskwie, zza pleców lidera Giennadija Ziuganowa wyłaniała się postać Stalina i Lenina z hasłem: *Jak Wam się żyje Moskiewczanie w kapitalizmie?* (ros.: *Как живётся вам, москвичи, при капитализме?*). Po drugie, partia wykorzystuje wizerunek przywódcy ZSRR przy okazji rocznic większych świąt wojennych - na autobusach i marszrutkach pojawia się wizerunek Stalina (tzw. „Stalinobusy”). Organizatorzy akcji zbierają pieniądze przez Internet (forma darowizny) przedstawiając swoją działalność jako absolutnie apolityczną i patriotyczną (sic!). W Moskwie wykorzystanie „Stalinobusów” jest zakazane przez władze, niemniej jednak pojawiają się one w transporcie publicznym innych dużych miast (np.: w Omsku).

Por.: *Через плечо*, <http://urokiistorii.ru/2145> z 18 III 2015; *Сталин дальше не едет*, <http://urokiistorii.ru/1631> z 18 III 2015; *Сталин на «газел и» и над мостом*, <http://urokiistorii.ru/1618> z 18 III 2015.

³² O idei tej pisałam szerzej w: „Putinowska” wizja przeszłości. Nowa koncepcja nauczania historii w świetle polityki historycznej Federacji Rosyjskiej, w: „Historia i polityka. Półrocznik poświęcony myśli politycznej i stosunkom międzynarodowym”, red. naczelny P. Tomaszewski, nr 11 (18), Toruń 2014, s. 93- 106.

³³ *Заседание Совета по межнациональным отношениям - стенографический отчёт*, официальный сайт Президента Российской Федерации, <http://state.kremlin.ru/council/28/news/17536> z 10 III 2015.

³⁴ Ros. *Добавлю, что учебники для школы должны быть написаны хорошим русским языком (я с этого начал) и не иметь внутренних противоречий и двойных толкований. Это должно быть обязательным требованием ко всем учебным материалам.*

podręczników: *Standardy historyczno-kulturowe oraz Koncepcja nowego kompleksu edukacyjno-metodycznego w zakresie nauczania historii ojczystej* [dalej: *Koncepcja*]. Za ich stworzenie odpowiedzialna była Grupa Robocza ds. Opracowania Koncepcji Podręcznikowo-Metodycznej do Historii Ojczystej³⁵ [dalej: Grupa Robocza] pod kierownictwem przewodniczącego Dumy Państwowej FR oraz prezesa Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego Siergieja Naryszki³⁶ (przewodniczący Grupy Roboczej), Ministra Edukacji i Nauki FR Dmitrija Liwanowa oraz Ministra Kultury FR Władimira Medińskiego. Kierownikiem naukowym projektu został natomiast dyrektor Instytutu Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk (RAN) Aleksandr Czubarian. W pracy nad *Koncepcją* udział wzięli historycy, nauczyciele, organizacje społeczne oraz poszczególne podmioty FR (twórcom zależało na szerokiej konsultacji społecznej) – w sumie ponad 1000 osób³⁷. *Koncepcja* została zatwierdzona dnia 30 października 2013 roku na posiedzeniu Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego. Prace nad stworzeniem ujednocionej linii podręczników wciąż jednak trwają, a inicjatywa budzi wiele kontrowersji przede wszystkim ze względu na próbę narzucenia ujednoczonego dyskursu historycznego. Ponadto, co podkreślono w raporcie, planowane jest wprowadzenie zmian do egzaminu maturalnego z historii³⁸. Na posiedzeniu plenarnym Dumy Państwowej FR w październiku 2011 Miediński wyszedł z propozycją dodania do egzaminu pisemnego z historii części ustnej. W jego opinii,

Por.: *Заседание Совета по межнациональным отношениям - стенографический отчет*, официальный сайт Президента Российской Федерации, <http://state.kremlin.ru/council/28/news/17536> z 07 III 2015.

³⁵ Ros. *Рабочая группа по подготовке концепции нового учебно-методического комплекса по отечественной истории*.

³⁶ Siergiej Naryszkin był także przewodniczącym 28 osobowej *Komisji ds. przeciwdziałania próbom fałszowania historii, szkodzącym interesom Rosji* (dalej: *Komisja*), która funkcjonowała w FR w latach 2009-2012. W jej 28-osobowym składzie widniało tylko dwóch historyków (propaństwowi Andriej Nikołajewicz Sacharow oraz Aleksandr Czubarian), większość stanowili przedstawiciele organów władzy (Administracja Prezydenta w tym Rada Bezpieczeństwa, rząd) i struktur siłowych (Federalna Służba Bezpieczeństwa, Służba Wywiadu Zagranicznego, Sztab Generalny, Rada Bezpieczeństwa) oraz politolodzy o poglądach mocarstwowych. Celem *Komisji* miała być naukowa interpretacja przeszłości, de facto jednak stanowiła ona raczej narzędzie propagandowe aniżeli instrument służący do naukowego argumentowania rosyjskiej interpretacji historii. *Komisja* została rozwiązana w roku 2012. Por. Президент России, Официальные интернет-представительство, Указ Президента Российской Федерации от 15 мая 2009 года N 549, *О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России*, <http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=52421&PSC=1&PT=1&Page=2> z 15 III 2015. Szerzej na temat *Komisji ds. przeciwdziałania próbom fałszowania historii, szkodzącym interesom Rosji*: J. Rogoża, *Rosyjska komisja ds. przeciwdziałania „fałszowaniu historii”*, „Tydzień na Wschodzie”, 2009, Nr 19(94), s. 6, <http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/tnw94.pdf> z 30 III 2015.

³⁷ *Концепция нового учебно-методического комплекса по отечественной истории*, Институт Российской Историй РАН, <http://www.iriran.ru/?q=node/1039> z 12 III 2015.

³⁸ Ros. Единый Государственный Экзамен.

na lekcjach historii uczniowie powinni uczyć się bowiem myślenia, porównywania faktów, miłości do ojczyzny i szanowania przeszłości, a obecny egzamin maturalny nie jest w stanie zweryfikować tych umiejętności³⁹.

W rozdziale omówiono także 200 rocznicę Wojny Ojczyźnianej 1812 roku⁴⁰. Jedną z ciekawszych inicjatyw upamiętniających bitwę pod Borodino wyszedł Fundusz Sztuki z Jekaterynburga. Powstał pomnik - *chleb naszej pamięci*⁴¹ mający postać popularnego w Rosji ciemnego chleba z dodatkiem kolendry (borodinski chleb)⁴². Zgodnie z legendą, po raz pierwszy upiekła go wdowa po generale Aleksandrze Tuczkanie, który zginął właśnie w bitwie pod Borodino (stąd nazwa chleba). Jest to chleb razowy, którego postać ma symbolizować żałobę, z kolei kolendra będąca jego ważnym składnikiem, odnosi się do śrutu. Granitowy pomnik autorstwa grupy artystów z Jekaterynburga, Moskwy i Kaliningradu waży 4,5 tony i ma wysokość 165 cm. Na cokole umieszczono napis *Chleb naszej pamięci poświęcony 200 rocznicy Wojny Ojczyźnianej 1812 roku*⁴³ i wbudowano w niego kapsułkę wypełnioną ziemią z borodińskiego pola (z certyfikatem autentyczności!)⁴⁴.

Kolejną kwestią, o której wspomniano w dokumencie jest destalinizacja retoryki historycznej będąca cechą charakterystyczną kadencji prezydenckiej Miedwiediewa. Objawiała się ona m.in. w rezygnacji z apologii Stalina oraz krytyce represji stalinowskich - rok 2011 to także 20 rocznica ustanowienia Dnia Pamięci Ofiar Represji Politycznych. Przypomniano przy tym wywiad Miedwiediewa, którego udzielił mediom podczas wizyty w Polsce w grudniu 2010 roku. Prezydent przyznał w nim, że za zbrodnię w Katyniu odpowiedzialność ponosi Stalin⁴⁵.

Następne dwa rozdziały *Społeczne i prywatne inicjatywy, „zagłuszania” polityki historycznej, „kontrhistoria”* oraz *Studium przypadku: Między Romanowem a Brodskim* łączy sprzeciw wobec wizji przeszłości kreowanej przez władze. Pierwszy z nich poświęcony jest tzw. przeciw-historii czy kontr-historii (w raporcie powołano się na Marco Ferro), czyli dyskursowi opozycjnemu wobec dominującego (w przypadku Memoriału – wobec dyskursu władzy), którego celem jest głównie

³⁹ ЕГЭ по истории нужно дополнить устным экзаменом - *Мединский*, <http://er.ru/news/63734/> z 30 III 2015.

⁴⁰ Główne obchody zaplanowano w Moskwie oraz miastach leżących na trasie wojsk napoleońskich. Por.: *Аналитический полугодовой отчёт за апрель - октябрь 2011*, <http://urokiistorii.ru/51148> z 25 III 2015.

⁴¹ Ros.: *Хлеб нашей памяти*.

⁴² Zdjęcia pomnika można zobaczyć m.in. na stronie <http://interyamal.ru/news/229> z 20 III 2015.

⁴³ Ros.: *Хлеб нашей памяти 200 летию Отечественной Войны 1812 года посвящается*.

⁴⁴ «Хлеб нашей памяти» вошёл в историю: под Смоленском открыт памятник буханке бординского, *Мониторинг исторической политики: о проекте*, <http://www.urokiistorii.ru/51377> z 30 III 2015.

⁴⁵ *День памяти жертв политических репрессий в РФ*, <http://urokiistorii.ru/2522> z 20 III 2015; *Интервью польским средствам массовой информации*, <http://www.kremlin.ru/news/9707> z 20 III 2015.

wydobywanie tego, co zostało przez rządzących świadomie i z rozmysłem ukryte (jej zadaniem jest zatem krytyka władzy, a nie jej umacnianie)⁴⁶. Jako przykład kontr-historii w raporcie podano działania protestacyjne wobec upamiętniającej działalności władz - dewastację pomników Lenina czy protesty wobec stawiania nowych⁴⁷. *Studium przypadku: Między Romanowem a Brodskim* stanowi natomiast charakterystykę sposobów upamiętniania członka Biura Politycznego KC PZPR Grigorija Romanowa oraz laureata Nagrody Nobla Iosifa Brodskiego. Po umieszczeniu w roku 2011 przez władze Petersburga tablicy pamiątkowej na budynku, w którym mieszkał Romanow, petersburskie środowisko kulturalne zorganizowało akcję czytania poezji Brodskiego⁴⁸. Miała ona stanowić protest wobec upamiętniania przez władze zaciętego przeciwnika kultury, nauki, sztuki i wolności jakim ich zdaniem był Romanow⁴⁹.

Analizyczny raport półroczny za październik 2011 - marzec 2012

Na kształt raportu największy wpływ miały wybory parlamentarne z grudnia 2011 roku, prezydenckie z marca 2012 roku oraz związane z nimi protesty społeczne (w Moskwie na placu Błotnym oraz w innych rosyjskich miastach w tym m.in. we Władywostoku, Chabarowsku, Tomsku, Nowosybirsku, Irkucku, Uljanowsku, Jekaterynburgu, Kazaniu, Wołgogradzie, Woroneżu, Kaliningradzie, Petersburgu). Podkreślono przy tym wyraźnie, że polityka historyczna zaczęła wówczas dosłownie „dziać się” na ulicach, ekranach telewizorów i stronach najbardziej poczytnych gazet, w związku z czym jej funkcja legitymizacyjna zeszła na drugi plan. Idąc dalej, dowiadujemy się, że do najważniejszych inicjatyw podjętych przez władze w badanym okresie należał *Rok Historii Rosji* oraz 200-setna rocznica Wojny Ojczyźnianej 1812 roku (będąca de facto częścią *Roku Historii Rosji*). W raporcie szukano odpowiedzi na pytania: *co?* (zrobiono) i *jak?* (to zrobiono)⁵⁰. Polityka historyczna została potraktowana natomiast jako fenomen polityczny polegający na wykorzystywaniu interpretacji przeszłości przez podmioty mające realny wpływ

⁴⁶ K. Bojarska, M. Solarska, *Przeciw-pamięć, Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 396-402,

⁴⁷ *Аналитический полугодовой отчёт за апрель - октябрь 2011*, wyd.cyt.

⁴⁸ Brodski został umieszczony także na świątecznych plakatach Jednej Rosji w trakcie świętowania Dnia Miasta 27 maja 2011 roku (m.in. obok Anny Achmatowej oraz Aleksandra Puszkina).
Рог.: *Достоевский, Бродский и Лихачев стали двигателями рекламы - Петербурга и «Единой России»*, <http://urokiistorii.ru/1741> z 30 III 2015.

⁴⁹ Gdy Romanow był I sekretarzem Leningradzkiego Obwodowego Komitetu KPZR (1970-1983) do emigracji zmuszony był m.in. Iosif Brodski.
Рог.: *Аналитический полугодовой отчёт за апрель - октябрь 2011*, wyd.cyt.

⁵⁰ Ros.: *что? (сделано), и как? (это сделано)?*

na politykę Federacji Rosyjskiej⁵¹. Ze względu na różnorodność tematyczną raportu oraz jego obszerność, przy jego omówieniu zrezygnowałam z podziału na rozdziały skupiając się na najważniejszych moim zdaniem inicjatywach w nim przedstawionych.

Po pierwsze - *Rok Historii Rosji*. Na mocy dekretu prezydenckiego Dmitrija Miedwiediewa⁵² rok 2012 ustanowiono *Rokiem Historii Rosji*. Obfitował on bowiem w ważne z punktu widzenia władz rocznice w tym m.in.: 1150-lecie powstania państwa rosyjskiego, 200-lecie Wojny Ojczyźnianej 1812 roku, 67-lecie zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej, 770-lecie bitwy na jeziorze Pejpus itp. Jako cel przedsięwzięcia podano *przyciągnięcie uwagi społeczeństwa do rosyjskiej historii i roli Rosji w światowym procesie historycznym*⁵³. Zdaniem Olega Kowalowa, gubernatora obwodu riazańskiego, *społeczeństwo musi poznać prawdę o tym, jak kształtowała się współczesna Rosja, o związku jaki tradycyjnie występuje między nauką historii a polityczną praktyką*⁵⁴. Co więcej, owa „prawda” pozwala na określenie czym jest patriotyzm, obywatelstwo i odpowiedzialność za losy Ojczyzny, a historię Rosji należy chronić od falsyfikacji i tworzenia mitów⁵⁵. Głównym wydarzeniem *Roku Historii Rosji* były obchody 200-lecia Wojny Ojczyźnianej 1812 roku oraz 1150-lecia powstania państwa rosyjskiego. Obchody jubileuszu rosyjskiej państwowości zarządził Miedwiediew dekretem prezydenckim z marca 2011 roku *O obchodach 1150-lecia rosyjskiej państwowości*⁵⁶. Główne uroczystości odbyły się w dniach od 21 do 23 września 2012 roku⁵⁷ w Nowogrodzie Wielkim. W ramach świętowania 200 rocznicy Wojny Ojczyźnianej 1812 roku, zaplanowano natomiast m.in. remont muzeów, renowacje miast, budowę nowych i odbudowę starych pomników (np.: wspomniany już *chleb naszej pamięci*)⁵⁸. Sam Putin podkreślił, że

⁵¹ Аналитический полугодовой отчёт за октябрь 2011 - март 2012 гг., wyd.cyt.

⁵² Указ «О проведении в Российской Федерации Года российской истории», <http://www.kremlin.ru/news/14238> z 30 III 2015.

⁵³ Ros.: Привлечение внимания общества к российской истории и роли России в мировом историческом процессе.

Рот.: Медведев объявил 2012 год годом российской истории, <http://www.rbcdaily.ru/politics/562949982481959> z 22 III 2015.

⁵⁴ Ros.: Общество должно знать правду о том, как формировалась современная Россия, о взаимосвязи, которая традиционно существует между исторической наукой и политической практикой.

Рот.: Открытие Года российской истории в Рязани, <http://urokiistorii.ru/2987> z 30 III 2015.

⁵⁵ Открытие Года российской истории в Рязани, Мониторинг исторической политики: о проекте, <http://urokiistorii.ru/2987> z 30 III 2015.

⁵⁶ Указ Президента РФ О праздновании 1150-летия зарождения российской государственности с 3 марта 2011 года N 267, <http://www.1150russia.ru/ukaz-prezidenta-rf-o-prazdnovanii-1150-letiya-zarozhdeniya-rossiyskoj-gosudarstvennosti.html> z 20 III 2015.

⁵⁷ Program obchodów dostępny pod linkiem: 1150 лет зарождения российской государственности, <http://www.1150russia.ru/programma-yubileya.html> z 22 III 2015.

⁵⁸ Аналитический полугодовой отчёт за октябрь 2011 - март 2012 гг., wyd.cyt.

Wojna Ojczyźniana jest symbolem nie tylko narodowej jedności i miłości do Ojczyzny, lecz także potęgi państwa rosyjskiego⁵⁹.

Po drugie - państwowy program *Patriotyczne wychowanie obywateli Federacji Rosyjskiej w latach 2011-2015*⁶⁰. Inicjatywa została zatwierdzona przez rząd Federacji Rosyjskiej 5 października 2010 roku, a na jej głównych wykonawców wyznaczono Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Ministerstwo Kultury, Ministerstwo Sportu, Turystyki i Polityki Młodzieży oraz Ministerstwo Obrony Narodowej. Program obejmuje szereg działań o zasięgu regionalnym i ogólnopństwowym, których zadaniem jest rozwój i poprawa systemu patriotycznej edukacji obywateli. Zaplanowano realizację takich inicjatyw jak wydanie publikacji utrzymanych w duchu patriotycznym przeciwdziałające fałszowaniu historii Rosji (zwłaszcza jej roli w II wojnie światowej), organizacja konkursów, seminariów, konferencji, wystaw itp. W programie uwzględniono także obchody innych rocznic w tym m.in.: 70 rocznicy zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej (jubileusz wypada w 2015 roku), 25 rocznicy wycofania wojsk rosyjskich z Afganistanu oraz 70 rocznicy zwycięstwa nad Niemcami pod Stalingradem⁶¹.

Po trzecie - inicjatywy podejmowane przez organizacje społeczne i osoby prywatne. Władze ignorują niewygodne dla siebie wizje przeszłości czego przykładem - zgodnie z raportem - mają być praktyki upamiętniania ofiar wojny w Afganistanie, wojen czeczeńskich czy innych konfliktów o zasięgu lokalnym. Nie ma tam miejsca bowiem na odpowiedzialność za śmierć ludzi czy konflikty w ogóle, a na pierwszy plan wysuwają się takie wartości jak obrona ojczyzny czy „wypełnienie świętego obowiązku”. Problem ilustruje - opisana w dokumencie - inicjatywa organizacji Archnadzor⁶²: w Dzień Pamięci Ofiar Represji Politycznych 30 października 2011 roku członkowie organizacji rozklejali na domach w Moskwie papierowe tabliczki przypominające mieszkańcom ile osób w latach 30. XX wieku z danego domu wyszło i nigdy nie wróciło. Celem akcji miało być przypomnienie społeczeństwu rosyjskiemu o ofiarach represji radzieckich⁶³.

Po czwarte – toponimia. Jak czytamy w raporcie, najczęstszą przyczyną zmiany nazw ulic, placów czy skwerów jest potrzeba zerwania z radziecką przeszłością i – tym samym - pragnienie powrotu do czasów przedrewolucyjnych. Przykładem takiego działania jest inicjatywa mieszkańców Petersburga - „Powrót do Peters-

⁵⁹ 200-летний юбилей Бородинского сражения проведён, <http://urokiistorii.ru/51468> z 21 III 2015.

⁶⁰ Ros. Государственная программа «Патриотического воспитания граждан Российской Федерации на 2011 - 2015 годы». Jest to trzeci taki program - wcześniejsze miały miejsce w latach 2001-2005 oraz 2006-2010.

⁶¹ Федеральное архивное агентство (Росархив), Государственная программа «Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2011-2015 годы» утверждена постановлением Правительства Российской Федерации от 5 октября 2010 г. № 795, http://archives.ru/programs/patriot_2015.shtml z 30 III 2015.

⁶² Więcej o organizacji: „Архнадзор”, <http://www.archnadzor.ru/> z 21 III 2015.

⁶³ Аналитический полугодовой отчёт за октябрь 2011 - март 2012 гг., wyd.cyt.

burga”⁶⁴, którzy zwrócili się z wnioskiem do mera z prośbą o powrót do nazw ulic i placów przedrewolucyjnych oraz likwidację nazw związanych z reżimem stalinowskim. Gubernator Georgij Połtawczenko wprowadził jednak trzyletnie moratorium na zmianę nazw ulic argumentując to wynikami nieopublikowanych (sic!) sondaży, w których porównywalna liczba mieszkańców opowiedziała się za zmianą ulic i przeciwko niej⁶⁵.

* * *

We współczesnej Rosji władze doskonale zdają sobie sprawę z wpływu pamięci o przeszłości na kształt świadomości historycznej Rosjan. Najprostszym narzędziem jej formowania jest zaś poprawianie wizerunków bohaterów, wydarzeń i procesów historycznych czyli - mówiąc wprost - manipulowanie przeszłością. Polityka historyczna staje się synonimem propagandy tzn. kontrolą przepływu informacji, manipulowaniem wzorcami zachowań oraz opinią publiczną przy pomocy systemu edukacji czy perswazyjnych przekazów publicznych⁶⁶. Doskonałym tego przykładem są chociażby przygotowania do 70 rocznicy zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej, idea ujednoczenia podręczników do historii ojczyznej czy *Patriotyczne wychowanie obywateli Federacji Rosyjskiej w latach 2011-2015*. Narzucanie obywatelom podstawowych wartości oraz wiązanie ich nadziei z potężnym państwem prowadzi do tego, że konsolidują się oni wokół zapewniającej bezpieczeństwo władzy. Wszystko to sprawia, że polityka historyczna Rosji jest niezwykle efektywna.

Projekt „Memoriału” *Monitoring polityki historycznej (2010-2012)* demaskuje przede wszystkim mechanizm wykorzystywania historii przez władze Federacji Rosyjskiej. Stanowi jednocześnie dowód na to, że ze względu na swój status oraz możliwości, szczególną rolę w kreowaniu wizji przeszłości odgrywają instytucje państwowe. Inicjatywy organizacji społecznych oraz osób prywatnych mające na celu przywrócenie pamięci o wydarzeniach zapomnianych czy świadomie wypartych przez rządzących są nadal bezsilne wobec zaostrzającej się polityki historycznej Rosji. Co więcej, nic nie wskazuje na to, aby tendencja ta uległa zmianie.

⁶⁴ Ros.: „Возвращение в Петербург”.

⁶⁵ *Топонимика и идеология - две вещи несовместные?*, <http://urokiistorii.ru/2622> z 25 III 2015.

⁶⁶ L. M. Nijakowski, *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*, Warszawa 2008, s. 44.

Literatura

- Bojarska K., Solarska M., *Przeciw-pamięć, Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. Saryusz-Wolska M., Traba R., Warszawa 2014, s. 396-402.
- Historikerstreit: spór o miejsce III Rzeszy w historii Niemiec*, red. M. Łukasiewicz, tłum. M. Łukasiewicz, Londyn 1990.
- Kalicka J., Witek P., *Polityka historyczna*, w: *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 378-379.
- Kończal K., *Miejsce pamięci*, w: *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 229-233.
- Nijakowski L. M., *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*, Warszawa 2008.
- Rogoża J., *Rosyjska komisja ds. przeciwdziałania „falszowaniu historii”*, „Tydzień na Wschodzie”, 2009, Nr 19(94), s. 6, <http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/tnw94.pdf> (dostęp: 30.03.2015).

Władimir Putin: polityk, wizjoner, człowiek. Gospodarz Kremla

Streszczenie: Artykuł został poświęcony krótkiemu przedstawieniu osoby Władimira Putina, skupiając się w szczególnej mierze na trzech aspektach: polityk, wizjoner oraz najbardziej intrygującej części, człowiek. Zagłębiając się w współczesną politykę Rosji, często koncentrujemy się nie tylko nad samym systemem, ale i również na osobie Władimira Putina. Zastanawiamy się co tak naprawdę myśli i jakie czynniki go ukształtowały. Inspiracja została zaczerpnięta z artykułów jak i również książek dr hab. Mariana Brody, profesora nadzwyczajnego Uniwersytetu Łódzkiego, który to, zajmując się problematyką współczesnej Rosji. Przedstawił on postać Putina w odmienny sposób niż przedstawiają go media. Putin jako car narodu, wybawca po jelcynowskiej Rosji człowiek, który doprowadził ojczyznę do potęgi w świadomości Rosjan. Polityk, który sprowadził Rosję na właściwe tory mocarstwowości, którą utraciła po 1991 roku. Autorka próbuje odpowiedzieć na kluczowe pytanie, jak w inny sposób można przedstawić Władimira Putina, patrząc na interesy Rosji, a nie całego świata.

Summary: Main point of view article is to introduce Vladimir Putin, focusing mainly on three aspects: politician, visionary and the most intriguing part, man. By focusing on contemporary Russian politics, we often focus not only on the system but also on Vladimir Putin. We wonder what he really thinks and what factors shaped it. Inspiration was taken from articles as well as books by dr hab. Mariana Brody, an professor at the University of Lodz, whom deals with the problems of modern Russia. He portrayed Putin in a different way than the media. Putin as the car of the nation, the savior after Yeltsin Russia, the man who led the country to the power in the opinion of Russians. A politician who brought Russia to the right track of power, which she lost after 1991. The author tries to answer the key question as to how Vladimir Putin can be presented in a different way, looking at Russia's interests rather than the whole world.

Słowa kluczowe: Władimir Putin, system polityczny, biografia, fenomen.

Keywords: Vladimir Putin, Russia, political system, biography, phenomenon.

Władimir Putin to jeden z najbardziej znanych i kluczowych polityków na światowej scenie politycznej. Jest to człowiek wpływowy, o którym w dzisiejszych czasach jest głośno i swoją osobą budzi wiele kontrowersji wśród społeczności międzynarodowej. Jego postaci, poświęcono mnóstwo książek, które kreują go na pozytywnego „ducha Rosji”, bądź jako zupełne zaprzeczenie „męża narodu”. Nasuwa się pytanie – kim jest Władimir Putin? Jak doszedł do władzy? Skąd pojawiła się jego osoba na arenie politycznej Rosji? Jakim jest

władcą oraz jak postrzegają go najwięksi przywódcy świata? Aleksander Sołżenicyn odpowiedział: „Na wiele sposobów jest on łamigłówką”¹. Nie sposób się z tym nie zgodzić. To pytanie nie tylko nurtowało wielkiego rosyjskiego pisarza, ale również powtarzano na światowych salonach. Wydawało się, że jest to polityk znikąd, jednakże szybko przekonano się o jego sile i determinacji.

Władimir Władimirowicz Putin to postać złożona. Były pułkownik KGB, doradca mera Petersburga, premier Rosji a obecnie prezydent, „ojciec narodu”. Jego dzieciństwo, pochodzenie, etapy dorastania, oraz droga na szczyt to czynniki, które wpłynęły na jego charakter i osobowość. Owe okoliczności pozwalają nam w pewien sposób dowiedzieć się bądź dają nam ogólne pojęcie o tym, dlaczego u W. Putina tworzyły się sprzeczne zachowania.

„Jest demokratą, który nie ufa demokracji. Przyjmując zachodnią kulturę, chociaż jego rozumienie Zachodu jest błędne i ograniczone. Wierzy w wolny rynek, chociaż jego światopogląd ukształtował się pod wpływem komunistycznej przeszłości. Ma płomienną wiarę w rosyjskie państwo, a jego <<wrogów>> traktuję w sposób lodowaty i bezlitosny, jak przystało na byłego człowieka KGB”².

Władimir Putin urodził się 7 października 1952 r. w Leningradzie. W czasach szkolnych, światopogląd Putina ukształtował system sowiecki. To właśnie w szkole dowiedział się, że świat zachodni jest zły, w którym „kapitaliści wyzyskują robotników i który szykują się do wojny z ZSRR”³. Jego dalsza edukacja przypadała już na czasy Leonida Breżniewa, okresu wzrostu militarnego, walki z zachodem oraz licznych represji i wzmocnienia ideologicznego. Był to czas, w którym, szpieg tajnej policji był kreowany przez władzę jako bohater narodowy. Nic dziwnego, że Putin wybrał karierę w KGB.

„Jestem specjalistą od wschodzenia między ludzi” w taki sposób o sobie mówi W. Putin⁴. Zafascynowany pracą w KGB, obecny prezydent potwierdza otwarcie: „najbardziej mnie zadziwiło, że człowiek może osiągnąć więcej niż wojsko. Jeden szpieg mógł decydować o losie tysiąca ludzi”⁵. Te wydarzenia sprawiły, że był uparty w swoich dążeniach. Ocenę Putinowi wystawiono już po kilku spotkaniach „niezbyt towarzyski, ale dynamiczny, elastyczny i odważny, przede wszystkim zaś łatwo kojarzy twarz, co w przypadku pracy w KGB, szczególnie w komórce wywiadowczej, będzie mieć kluczowe znaczenie”⁶. Putin rozpoczął karierę w KGB

¹ M. Broda, „Zrozumieć Rosję?”, *O rosyjskiej zagadce-tajemnicy*, Łódź 2011, s. 200.

² A. Roxburgh, *Strongman u szczytu władzy. Władimir Putin i walka o Rosję*, Warszawa 2014, s. 35.

³ A. Roxburgh, op. cit., s. 35.

⁴ A. Roxburgh, op. cit., s. 37.

⁵ P. Starobin, *Autokrata z przypadku*, „Międzynarodowy Przegląd Polityczny”, http://www.mpp.org.pl/14/14_2.html [20.05.2015].

⁶ M. Gessen, *Putin człowiek bez twarzy*, Warszawa 2012, s. 62.

w roku 1975 r. Dziesięć lat później wyjechał z Rosji, aby stać się szpiegiem w Niemieckiej Republice Demokratycznej. W tym czasie, duży wpływ na Putina miał system niemiecki. Przyjął on tamtejsze cechy do swojej osobowości, zamiłowanie do porządku i dyscypliny. Pracował poza granicami kraju do momentu upadku Związku Radzieckiego. Po tych wydarzeniach, wrócił do swojego rodzinnego miasta. Znalazł pracę jako pomocnik rektora na wydziale stosunków międzynarodowych uniwersytetu w Leningradzie, a później pracował jako asystent przewodniczącego Rady Miejskiej Leningradu, profesora prawa gospodarczego Anatolija Sobczaka⁷. W tym okresie, Putin zetknął się z poglądami demokratycznymi owego profesora. Wcześniej przesiąknięty socjalizmem nie miał możliwości zagłębić się w świat zachodu.

Kolejnym punktem w jego karierze była posada w radzie Sankt Petersburga. Został zastępcą mera. Jednakże jego działania na tym stanowisku budziły kontrowersje, dlatego w 1996 roku przeniósł się do Moskwy i rozpoczął pracę u boku najbliższych doradców Borysa Jelcyna⁸. Tam bardzo szybko zrobił karierę, która pozwoliła mu dojść na sam szczyt. W marcu 1997 roku został wiceszefem administracji Jelcyna, rok później dyrektorem Federalnych Służb Bezpieczeństwa, a w 1999 roku sekretarzem Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej.

Putin za czasów Jelcyna, mimo iż sprawował wysokie stanowiska to nie siedział „za sterem realnej władzy, przeciwnie, był raczej tylko trybikiem- skrupulatnie spełniającym swoje obowiązki urzędnikiem, w pełni oddanym i lojalnym wobec Kremla”⁹. Sytuacja odwróciła się, kiedy to Putin objął stanowisko w wydziale kontroli w Urzędzie Prezydenckim, jego pozycja znacznie się umocniła i zaczął posiadać większe wpływy. Rok później awansował na stanowisko pierwszego zastępcy Urzędu, a później jak już wcześniej było wspomniane na szefa FSB. Jako szef służb specjalnych, posiadał wiele informacji równie tych kompromitujących, które bez zawahania używał, będąc wiernym „kremłowskiemu klanowi”. Wykazywał się lojalnością i wielką pomocą w stosunku do ówczesnego prezydenta Borysa Jelcyna¹⁰. Popularność Borysa Jelcyna mijała, a następne wybory prezydenckie zbliżały się nieubłagalnie. Prezydent bał się, że ówczesny premier Jewgienij Primakow, zdobywa coraz większą władzę i popularność oraz staje się coraz większym

⁷ Anatolij Sobczak założyciel Ruchu Reform Demokratycznych w roku 1991. Brał udział w pracach nad rosyjską konstytucją w latach 1991-1993. Był jednym z inicjatorów przywrócenia Leningradowi jego historycznej nazwy Sankt Petersburg. W czasie jego kadencji na mera Petersburga silnie współpracował z Władimirem Putinem.

⁸ A. Roxburgh, op. cit., s. 40.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Putin bardzo szybko i skutecznie rozprawił się z prokuratorem generalnym Jurim Skuratowem, który rozpoczął śledztwo w sprawie korupcyjnej z udziałem rodziny Jelcyna. Nagrał film na którym mężczyzna (prawdopodobnie Skuratow) zupełnie nagi zabawia się z dwiema prostytutkami. Owe nagranie było narzędziem do szantażu jak i również do zwolnienia prokuratora z funkcji.

zagrożeniem dla niego. Dlatego Kreml potrzebował nowego planu, aby utrzymać władzę w swoich rękach i nie stracić wpływów. Planem miał być Władimir Putin¹¹.

31 grudnia 1999 roku to data, która zmieniła bieg polityczny Rosji. Wejście w nowe tysiąclecie, miało być dla państwa wstąpieniem w nowe rządy (rządy demokratyczne w formie a autorytarne w treści). Przed Rosją otworzyć miały się nowe perspektywy polityczne. Urzędujący prezydent Borys Jelcyn w noc poprzedzającą Nowy Rok, po prawie ośmiu latach rządów, wyznaczył swojego namiestnika. Człowieka którego miał poznać cały świat, polityka zdeterminowanego, który miał przywrócić poczucie dumy narodowej kraju¹². Zmiana w polityce rosyjskiej nosi imię – Władimir Władimirowicz Putin. Nie sposób opisać rządów Putina oraz jego fenomenu nie nawiązując do rządów sprawowanych przez jego poprzednika Borysa Jelcyna. Zrozumieć, jego sposób rządzenia, w jakim stanie zostawił on kraj i jakie obawy towarzyszyły Rosjanom.

Jelcyn objął urząd prezydenta w czerwcu 1991 roku. Został on pierwszym demokratycznym prezydentem w wolnej Rosji po upadku Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Pomimo rozpadu ZSRR działalność rosyjskich komunistów nie zakończyła się. Ten stan rzeczy spowodował, bezład ideowy na początku lat dziewięćdziesiątych jak i również braku chęci bądź możliwości przeprowadzenia ideologicznej zmiany w Rosji¹³. Rządy Jelcyna przypadały na trudny okres dla państwa rosyjskiego, kiedy to w kraju oraz w społeczeństwie wytworzyły się sprzeczne postawy: autokratyzm i demokracja¹⁴. Obie postawy towarzyszyły w samej świadomości Jelcyna. Okres jego młodości i kształtowania się poglądów, przypadały na czasy Związku Radzieckiego, gdzie stare nawyki zetknęły się z chęcią tworzenia demokratycznego kraju. „Bierzcie tyle suwerenności, ile jesteście w stanie udźwignąć” – nawoływał do narodu Rosyjskiego po upadku ZSRR¹⁵.

Jelcyn wybrał formę rządów państwa silnego, gdyż jak napisał Boris Reitschuster, niemiecki dziennikarz, publicysta i rosjoznawca „[...] przestał panować nad sytuacją”¹⁶. Obrazują to wydarzenia sierpniowe z 1993 roku, kiedy prezydent rozwiązał nieposłuszny mu parlament, ostrzelał go i przy pomocy wojska zajął jego siedzibę, łamiąc wszelkie możliwe zasady demokracji. Tego samego roku Jelcyn wprowadził nową konstytucję, która dawała mu pełnię władzy, władzy, która nie śniła się żadnemu prezydentowi w którymkolwiek spośród uprzemysłowionych państw świata¹⁷. Zaraz po wyborze Jelcyna na prezydenta w 1991 roku, głowa pań-

¹¹ Ibidem. s. 51.

¹² A. Roxburgh, op. cit., s. 18.

¹³ A. Furier, *Dekada Jelcyna*, Szczecin 2003, s. 73-74.

¹⁴ M. Broda, *Putinowskie antidotum*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, pod red. A. Stępień i S. Bielenia, Toruń 2008, s. 36.

¹⁵ S. Popowski, *Borys Jelcyn nie żyje. Odszedł car.*, 27 kwiecień 2007, <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/216494,1,borys-jelcyn-nie-zyje.read> [20.04.2015].

¹⁶ B. Reitschuster, *Władimir Putin. Dokąd prowadzi Rosję*, Warszawa 2005, s. 23.

¹⁷ Ibidem. s. 25.

stwa posiadała ogromne prerogatywy. W 1996 roku, w państwie pod jego absolutną kuratelą, Jelcyn ponownie wygrał wybory na urząd prezydenta. (Mimo iż jego poparcie wyraźnie spadło wśród społeczeństwa, spowodowane rozpętaaniem wojny w Czeczeni, wprowadzeniem mało popularnych reform oraz brakiem samokontroli do „butelki wódki”, znalazł sposób aby znów stanąć na fotel prezydencki¹⁸.)

W tym okresie Rosja była pod absolutnymi rządami Jelcyna, żaden wymiar sprawiedliwości nie funkcjonował sprawnie ani milicja, ani prasa (która nie była niezależna). Były to warunki idealne do rozwoju korupcji oraz urzędniczej samowoli¹⁹. Narastało wśród społeczeństwa zniechęcenie, chaos, nieufność do władzy, dezorientacja, utrata kontroli nad procesami ekonomicznymi kraju. Gospodarka kraju była w opłakanym stanie: 10 mln osób niedożywających, 40 mln osób było poniżej progu ubóstwa²⁰. Wprowadzone reformy gospodarcze w 1992 r. doprowadziły do gwałtownego skoku inflacji. Charakter jalcynowskiej Rosji najtrafniej oddają przytoczone słowa:

„Reżim Jelcyna zaprzedał ojczyznę obcemu kapitałowi. To on ponosi winę za to, że co roku za granicą wywożone są miliardy dolarów. To on ponosi winę za <<wyzniszczenie narodu rosyjskiego>> to z jego winy spada przyrost naturalny, to doprowadziło do katastrofalnej sytuacji rodzimą naukę i oświatę, medycynę i kulturę. Wokół prezydenta gniazdko uwija sobie mafijna rodzinka, prawdziwy bandycki klan”²¹.

Jednakże, warto wspomnieć nie tylko o aspektach ekonomicznych i gospodarczych Rosji tamtego okresu, ale również zagłębić się w postawę samego prezydenta. Pod koniec swojego panowanie na „tronie” rosyjskim Jelcyn zaczął podupadać na zdrowiu. Był stary i osłabiony, a jego zamiłowanie do alkoholu było wśród Rosjan powszechnie znane. Ostatnie lata rządów charakteryzowały się słabym zdrowiem prezydenta i rządami premiera Jewgienija Primakowa²². Wprowadzona „demokracja” stała się okresem gorszym niż w czasach ZSRR, panował niewyobrażalny chaos, którego Rosjanie wcześniej nie znali. Na słowo „demokracja” dostawali gęziej skórki. Nieobecność prezydenta na ważnych spotkaniach, wystąpienia pod wpływem alkoholu, a na końcu swojego panowania posługiwanie się dekretemi wzbudzały wśród Rosjan rozczarowanie, bunt oraz chaos. Pragnęli silnej Rosji, Rosji którą obiecywał Władimir Putin²³.

¹⁸ A. Roxburgh, op. cit., . 32.

¹⁹ B. Reitschuter, op. cit., s. 25.

²⁰ M. Broda, *Putinowskie antidotum...*, op. cit. s.41.

²¹ Ibidem, s. 42.

²² A. Furier, s.55.

²³ Ibidem, s.64.

Po upadku Związku Radzieckiego, Rosja miała zamienić się w kraj demokratyczny. Kraj, który po dziesiątkach lat sprawowanych przez ZSRR, miał dorównywać do standardów krajów zachodnich. Idea stworzenia takiego państwa była piękna, jednakże niewykonalna. Pojęcie demokracji wśród społeczeństwa rosyjskiego różni się od standardowego jego znaczenia. Lata dziewięćdziesiąte sprawiły, że demokracja kojarzyła się Rosjanom z kryzysem ekonomicznym i korupcją, a Rosja stała się krajem który podupadał²⁴. Rozczarowanie ówczesnym prezydentem Borysem Jelcynem spowodowało, że społeczeństwo pragnęło silnego przywódcy, który znów zbuduje w świadomości obywateli imperialną Rosję. Jak to ujął Boris Reitschuster, Rosjanie tęsknili za „stabilizacją w miejsce chaosu, silne państwo w miejsce samowoli, mocarstwowość w miejsce dengregolady”²⁵.

Rosjanie potrzebowali zmiany, osoby która będzie rządzić krajem, w sposób taki na jaki oczekiwano, potrzebowali człowieka ambitnego, który pokieruje ich na szczyt²⁶. Z przeprowadzonych badań przez Wszechrosyjskie Centrum Badania Opinii Publicznej, przed wyborami prezydenckimi w 2000 r. tylko 13% mieszkańców Rosji chciało silnych instytucji demokratycznych, 59% opowiadało się za silnym państwem, a aż 71% wolałoby silnego przywódcę²⁷. Z danych wynika w jakim położeniu znaleźli się Rosjanie pod koniec lat dziewięćdziesiątych. Demokracja kojarzyła im się z biedą i podupadającym gospodarczo krajem, co tłumaczy, że aż tyle Rosjan chciało zrezygnować z demokracji na rzecz „archetypu władzy” jaki istnieje w podświadomości i wybrać samo dzierżawnego władcę, który wprowadzi państwo na szczyt mocarstwowości²⁸. Prezydent Federacji Borys Jelcyn, schorowany i niezdolny do kontynuowania swoich rządów, 9 sierpnia 1999 roku wyznaczył swojego następcę w kolejnych wyborach prezydenckich. „Rosja powinna wejść w nowe tysiąclecie z nowymi politykami, z nowymi twarzami, umysłami, silnymi, energicznymi ludźmi. A my, ci, którzy stoimy u władzy już wiele lat, powinniśmy odejść (...)”²⁹ – słowa Borysa Jelcyna wypowiedziane w orędziu pod koniec roku 1999. I tak oto nie niezbyt znany, dotychczasowy szef Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej i Federalnej Służby Bezpieczeństwa został namiestnikiem jelicynowskiej Rosji, aby 26 marca 2000 roku zostać wybranym na prezydenta.

„Państwo będzie twardo stać na straży wolności słowa, wolności sumienia, wolności środków masowego przekazu oraz praw własności, czyli fundamental-

²⁴ „Ostre” lata 90., czyli dlaczego Rosjanie nie lubią demokracji? <http://wiadomosci.onet.pl/ostre-lata-90-czyli-dlaczego-rosjanie-nie-lubia-demokracji/2t7sk> [22.04.2015]

²⁵ B. Reitschuster, op. cit., s.64.

²⁶ M. Broda, *Putińskie antidotum...*, op. cit., s. 46.

²⁷ B. Reitschuster, op. cit., s.20.

²⁸ M. Broda, *Rosja- autokratyzm- demokracja- między iluzją a rzeczywistością*, http://ssp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2014/08/ssp2014_2_005_020.pdf [23.04.2015].

²⁹ R. Lisiakiewicz, *Wybory do Dumy w 1999r. i przekazanie władzy Putinowi*, 28 styczeń 2009, <http://www.psz.pl/117-polityka/rafal-lisiakiewicz-wybory-do-dumy-1999-r-i-przekazanie-wladzy-putinowi-probierz-putinizmu> [23.04.2015].

nych elementów cywilizowanego społeczeństwa³⁰. Takie słowa padły w pierwszym telewizyjnym wystąpieniu Putina, po przejęciu fotela prezydenckiego pod koniec roku 1999. Obietnica polityczna, która miała przekonać do siebie całe społeczeństwo rosyjskie obietnica, która spowodowała oczekiwany rezultat i sprawiła, że Rosjanie zaufali i pokochali Władimira Putina. Nowo wybrany prezydent nie miał łatwego zadania, wprowadzić ojczyznę na „właściwe tory” po jelcynowskiej „smucie”. Pozostawiony kraj przez poprzednika był skorumpowany i pogrążony w kryzysie. Polityka zagraniczna nie istniała, a nawet jeśli tak, to prowizorycznie. Pozycja Rosji na arenie międzynarodowej była bardzo osłabiona, a inwestorzy zagraniczni niechętnie lokowali swój kapitał na terenie Rosji³¹. Rosjanie mieli już dość chaosu i czasu nieładu jaki panował w ojczyźnie. Oczekiwali zmian w polityce wewnętrznej jak i zewnętrznej.

Priorytetami Putina po wygranych wyborach prezydenckich w 2000 roku była chęć stabilizacji sytuacji wewnętrznej kraju, przywrócenie Rosji na arenę międzynarodową i nadanie jej pozycji. Uważał, że silne państwo to dobre państwo³². Dlatego jego celem była centralizacja i wzmocnienie władzy oraz państwa. W reformie administracyjno-terytorialnej podzielił kraj na siedem okręgów federalnych, w których istniały władzę podporządkowane Kremlowi. W taki sposób prezydent mógł wpływać na politykę regionalną oraz był informowany o procesach jakie tam zachodzą³³. Dodatkowym procesem centralizacji władzy było wprowadzenie systemu partyjnego z dominującą partią *Jedinaja Rossija* popieraną przez prezydenta. Dzięki temu mógł on z łatwością uchylać ustawy oraz łatwiej kierować państwem.

Władimir Putin już na początku swojej kadencji nie ukrywał chęci zbudowania silnego, niezależnego państwa. Miała być to odpowiedź na sytuację jaka zaistniała w latach dziewięćdziesiątych. Polityka energetyczna to jeden z kolejnych etapów chęci tworzenia przez Putina silnego państwa. Wykorzystał potencjał Rosji w tej dziedzinie i konsekwentnie do niego dążył, surowo rozprawiając się z oligarchami. Bieg powyższych wymienionych reform z początku dał efektywne wyniki, inflacja spadła z 20 procent w roku 2000 do 9 w 2006, gospodarka ruszyła do przodu i stale rosła w tempie 6-7 % rocznie, rozpoczęła się spłata olbrzymiego długu zagranicznego, który w 1998 roku stanowił 130 procent PKB, i zmniejszył się do 18 procent³⁴.

„Wizerunek prezydenta to wizerunek Rosji także w stosunkach zewnętrznych”³⁵. Putin aspirował do tego, aby w jak największym stopniu uczestniczyć na arenie

³⁰ A. Roxburgh, op. cit., s. 19.

³¹ Stępień- Kuczyńska A., *Priorytety Putina*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, pod red. A. Stępień i S. Bielenia, Toruń 2008, s.17.

³² Ibidem. s.18.

³³ J. Rogoźna, I. Wiśniewska, *Podsumowanie przemian polityczno-gospodarczych w pierwszej kadencji Władimira Putina*, „Prace OSW”, nr 11/2003, s. 7.

³⁴ A. Roxburgh, op. cit., s. 81.

³⁵ A. Stępień- Kuczyńska, op. cit., s. 17.

międzynarodowej, w porównaniu do swojego poprzednika. Za czasów prezydenta Jelcyna polityka zagraniczna przybrała charakter bilateralny, dwubiegowy, bardzo w małym stopniu skupiając się na sprawach zewnętrznych, nadając priorytetowi sprawom wewnętrznym. Władimir Putin starał się odbiec od tej koncepcji, przywracając Rosji znaczenie na arenie międzynarodowej oraz umocnienie jej w tej sferze. Chciał, aby Rosja stała się pożądanym partnerem dla zagranicznych inwestorów, dlatego jego celem było prowadzenie bardzo aktywnej polityki. W swoich pierwszych krokach poparł prezydenta Stanów Zjednoczonych George'a Walkera Busha w walce z międzynarodowym terroryzmem, co dało mu możliwość symbolicznego wejścia na „salony” polityki zagranicznej. Niejednokrotnie również podkreślał, że jego głównym priorytetem w polityce zagranicznej była aktywizacja stosunków z Unią Europejską. Świadczy o tym wielość umów i wyznaczonych strategii³⁶. Na początku kadencji obecnego prezydenta Unia Europejska nie była spostrzegana jako wróg, wręcz przeciwnie przybliżała obywatelom Rosji charakter unijny. Świadczą o tym liczne fundusze jakie otrzymywały od Unii Europejskiej ośrodki kulturowe, naukowe oraz fundacje. Jest to dużą i niewątpliwą zasługą Władimira Putina.

Porównując sytuację Rosji z początku lat dziewięćdziesiątych do poczynanych celów Putina z początku jego kadencji, można zdecydowanie stwierdzić, że wzrosła pozycja Rosji w stosunkach na arenie międzynarodowej. Putin wybrał drogę aktywnej polityki zagranicznej, chęci zaistnienia w niej oraz przywrócenie światowej pozycji Rosji. Polityka energetyczna jaką prowadził Putin dała możliwość intensyfikacji przeprowadzenia reform gospodarczych- prywatyzacja, wprowadzenie gospodarki wolnorynkowej. Zmiany w sferze budżetowej, finansowej i emerytalnej dały początek siły państwa w stosunkach globalnych³⁷. Rosja została prawnym członkiem grupy G8.

Wszystkie powyżej wymienione reformy i działania, prowadziły Putina do stworzenia wizji imperialnej, silnej Rosji. W ciągu piętnastu lat po objęciu rządów prezydent dąży do szeroko pojętej mocarstwowości. Jest to uwarunkowane wieloma czynnikami historycznymi, geograficznymi jak i również tożsamościowymi narodu³⁸. W Rosji za czasów prezydentury Władimira Putina mocarstwo i imperializm odradza się poprzez własne tradycje, ale nie jest to tylko próba powrotu do przeszłości, do zanurzenia się w własną historię. Putin w marcu 2001 roku określił jaką drogą Rosja będzie się kierować:

„Po rewolucji następują zwykle kontrrewolucja, po reformach- kontreformy, a potem poszukiwanie winnych rewolucyjnych występków i wymierzenie kar.

³⁶ Ibidem. s. 22.

³⁷ J. Rogoża, I. Wiśniewska, op. cit., s. 20.

³⁸ I. Bill, T. Otłowski, *Federacja Rosyjska jako mocarstwo? Stan obecny i perspektywy.*, Warszawa 2008, s. 2.

(...) Historia Rosji obfituje w przykłady takich działań. Sądzę jednak, że nadszedł czas, by stanowczo oświadczyć, że to się nie powtórzy. Nie będzie już rewolucji ani kontrrewolucji. Mocna oparta na gospodarce stabilizacja państwa to dobre rozwiązanie dla Rosji oraz jej obywateli i już dawno by należało nauczyć się żyć zgodnie z tą normalną, ludzką logiką³⁹.

Należy zauważyć tworzenie się własnego wzorca tożsamościowego oraz aspiracji do wykreowania państwa wielkiego (mocarstwowego). Na przestrzeni wieków „<<mocarstwowość>> odnosiła się do <<państwowej samoświadomości>>, której istotą była odpowiedzialność każdego ze wszystkich i za państwo- mocarstwo⁴⁰. Dlatego nie jest ona tylko odpowiednikiem siły i sprawnego aparatu rządzącego, ale proklamuje wyższość Rosji, która jawi się ponad prawem i wolnościami jednostek.

Wybór Władimira Putina na fotel prezydencki w 2000 roku dał początki powrotu Rosji do państwa imperialnego, czyniąc pierwszy krok, ku zatwierdzeniu symboli narodowych. Stosunek do historycznego dziedzictwa mocarstwowego odrodził się na nowo. Putin nawiązując do historii przywrócił muzykę do hymnu Rosji z czasów Związku Radzieckiego, Aleksandra Aleksandrowa. Łącząc te elementy miał na celu okazać szacunek do osiągnięć kraju wojskowych, kulturalnych i naukowych, w różnych okresach historii Rosji. Uważał, że nie można odrzucać historii i dzielić jej na okresy dobre czy też nie⁴¹. „Gdybyśmy zrezygnowali z dawnego hymnu radzieckiego, byłoby tak, jakbyśmy chcieli stwierdzić, że życie naszych ojców i matek nie miało sensu i że niczego nie stworzyli⁴².

Nadanie nowych symboli Rosji miało znaczenie historyczne i dało początek oraz sygnał w jakim kierunku zmierza kraj pod rządami Władimira Putina, ku dziedzictwu mocarstwowości⁴³. Wielkie postacie w historii Rosji takie jak Piotr I czy Aleksander II bądź reformator Piotr Stołypin, dały podwaliny do stworzenia państwa silnego i imperialnego przez Putina., podobnego jakim było państwo w zamierzonych czasach. Sam Putin lubił porównywać się do Piotra I, prawdopodobnie za jego kadencji, jako zastępcy mera Petersburga, w jego gabinecie wisiał portret wielkiego cara i założyciela tego miasta⁴⁴. Putin sam podkreśla, że mocarstwowość to pewnego rodzaju *datum* i *fatum* historii. Uważa, że:

„Rosja była i pozostanie wielkim krajem. Wynika to z jej uwarunkowań geopolitycznych, ekonomicznych i kulturalnych. Na przestrzeni całej historii Rosji

³⁹ Nicholas V. Riasanowsky, Mark D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, s. 655.

⁴⁰ A. de Lazari (red.), *Mentalność rosyjska. Słownik.*, Katowice 1995, s. 23.

⁴¹ S. Bieleń, *Międzynarodowa tożsamość...*, s. 95.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem s. 96.

⁴⁴ A. Starzyńska., *Władimir Putin naśladowcą Piotra Wielkiego? Jeśli tak, to może potknąć się właśnie o Krym.*, 04.03.2014 r., <http://wpolityce.pl/polityka/187065-wladimir-putin-nasladowca-piotra-wielkiego-jesli-tak-to-moze-potknac-sie-wlasnie-o-krym> [28.05.2015].

kształtowały one sposób myślenia Rosjan i politykę państwa. Nie mogą stracić znaczenia i teraz”⁴⁵.

Budowa na nowo mocarstwowości, rozpoczęła się po upadku Związku Radzieckiego. W czasie ery Gorbaczowa, zwierzchnicy nowej Rosji proklamowali hasło „nowe myślenie polityczne”⁴⁶. Koncepcją tej teorii było pojmowanie bezpieczeństwa wielowymiarowo (jako informacyjne, wojskowe, ekologiczne, żywnościowe), a nie tylko jako efekt braku zagrożeń wojennych. „Najważniejszym celem stało się zapobieżenie wojnie i przetrwanie ludzkości. Imperatywem epoki jest prymat interesów ogólnoludzkich nad klasowymi i lokalnymi”⁴⁷. NATO przestało być głównym źródłem zagrożenia dla Rosji, a w ich miejsce zostały wstawione inne problemy o charakterze globalnym. W ton tej idei, Gorbaczow wierzył, że istnieje możliwość zakończenia „złej historii” i szansa na nadejście przychylniejszych czasów dla społeczeństwa rosyjskiego. Konsekwencją idei „nowego myślenia politycznego” było zakończenie przez Gorbaczowa zimnej wojny z Zachodem i zjednoczeniem Niemiec⁴⁸. Jednakże, w czasie początkowych rządów Borysa Jelcyna, w Rosji która była wewnętrznie rozbita, koncepcja tego poglądu nie przyjęła się. Gorbaczow został obarczony winą o zlekceważenie radzieckich interesów bezpieczeństwa w stosunku do zjednoczenia Niemiec jak i również wycofaniu się wojsk z Europy Środkowej. Ówczesny rząd przekonał się, że równowaga sił przeszła na korzyść Zachodu i zabrakło postulowanej wcześniej równowagi sił, chociażby w zjednoczeniu Niemiec, które odbyły się na zasadach zachodnich. Próby Gorbaczowa na wprowadzenie politycznej więzi pomiędzy Rosją, a Wspólnotami Europejskimi nie powiodły się, a dawni sojusznicy z Europy Środkowej zaczęli odwracać się od Moskwy i zbliżać się ku stronie zachodu⁴⁹. Koncepcja „nowego myślenia” upadła.

W między czasie powstało kilka innych idei, które miałyby określić politykę rosyjską i zadeklarować się w którą stronę ma ona iść. Między innymi była koncepcja „nowych realistów”, którzy zaczęli być kojarzeni z prozachodnim wyborem, nazywali się *atlantyści* bądź *zapadniki*. Wpływ na politykę rosyjską mieli w okresie od sierpnia 1991 roku do końca 1992 roku. Podkreślali, że Rosja historycznie przynależy do cywilizacji chrześcijańskiej i zachodniej, oraz jej zadaniem jest współpraca z Zachodem i wstąpienie do jego instytucji. Okres wpływów *zapadników* nie trwał długo, Zachód nie sprostął „pokładanym w nim nadziejom i oczekiwaniom”. Nie zapewnił pomocy ekonomicznej, nie zaakceptował Rosji jako części Europy i zachodniej cywilizacji, nie zapewnił ochrony mniejszości narodowych w „bliskiej

⁴⁵ M. Broda, *Zrozumieć Rosję...*, s.204.

⁴⁶ S. Bieleń, *Międzynarodowa tożsamość...*, s.62.

⁴⁷ Ibidem s. 63.

⁴⁸ S.A. Karaganov, *Towards a New Security System in Europe*, w: V. Harle, J. Iivonen (eds), *Gorbachev and Europe*, London 1990, s.42.

⁴⁹ S. Bieleń, *Międzynarodowa tożsamość...*, s.65.

zagranicy”⁵⁰. Idea *atlantystów* upadła, droga ku zachodowi również. Silne tradycje stworzenia mocarstwa jakie były zakorzenione w społeczeństwie i wśród władzy zwyciężyły.

Opcją która zastąpiła *zapadników* była grupa euroazjatycka z formacjami takimi jak *gasudarstwienniki* bądź *dierzawniki* (państwowcy). Grupa ta była silnie związana z ówczesnym prezydentem Władimirem Putinem i to ona dała podwaliny do ukształtowania współczesnej Rosji. Kontynuował on tendencje założone przez Jewgienija Primakowa, ministra spraw zagranicznych, a potem premiera Federacji Rosyjskiej, politykę wielobiegunowości i podkreślenie związków euroazjatyckich⁵¹. Eurazjatyzm ma za zadanie podkreślić unikalność Rosji pod względem historii, kultury, systemu politycznego, położenia geograficznego i jej roli w świecie. Zakłada również, że Rosja nie może integrować się z Zachodem, gdyż jest od niego różna, jedynie współpraca na równych warunkach wchodzi w grę. Mocarstwowość powinna opierać się na obszarze byłych państw ZSRR oraz umacnianiu wpływów na Wschodzie, Południu i równym partnerstwie z Zachodem

Dierzawnicy to formacja wywodząca się z eurazjatyizmu, to właśnie z nią utożsamiany jest Władimir Putin. Byli oni zwolennikami silnego państwa, w polityce zagranicznej głosili hasła takie jak samoograniczenie i samowystarczalność, a Zachodowi zarzucali, że odwrócił się od Rosji ze względu na jej słabość i chaos. Uważali, że aby zbudować mocarstwowość, kraj w pierw powinien skupić się na reformach wewnętrznych i na wzmocnieniu państwa od wewnątrz, aby móc później aspirować do supermocarstwa. Kolejną zasadą tej formacji, która jest widoczna w polityce Putina, to zachowanie przez Rosję swojego charakteru. Nie demonstruje ona swojej europejskiej jak i również euroazjatyckiej formy⁵².

Rozpad ZSRR spowodował, że Rosja stała się skupiskiem wielu narodów i wyznań religijnych dlatego tendencje odśrodkowe i separatystyczne były nieuniknione⁵³. Upadek poprzedniego systemu spowodował, że odczucia nacjonalistyczne nasiliły się, a odrębność narodowa zaczęła odgrywać ważną rolę powodując konflikty. Federacja Rosyjska stanęła przed koniecznością stworzenia nowego prawa dla własnego państwa narodowościowego, która musi zaakceptować w swoim zespole, republiki, obwody, kraje i rejony autonomiczne⁵⁴. Często owe republiki pretendują do wyłącznej kontroli posiadanych zasobów. Władze rosyjskie chcą zachować integralność terytorialną państwa, nie zgadzając się, jak pisała Helene Carriere d'Encausse (francuska historyk sowietolog) „aby obszar Rosji przekształcił się

⁵⁰ Ibidem, s. 69.

⁵¹ R. Lisiakiewicz, *Rosja Putina? Z jaką Rosją mamy dziś do czynienia?*, „Międzynarodowy Przegląd Polityczny”, http://www.mpp.org.pl/24/24_1.html [29.05.2015].

⁵² Jak wyżej.

⁵³ W. Stankiewicz, *Konsekwencja zmian polityczno- ekonomicznych w Rosji po upadku komunizmu*, Środkowoeuropejskie Studia Polityczne nr.2/ 2006 r., s. 117.

⁵⁴ S. Bieleń, *Międzynarodowa tożsamość...*, s.100.

w rodzaj sera szwajcarskiego, w którego dziurach powstałyby obce mini państewka, pozbawiające ją niezbędnych bogactw”⁵⁵.

Zagrożenie zaczęło narastać na tak zwanym *miękkim podbrzuszu Rosji* czyli Zakaukazu oraz w jej granicach czyli w Tadżykistanie, Afganistanie oraz pograniczu indyjsko-pakistańskim. Konflikty nasiliły się poprzez spory lokalne jak i również wzrosło ryzyko rozprzestrzeniania się islamu⁵⁶. W czasie narastających sporów polityka bezpieczeństwa, wśród władz Moskwy znacznie się zmieniła. Wprowadzono rosyjską odmianę „doktryny Monroe”, w której to Borys Jelcyn wyznaczył gotowość Rosji do utrzymywania bezpieczeństwa na obszarze poradzieckim. Najkrwawszym przykładem utrzymania Rosji jako imperium za wszelką cenę jest wojna w Czeczeni. Katastrofa oraz dramat jakie miały miejsce na tym obszarze są dowodem na to, że granice oraz terytorium Rosji nie są przedmiotem negocjacji. Rosja nie była w stanie zaakceptować niepodległości Czeczeni ze względu na chęci utrzymania integralności terytorialnej i narodowościowej. Pierwsza wojna czeczeńska wybuchła w 1994 roku, w ciągu osiemnastu miesięcy walk zginęło około 40 tysięcy cywilów i żołnierzy.

Następny konflikt rozpoczął się od zamachów wrześnieowych, w roku 1999. W tym czasie Władimir Putin piastował urząd premiera. Putin bardzo szybko zareagował na wydarzenia jakie miały miejsce i wulgarnie określił sposób walki z terrorystami frazą *moczit w sortirje*, co mniej więcej oznacza „mokra robota”. Sprawców tych wydarzeń wskazał na Czeczenów i określił je „czystym terrorystycznym atakiem”⁵⁷. Te wydarzenia spowodowały wzrost popularności Putina. Poprzez szybką i aktywną walkę z terroryzmem ukazał się jako człowiek zdecydowany, pewny siebie, niebojący się podejmować trudnych decyzji, gotowy brać pełną odpowiedzialność za swoje działania. Czeczenia stała się wizją odbudowy mocarstwowej pozycji Rosji jak i również jednym z czynników, które zaczęły kształtować politykę wewnętrzną kraju⁵⁸. Putin poprzez zastałe wydarzenia chciał zjednoczyć rosyjskie elity społeczne, gospodarcze oraz polityczne. Wydarzenia w Czeczeni miały przywrócić prestiż armii rosyjskiej, która to utraciła go w poprzedniej wojnie czeczeńskiej oraz miały na celu odnowienie tradycyjnego panowania Rosji na Kaukazie⁵⁹.

Rosja aspiruje do roli wielkiego mocarstwa poprzez posiadanie wielkich złóż surowcowych. Znajdujące się na jej terytorium zasoby odgrywają kluczowe znaczenie w polityce zagranicznej w wymiarze całego świata. W kwestii produkcji gazu, ropy naftowej oraz głównym eksportem tych surowców, Rosja plasuje się

⁵⁵ Ibidem

⁵⁶ M. Raś, *Uwarunkowania rosyjskiej polityki bezpieczeństwa*, „Polityka Wschodnia” 2000, nr.1, s.124.

⁵⁷ Ł. Makowski, W. Ross (red.), *Pierwsza kadencja Władimira Putina (2000-2004)*, [w:] *Dwie dekady transformacji gospodarczej i politycznej Federacji Rosyjskiej. Osiągnięcia, problemy, perspektywy*, Poznań 2013 r., s. 78. <http://ciesielski.edu.pl/europa/putin1.pdf> [10.06.2015].

⁵⁸ F. Falkowski, op. cit., s. 32.

⁵⁹ Ł. Makowski, W. Ross (red.), op. cit., s. 79.

na pozycji lidera światowego⁶⁰. Około jednej trzeciej światowych zasobów gazu ziemnego, oraz około jednej dziewiątej ropy naftowej znajduje się na samej Syberii, pomiędzy Uralem a Pacyfikiem. Określa się że zasoby ropy naftowej sięgają około 48 mld m³. Jest to 15% zasobów światowych, w których Rosja zajmuje piąte miejsce. Natomiast zasoby gazu ziemnego wynoszą 127 trylionów m³ - 35% zasobów światowych i pierwsze miejsce w świecie⁶¹.

Bogactwo surowców energetycznych na terytorium Federacji Rosyjskiej, odgrywa bardzo dużą rolę w globalnym układzie politycznym. Dwa podstawowe złoża takie jak ropa naftowa i gaz ziemny stanowią decydujący wpływ na rozwój gospodarczy na całym świecie. Rosja poprzez posiadanie tych zasobów wykorzystuje je w polityce zagranicznej, które stanowią jeden z jej głównych instrumentów⁶². Dlatego legitymizację swojego państwa w dużej mierze opiera na zyskach jakie czerpie z surowców. Strategią Władimira Putina jak i Kremla jest ciągle poszerzanie odbiorców rosyjskiej ropy naftowej i gazu ziemnego, dążą do stworzenia ogromnego i kontrolowanego przez rządzących monopolu energetycznego⁶³. Rosja poprzez praktyki, dąży do utrzymania uzależnienia poszczególnych części wspólnotowego rynku, od swojego gazu i do zapewnienia jego długotrwałego zbytu. Rosja stała się jednym z najważniejszych graczy na światowym rynku energetycznym. Jej aspiracje sięgały do wprowadzenia państwowej firmy Gazprom na pozycję największej firmy na świecie o wartości przekraczającej bilion dolarów⁶⁴. Jednakże nie doszło to do skutku z powodu kryzysu światowego w 2008 r.

Celem Putina jest stworzenie prezydenckiego, liberalnego, ekonomicznego imperium, które jest oparte na geopolitycznych, historycznych, moralnych uwarunkowaniach jej w pozycji w świecie. Owe zadanie mają na celu zjednoczyć i zmobilizować naród rosyjski⁶⁵. Priorytetem stało się w okresie rządów Putina przywrócenie mocarstwowości, chęci utrzymania niezależności od innych państw. Dlatego, państwo pod rządami obecnego prezydenta Rosji, uległo wzmocnieniu. Poszerzył kontrole władzy wykonawczej, przywrócił porządek, stabilność i wzrost gospodarczy po latach rządu Borysa Jelcyna. Głównym celem Kremla stał się wzrost gospodarczy i rozwój cywilizacyjny a „wiara we wszechwładzę państwa, przekonanie o celowości i konieczności umocnienia jego sprawności jako mądrego plenipotentą całej zbiorowości – to rdzeń współczesnej doktryny państwowej”⁶⁶.

⁶⁰ J. Gięrgica, op. cit., s.1.

⁶¹ S. Bielen, *Międzynarodowa tożsamość...*, s.118.

⁶² J. Gięrgica, op. cit., s.2.

⁶³ S. Bielen, *Powrót Rosji do gry wielkomocarstwowej...*, op. cit., s.253.

⁶⁴ J. Ćwierk- Karpowicz, *Polityka energetyczna Rosji – szanse i wyzwania dla Polski i Unii Europejskiej*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2011, s.9. https://www.pism.pl/files/?id_plik=8135 [06.06.2015r. 13:14]

⁶⁵ S. Bielen, *Międzynarodowa tożsamość...*, s. 99.

⁶⁶ S. Bielen, *Powrót Rosji do gry wielkomocarstwowej...*, s.235.

Owe dokonania Putina spowodowały, że jego imię oraz nazwisko nie milknie wśród społeczności nie tylko rosyjskiej, ale również i całego świata. Wokół jego osoby zostało stworzone niezwykle zjawisko, pewien fenomen, który ciężko zdefiniować i określić jednym zdaniem. Niektórzy Rosjanie go kochają, inni wręcz przeciwnie, mają negatywny stosunek do jego osoby. Niezależnie od tego jak społeczność rosyjska go odbiera, o jego osobie jest głośno, która regularnie pojawia się w świecie medialnym.

Wstępując na fotel prezydencki 26 marca 2000 roku, Putin obiecał, że Rosja będzie znów silnym państwem, z którego każdy obywatel Federacji Rosyjskiej będzie dumny. Jego nowy program wyborczy, był skutecznym *antidotum* na czasy przypadające pod rządami Borysa Jelcyna. Putin doskonale wyczuwa nostalgie swojego narodu, tęsknotę za Związkiem Radzieckim oraz wielkością dawnego imperium rosyjskiego. Prezydent chce przywrócić szacunek obywateli do samych siebie, wprowadzić na nowo poczucie stabilności oraz przywrócić państwo na tory mocarstwowości. Dlatego Władimir Putin przywrócił ważność święta jakim jest Dzień Zwycięstwa, który odbywa się dziewiątego maja. Dzień wielkiego zwycięstwa Związku Radzieckiego w czasie II wojny światowej. Dzień, który stał się wielkim świętem jednoczącym Rosjan, dający im poczucie wielkości, ważności, wyższości, a przede wszystkim jedności całego narodu. Putin przywrócił święto w 2005 r. w dniu sześćdziesiątej rocznicy.

Władimir Putin podkreślał również w swoich wystąpieniach, że Rosja idzie ku drodze demokracji – „Czy znów będziemy szukać osobnej drogi dla Rosji? [...] A niczego szukać nie trzeba, wszystko jest już znalezione. To droga demokratycznego rozwoju”⁶⁷. W przeciwieństwie do Jelcyna chciał, aby demokracja stała się rzeczywistością, nie zwykłą utopią. Z przeprowadzonych danych z końca 2000 roku, dzięki Putinowi 77 procent mieszkańców Rosji uwierzyło, że Rosja jest krajem wyjątkowym, 75 procent stwierdziło, że państwo potrzebuje „odrodzenia wielkiej duchowości rosyjskiej i wielkiej kultury”⁶⁸. Rządy Putina cieszyły się powszechną akceptacją wśród społeczeństwa, gdyż działania polityczne odpowiadały nadzieją, aspiracjami oraz ich oczekiwaniom. Władza znów stała się siłą jednoczącą kraj⁶⁹.

Putin przedstawia swoją osobę nie tylko jako polityk, wódz, ale również utożsamia się ze zwykłymi obywatelami, jawi się jako jeden z nich.

„Tak jak większość Rosjan, Władimir Putin wstaje późno. Czasami nie wychodzi z łóżka aż do jedenastej rano. [...] Zazwyczaj rozpoczyna dzień od ostrego treningu na małym krytym basenie w swojej rezydencji (jego ulubionym stylem pływackim jest styl motylkowy). [...] Czasami Putin spędza cały dzień pracując

⁶⁷ M. Broda, *Zrozumieć Rosję...*, s. 204.

⁶⁸ Ibidem. s.205.

⁶⁹ Ibidem.

w swojej rezydencji w Nowym Ogariewie. To tu, a nie na Kremlu, przyjmuje gości. Rzadko kiedy wyjeżdża z domu przed południem⁷⁰.

Gabinet prezydenta na Kremlu znajduje w Pałacu Prezydenckim, na drugim piętrze z którego rozciąga się widok na Plac Czerwony. Urządzony jest bardzo minimalistycznie, „daje się w nim odczuć swego ducha rodzaju staroświecką atmosferę”⁷¹. Putina cechuje również duża pracowitość. To ona „stanowi sedno jego charakteru”⁷². Porównuje się go do Aleksandra II jako symbol siły narodowej oraz wodza narodu. W pałacu znajduje się również mała prawosławna kaplica, którą Putin często odwiedza. Obecny prezydent kreuje się na człowieka bogobojnego, który neguje islamski ekstremizm w północnym Kaukazie. Obraz prezydenta Rosji tworzy się jako zwykłego obywatela kraju. Niczym specjalnym nie wyróżniający się spośród otoczenia, jest taki sam jak szary mieszkaniec. Mimo swojego wysokiego stanowiska wykonuje podobne czynności co inni, dzięki temu daje się odczuć, że jest bliżej ludzi. Gospodarz Kremla, który stoi blisko narodu. Prezydent Rosji jest znany z odwiedzania zaniedbanych i zubożałych miejsc swojej ojczyzny. Obywatele przedstawiają mu gorące problemy ekonomiczne, gospodarcze czy społeczne, a on w akcie dobrej woli obiecując pomoc.

Oczywiście oprócz cech przyziemnych, Putin posiada inne oblicze. Pragnie również pokazać siłę i władzę jaką sprawuję, zaznaczyć iż to on jest najważniejszą osobą w kraju. Idealnym przykładem jest zamknięcie jednej z głównych dróg prowadzącej do Moskwy w okolicach Rubłówki⁷³. Trasa liczy około siedemnastu kilometrów, ale to przez nią przejeżdża codziennie najważniejsza elita Moskwy. Dlatego ludzie Putina zamykają drogę, aby prezydent mógł przejechać i pokazać wszystkim, że to on rządzi i jest najważniejszy w państwie⁷⁴.

Putin przez lata swojej kadencji jawi się jako mężczyzna o cechach uchodzących za typowo męskie, takich jak siła czy władczość. Przedstawia się również, jako karateka, jeździec bądź pilot odrzutowca, przyjaciel zwierząt. Można zauważyć prezydenta na koniu, łowiącego ryby czy grającego w hokeja na lodzie. Wizerunek prezydenta Rosji można spotkać wszędzie na kubkach, koszulkach a nawet na tradycyjnych suvenirach rosyjskich⁷⁵. Dostępna jest figurka prezydenta, który

⁷⁰ P. Starobin, op. cit.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem.

⁷³ Rubłówka jest jedną z najbardziej prestiżowych dzielnic w Moskwie. Niedługo znajdowały się tam posiadłości carskiej rodziny z XIX wieku oraz dache i sanatoria dla członków partii komunistycznych, a dziś pałace oligarchów. Część Rubłówki zaczyna się na wysokości Romaszkowa (obwodnica moskiewska), a kończy się na Nikolinej Górze.

⁷⁴ W. Puniuszkin, *Rubłówka*, Warszawa 2013 r., s. 13.

⁷⁵ T. Rubach, *Władimir Putin- droga na szczyt.*, http://apsl.edu.pl/APstrefa1/nr/8/nr8_n04.pdf [22.05.2015].

siedzi na niedźwiedziu. Zwierzę to w Rosji symbolizuje odwagę i siłę, a całe zespolenie ma oznaczać zwycięstwo, heroiczną siłę i moc⁷⁶.

Jednakże warto stwierdzić, że kult jednostki Putina nie jest przez nikogo narzucany. Rosjanie przyzwyczajeni są do silnych władców, poddaństwa i czczenia ich za siłę. Dzięki skuteczności mediów, obraz Putina bardzo szybko został wykreowany jako wódz, przywódca narodu. Miejsca w których przebywał Putin zyskały na popularności, nazwano nawet odmianę pomidora jego nazwiskiem. Kult Putina można nawet zauważyć w branży muzycznej, gdyż jeden z autorów Nikołaj Gastel stworzył piosenkę o prezydencie⁷⁷. Słowa brzmią następująco: „A teraz pragnę mężczyzny takiego jak Putin, mężczyzny jak Putin, pełnego wigoru. Mężczyzny takiego jak Putin, który nie pije. Mężczyzny takiego jak Putin, który mnie nie skrzywdzi. Mężczyzny takiego jak Putin, który mnie nie opuści”⁷⁸. Rosjanie najwyraźniej widzą w Putinie nie tylko cechy wodzowskie, ale i „czysto” ludzkie. Kult Putina przybrał już nie tylko cechy ziemskie, ale również duchowe. Niedaleko Niżnego Nowogrodu istnieje sekta, która czci osobę prezydenta Rosji. Przewodząca sekcje 62-letnia Matka Fotyna (przełożona zgromadzenia) uważa, że życie Władimira Putina odzwierciedla w szczególności życie Św. Pawła z Tarsu. Kobiety śpiewają radzieckie piosenki, wysławiające naród oraz modlą się do ikony z wizerunkiem Władimira Putina. Owa sekta nie jest uznawana przez cerkiew, ani przez Kreml. Urzędnicy są świadomi istnienia sekty, nie identyfikują się z nią, jak i również nie podejmują żadnych oficjalnych kroków w tej kwestii.

Władimir Putin ukazał się jako nowoczesny polityk, który jest zaprzeczeniem swojego poprzednika Borysa Jelcyna. Miał niełatwe zadanie, podnieść Rosję skorpumpowaną i pogrążoną w kryzysie gospodarczym. Pozycja Federacji Rosyjskiej na arenie międzynarodowej była bardzo osłabiona, a wizerunek prezydenta w polityce zagranicznej praktycznie nie istniał, gdyż Jelcyn bardzo rzadko występował publicznie, wysługując się swoimi zastępcami. Sytuacja nie należała do prostych. Jednakże, dzięki Putinowi Rosja stała się bardziej otwarta na politykę zagraniczną i została członkiem G8. Cele i priorytety założone na początku prezydentury spowodowały wzrost gospodarczy oraz spadek bezrobocia w kraju. Były brytyjski ambasador ZSRR opisuje działania Putina „przywrócił on Rosji szacunek wobec

⁷⁶ *Władimir Putin jedzie na niedźwiedziu. Czy nowa figurka podbije Rosję?*, <http://www.polskatimes.pl/artykul/3721902,wladimir-putin-jedzie-na-niedzwiedziu-czy-nowa-figurka-podbije-rosje-zdjecia,id,t.html?cookie=1> [23.05.2015].

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Jest to jedna z licznych piosenek wykonywanych o prezydencie Rosji. Kolejnym przykładem jest utwór Syberyjskiej artystki Marii Osinowej, występującej pod pseudonimem Maszani, która wykonuje piosenkę pt. „Mój Putin” śpiewając, że dziękuję Bogu za prezydenta Rosji. Natomiast tadycki artysta Talibdzan Kurbanchonow poświęcił Putinowi aż dwie piosenki. W jednej z nich śpiewa *“Przypomnijmy sobie tamte dni. Gdy nie było go- były tylko zmartwienia. Kraj w kryzysie, naród w cierpieniu. I w ten czas Bóg zesłał Jego.”*. <https://www.youtube.com/watch?v=-v6Jw9r-sWCE> [08.06.2015].

samej siebie oraz stworzył grunt pod przyszłe reformy i dobrobyt⁹. Pozycja prezydenta wśród społeczeństwa wzrosła. Putin zdobywał coraz większe poparcie i stał się społecznym fenomenem.

Dążenie do imperializmu stało się czołowym celem dla Putina. Położenie geograficzne, zasoby surowcowe, a przede wszystkim czynniki historyczne stały się głównym powodem do powrotu na tory mocarstwowości Rosji. Putin zaraz po swoim wyborze, przywrócił symbole narodowe, które odnosiły się do czasów carskich i Piotra I. Nadanie nowych symboli Rosji miało znaczenie historyczne i dało początek oraz sygnał w jakim kierunku zmierza kraj pod rządami Władimira Putina. Budowa nowego imperium zaczęła się już po upadku ZSRR. W Rosji wykształciły się różne nurty ideologiczne, polityczne, które miały wpływ na rozwój kraju. Jedną z formacji byli *dierżawnicy*. Wywodzi się ona z euroazjatyizmu z którą utożsamia się Władimir Putin. Wyniósł z niej idee silnego państwa, które ma za zadanie dążyć do mocarstwowości.

Z podjętych działań przez Putina w polityce wewnętrznej, czyli ataku na Czechenię, można stwierdzić, że jest to najkrwawszy przykład drogi do osiągnięcia imperialnej Rosji. Putin nie był w stanie zaakceptować niepodległości kraju jak i również samostanowienia przez grupy mniejszościowe. W rolę wchodziły również kwestie ekonomiczne, czyli walka o zasoby. Czechenia jest producentem ropy naftowej, która jest położona pomiędzy planowanymi ropociągami pomiędzy Kazachstanem a Morzem Czarnym. Dlatego Czechenia dla Putina jest tak ważnym punktem strategicznym.

Polityka surowcowa jest jedną z głównych i kluczowych znaczeń jakie odgrywa w polityce zagranicznej całego świata. Rosja w kwestiach wydobywania gazu i ropy plasuje się w czołówce światowej, odgrywając ważną rolę na arenie międzynarodowej. Strategią Władimira Putina jak i Kremla jest ciągłe poszerzanie odbiorców rosyjskiej ropy naftowej i gazu ziemnego, dążą do stworzenia ogromnego i kontrolowanego przez rządzących monopolu energetycznego. Owe wymienione powyżej czynniki decydują o geopolityce Rosji. Kraj Władimira Putina chce odgrywać rolę państwa, które utrzymuje równowagę pomiędzy Wschodem i Zachodem, Północą a Południem.

Władimir Putin jest postacią, która zostanie na zawsze zapamiętana w historii świata. Jego fenomen, poparcie wśród społeczeństwa, niekiedy miłość obywateli do niego jest powszechnym zjawiskiem, jakie możemy zaobserwować z książek bądź mediów. Trzeba podkreślić, że Putin zmienił Rosję po chaosie jaki nastąpił po rządach Borysa Jelcyna. Przywrócił jej utraconą siłę i dumę, a wśród obywateli poczucie bezpieczeństwa. Wizją Rosji Putina jest mocarstwo, imperium jakie zostało utworzone w pierwszej połowie XVIII wieku, za panowania wielkiego cara Piotra I.

Literatura

- Bill I., Otłowski T., *Federacja Rosyjska jako mocarstwo? Stan obecny i perspektywy*, Warszawa 2008
- Broda M., *Putinowskie antidotum*, [w:] „Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina”, pod red. A. Stępień i S. Bielenia, Toruń 2008
- de Lazari A. (red.), *Mentalność rosyjska*. Słownik., Katowice 1995
- Furier A., *Dekada Jelcyna*, Szczecin 2003
- Gessen M., *Putin człowiek bez twarzy*, Warszawa 2012
- Puniuszkin W., *Rublówka*, Warszawa 2013
- Reitschuster B., *Władimir Putin. Dokąd prowadzi Rosję*, Warszawa 2005
- Riasanowsky N.V., Steinberg M.D., *Historia Rosji*, Kraków 2009
- Roxburgh A., *Strongman u szczytu władzy. Władimir Putin i walka o Rosję*, Warszawa 2014

*Przeciwnicy, czy sojusznicy?
– rywalizacja i współpraca Unii Europejskiej i Rosji
na terenie byłych republik radzieckich.*

Streszczenie: Stosunki między Unią Europejską I Rosją są niezwykle ważne dla państw – sąsiadów. Ci dwaj aktorzy polityki międzynarodowej walczą o wpływy w swoim regionie. Wspólnota Europejska zainteresowała się tym regionem relatywnie niedawno, zatem nie jest to niezawodny partner dla krajów postsowieckich. Ci dwaj gracze polityki międzynarodowej walczą o przyciągnięcie tych krajów i wpływanie na kierunek ich rozwoju. UE w walce o wpływy jest w gorszej sytuacji od Rosji, ponieważ społeczeństwa postsowieckie są zbliżone mentalnie. Wspólnota zamierza współpracować bliżej z krajami leżącymi w tej części świata, ale wzmaga to opór Federacji Rosyjskiej, która boi się stracenia możliwości wpływania na geopolityczny wymiar tego regionu.

Summary: Relations between the European Union and Russia are very important for their neighboring countries. These two actors of international politics are fighting for influence in their area. It is important for the Russian Federation because it works on it for a long time. The European Community became interested in this area relatively recently, therefore it is not a sufficiently reliable partner for the post – Soviet countries. These two players of international politics fight for these countries to attract each other, and influencing the direction of their development. The Union is in this struggle for influence in a worse situation than the Russian state, as the societies of post-Soviet countries is closer to mentally. The Community intends to increasingly work closely with states lying in this part of the world, but it involves opposition of the Russian Federation, which is afraid of losing the possibility to influence the geopolitical dimension of this area.

Słowa kluczowe: Unia Europejska, Rosja, kraje postradzieckie.

Keywords: European Union, Russia, post – Soviet countries.

Unię Europejską i Rosję możemy zaliczyć do jednych z głównych podmiotów decydujących o kształcie współczesnej sceny politycznej. Z tego względu wzajemne stosunki między tymi dwoma poważnymi graczami na arenie międzynarodowej znacząco wpływają na aktualnie pojawiające się w niej uwarunkowania¹. Te relacje są skomplikowane ze względu na to, że oba organizmy

¹ S. Bieliń, *Stosunki Unia Europejska – Rosja*, [w:] *Dyplomacja czy siła? Unia Europejska w stosunkach międzynarodowych*, pod red. s. Parzymies, Warszawa, 2009, s. 212 – 236.

polityczne mają odmienne strategie prowadzenia polityki międzynarodowej. Unia Europejska zrzesza pod swoją egidą państwa europejskie, a Rosja wręcz przeciwnie wchodzi w relacje tylko z podmiotami, które liczą się w strukturze europejskiej². Te różnice są doskonale widoczne w rywalizacji o wpływy na terenie byłego Związku Radzieckiego, a szczególnie na terenie Ukrainy, Białorusi, Armenii, Azerbejdżanu i Gruzji³. Wspólnota Europejska w odróżnieniu od Federacji Rosyjskiej raczej nie interesuje się obszarem geopolitycznym Azji Środkowej. Aktualny charakter stosunków między tymi dwoma głównymi graczami w Europie decyduje o rozwoju lub stagnacji państw będących obiektami ich wzajemnego zainteresowania. Jeśli chodzi o federację Europy, to wprowadziła ona w życie Europejską Politykę Sąsiedztwa, która obejmuje współpracę z 15 państwami z nią sąsiadującymi i Autonomią Palestyńską (z tej formy kooperacji zrezygnowała Federacja Rosyjska). Rozwinięciem wyżej wymienionej współpracy ponadnarodowej jest program Partnerstwa Wschodniego, który zainaugurowano w 2009 roku w Pradze. Jest on pomysłem Polski na głębsze powiązanie państw wschodnioeuropejskich z ich zachodnioeuropejskimi odpowiednikami, a tym samym wyrwanie ich z orbity wpływów rosyjskich⁴. Unia Europejska w ostatnim czasie coraz intensywniej rywalizuje z Rosją o wpływy na obszarze Azji Środkowej, co wyraża się w przyjętej przez nią w czerwcu 2007 roku Strategii dla nowego partnerstwa z Azją Środkową, co jednak nie wiąże się na razie dla niej z odniesieniem znacznie większych korzyści związanych z jej wzmoczoną aktywnością w tej części świata⁵.

Z reguły, państwa, które znajdują się w strefie oddziaływania koncepcji partnerstwa wschodniego charakteryzują się słabą państwowością, jest w nich z reguły autorytarny system rządów, co sprzyja korupcji na wyższych szczeblach władzy. Niektóre z nich, takie na przykład jak Naddniestrze, Karabach, Abchazja i Osetia Południowa są ciągle niewygasłymi zarzewiami konfliktów⁶. Także sama Rosja boryka się z analogicznym problemem – jej prowincja – Kaukaz Północny jest ciągle obszarem, na którym działają różnego rodzaju organizacje terrorystyczne, o mniejszym lub większym zakresie oddziaływania. Istnieje uzasadniona obawa, że zwiększające się zainteresowanie Unii Europejskiej sytuacją geopolityczną tego obszaru, spowoduje skomplikowanie się sytuacji. Kryzys gazowy, który wybuchnął między Ukrainą i Rosją, a dotknął także Bułgarię, Słowację, Czechy i Niemcy można traktować jako zapowiedź możliwych kłopotów Unii, które mogą wystąpić wtedy, gdy pogłębi ona jeszcze relacje z państwami postradzieckimi⁷. Obecnie

² J. Zielonka, *Europa jako imperium. Nowe spojrzenie na Unię Europejską*, Warszawa, 2007.

³ A. Skrzypek, *Rosja. Refleksje o transformacji*, Warszawa, 2010, s. 242.

⁴ K. Borkowski, *Polityka sąsiedztwa Unii Europejskiej*, Warszawa, 2009.

⁵ M. Zdanowicz (red.), *Partnerstwo Wschodnie. Wymiary realnej integracji*, Warszawa, 2010.

⁶ W. Górecki, *Abchazja*, Wołowiec 2013, s. 56.

⁷ K. Fałkowski, *Reakcja na światowy kryzys gospodarczy i regionalny kryzys gazowy: państwa bałtyckie i Europy Wschodniej*, Warszawa 2010, s. 43.

coraz powszechniejszy jest pogląd oceniający pozytywnie siłę organów państwowych republik postradzieckich, dlatego, że większość nich zamierza stowarzyszyć się ze Wspólnotą⁸.

Unia Europejska chce poszerzyć wspólnotę bezpieczeństwa w Europie i stworzyć swego rodzaju bufor między sobą, a Federacją Rosyjską w postaci sprawnie zarządzanych państw wschodnioeuropejskich, jednocześnie nie oferując tym ostatnim możliwości zrzeszenia się z nią w jakiś bliżej określonym czasie⁹. Główny nacisk kładzie ona na stopniowe przybliżanie się tych państw do standardów politycznych obowiązujących od lat w Europie Zachodnie. Niekiedy mobilizuje ona organizmy polityczne tego rejonu świata wizją objęcia go mocarstwowymi aspiracjami państwa rosyjskiego, a czasami wręcz roztoczenia przed nim gróźb odrodzenia się nie liczącego się ze standardami obowiązującymi podmioty prawa międzynarodowego¹⁰. Te państwa są ważne dla niej z tego też względu, że mogą być one zarówno ważnymi producentami energetycznymi, jak i terenami tranzytowymi surowców energetycznych. Więc ich jak najściślejsze złączenie z Unią jest sprawą najwyższej wagi¹¹.

Rosja z kolei dalej stosuje siłową, a nie prawną strategię zyskiwania sobie sojuszników, a w jej sytuacji bezwolnych wobec niej podmiotów, będących pod jej ciągłą kontrolą. Jednak, i ona coraz częściej prowadzi konstruktywną politykę w stosunku do otaczających ją państw¹². Politycy nią rządzący zaczynają sobie zdawać sprawę z tego, że właśnie polityka agresji stosowana wobec republik radzieckich w okresie funkcjonowania ZSRR doprowadziła do jego upadku, i wystąpienia anarchii w nowo powstałym państwie. Zaczyna ona się liczyć z suwerennością otaczających ją państw. Federacja Rosyjska twierdzi, że Zachód chce dążyć wręcz do ograniczenia suwerenności państw poradzieckich¹³. Doszła ona do tego wniosku na podstawie swoich własnych doświadczeń. Przywrócono w niej stabilną sytuację wewnętrzną, według rządzących państwem rosyjskim suwerenność wpływa korzystnie na potencjał państwa, jego niezależność gospodarczą, obronność i świa-

⁸ K. Pełczyńska – Nałęcz, *Integracja czy imitacja? UE wobec wschodnich sąsiadów*, Prace Ośrodka Studiów Wschodnich, 2011, nr 36.

⁹ M. Leonard, N. Popescu, *Rachunek sił w stosunkach Unia Europejska – Rosja*, Warszawa 2008, s. 24.

¹⁰ N. J. Melvin, J. Boonstra, *Strategia Unii Europejskiej w Azji Centralnej. Rok pierwszy*, Londyn 2008.

¹¹ L. Kuźmina, T. Szczepaniak, J. Tarnowski, *Tranzyt w międzynarodowej wymianie towarowej*, Warszawa 1994, s. 102.

¹² S. Bieliń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, nr 6, s.16.

¹³ W Rosji przywrócono równowagę polityczną poprzez wprowadzenie rządów opierających się na autorytecie władzy suwerennej. Według Moskwy suwerenność nie jest prawem, które należy zagwarantować państwu, tylko jej zakres określa siłę państwa, i jego niezależność w stosunku do innych podmiotów prawa międzynarodowego. W myśl poglądów rosyjskich na tę kwestię państwem musi rządzić władza troszcząca się o zachowanie suwerenności. Patrz: s. Bieliń, *Powrót Rosji do gry wielkomocarstwowej*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, pod red. A. Stępień – Kuczyńska, Łódź 2008, s. 239.

domość odrębności kulturowej na tle innych państw¹⁴. Według nich najważniejszym czynnikiem wpływającym na kondycję organizmu państwowego jest elita działająca na rzecz rozwoju narodu zamieszkującego dany kraj. Poprzez tą szeroko rozgłaszaną w mediach doktrynę suwerenności Kreml chce wmówić państwom poradzieckim, że zgadzając się na ograniczenie swojej suwerenności na rzecz integracji w strukturach NATO i Unii Europejskiej narażają się na zgubny wpływ cywilizacji zachodnioeuropejskiej i amerykańskiej, która według prowadzonej przez niego propagandy może doprowadzić do ich zniewolenia.

Rosja może efektywniej wpływać na przestrzeń poradziecką niż Wspólnota Europejska, gdyż działa na tym terenie od wielu lat, a Unia sytuacją na tym obszarze zaczęła się poważniej interesować dopiero w ostatnim czasie¹⁵. Federacja Rosyjska jest zdeterminowana, by bronić swojej pozycji w tej części świata, nie chce ona stracić kontroli nad bieżącą sytuacją geopolityczną w tym rejonie. Co więcej państwa wchodzące w jej skład nie mają aż tak dobrej orientacji w bieżącej sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej, która jest obecnie w tych organizmach politycznych. W odróżnieniu od Kremla Brukselę nie łączą czynniki etniczne kulturowe i historyczne z obszarem krajów postradzieckich¹⁶. Więcej kwestii państwa poradzieckie łączy z Rosją, niż z Unią, i dlatego ona ma tyle problemów w efektywnym oddziaływaniu na ten obszar, i tym samym w przybliżeniu tego kręgu polityczno-geograficznego do realiów i standardów panujących w świecie zachodnim¹⁷.

Państwo rosyjskie ma istotną przewagę w możliwości efektywnego oddziaływania na ten obszar, ponieważ jest ona jednolitym organizmem politycznym, a nie jak Unia Europejska, która składa się z wielu podmiotów państwowych, i musi się liczyć z ich interesami w polityce międzynarodowej¹⁸. Szczególnie państwa zachodnioeuropejskie, takie jak Niemcy i Francja mają inne zapatrywania na sposób prowadzenia polityki zagranicznej wobec Rosji niż pozostałe podmioty państwowe wchodzące w jej skład¹⁹. Te kraje prowadzą lukratywne interesy z tym państwem i nie chcą z tego w pełni zrezygnować nawet w obecnej sytuacji, w której wschodnia Ukraina, a konkretnie rejon Donbasu jest oblegany przez prorosyjskich separatystów, a półwysep Krymski należy obecnie do Federacji Rosyjskiej. Główne inwestycje realizowane przez te oba kraje to: poprowadzenie po dnie Morza Bałtyckiego przez Niemcy rurociągu Północnego, który dostarczać będzie gaz z Rosji do

¹⁴ T. Bieroń, *Rosja : podróż do serca kraju i narodu*, Poznań 2013, s. 35.

¹⁵ S. Bieleń, *Polityka w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2010, s. 77.

¹⁶ A. Czarnocki (red.), *Federacja rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2006, s. 43.

¹⁷ O. Nadskakuła, *Swój czy obcy – Rosja wobec krajów bliskiej zagranicy*, [w:] *Rosja, USA i wybrane problemy współczesnego świata*, red. M. Rączkiewicz, Łódź 2009, s. 131.

¹⁸ S. Parzymies (red.), *Dyplomacja czy siła? : Unia Europejska w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2009.

¹⁹ S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006 s. 151 – 154.

tego kraju, z pominięciem Polski²⁰. Z kolei Francja podpisała umowę z państwem rosyjskim na dostawę do niego okrętów bojowych Mistral, która w obecnej sytuacji napięcia panującego między Unią Europejską a Rosją zawiesiła jego realizację. Z drugiej jednak strony dzięki wielowymiarowości koncepcji Unii Europejskiej co do sposobu prowadzenia polityki zagranicznej wobec niej może ona prowadzić z nią politykę wielokierunkową, w odróżnieniu od panującej sytuacji między tymi podmiotami polityki światowej²¹.

Państwa położone w przestrzeni postradzieckiej nie wiedzą dokładnie po której stronie się opowiedzieć: po rosyjskiej czy zostać sojusznikiem Unii Europejskiej. Mają one nadzieję, że ta druga udzieli im wsparcia w przeprowadzeniu reform, które pomogłyby ustabilizować w nich sytuację polityczną. Z drugiej jednak strony nie mogą przezwyciężyć oddziaływania na nie państwa rosyjskiego, i są dalej pod jego przemożnym wpływem²². Dołączenie do Wspólnoty jest dla nich na ten czas abstrakcyjnym celem, gdyż to państwo rosyjskie oferuje realne korzyści, takie jak różnego rodzaju ulgi, zwolnienia, fundusze, kredyty i preferencje. Tak więc państwa poradzieckie w stronę integracji z zachodem kuszą projekty pomocowe i możliwość integracji w obrębie wspólnego europejskiego rynku²³. Z kolei ku Rosji zbliża je niechęć do wprowadzania reform i projektów tworzenia państwa w stylu zachodnioeuropejskim, z silnym, sprawnie działającym rządem. Pozostały one na peryferiach kręgu europejskiego, nie przeorientowały one swojej polityki zagranicznej w celu ściślejszego połączenia się z Europą²⁴. Łączą je z nią także silne związki kulturowe i bogate dziedzictwo historyczne, którego nie da się przekreślić i ignorować. Obecnie najbardziej uzależniona jest od niej Białoruś, której prezydent – Aleksandr Łukaszenko nie jest w pełni podporządkowany Federacji Rosyjskiej, ponieważ sprzeciwił się naruszeniu integralności terytorialnej Ukrainy²⁵.

Państwo rosyjskie ma istotną przewagę nad Wspólnotą Europejską w postaci posiadania monopolu informacyjnego w obrębie państw obszaru postradzieckiego. Mogą one bez żadnych przeszkód przedstawiać ją w złym świetle i przedstawiać ją jako agresora, a siebie jako obrońcę od ekspansji imperializmu zachodniego. Media rosyjskie są bardzo popularne w państwach leżących blisko jej granic,

²⁰ P. Mickiewicz, *Morze Bałtyckie w polskiej strategii bezpieczeństwa morskiego*, Wrocław 2013, s. 45.

²¹ P. K. Borkowski, *Polityka sąsiedztwa Unii Europejskiej*, Warszawa 2009.

²² M. Menkiszak, *Rosja wobec Unii Europejskiej. Kryzys strategicznego partnerstwa, Prace Ośrodka Studiów Wschodnich*, Warszawa 2006, nr 22, s. 12.

²³ J. Kundera, *Jednolity rynek europejski*, passim, Kraków 2003.

²⁴ Istnieją trzy typy takich peryferii: integracyjne – państwa współpracują z jedną lub drugą stroną – państwa bałtyckie współpracują z Unią Europejską, a Białoruś z Rosją, podzielone – kraje, które są niezdecydowane z, którą stroną się zintegrować – Mołdawia i południowy rejon Kaukazu oraz obszary przedzielające obie strefy wpływów – Obwód Kaliningradzki. - J. Mondry, *Powrót geopolityki. Ameryka, Europa i Azja w XXI wieku*, Warszawa 2010, s. 36.

²⁵ M. Iwanow (red.), *Białoruś : dalsza droga do demokracji*, Wrocław 2011.

i będących w rosyjskiej strefie oddziaływania. Do takich krajów możemy zaliczyć organizmy państwowe leżące na obszarze Zakaukazia, państwa nadbałtyckie, i wszystkie te w których ludność rosyjskojęzyczna stanowi znaczny odsetek ludności²⁶. Środki masowego przekazu wywołują atmosferę tęsknoty za Związkiem Radzieckim, który w myśl prowadzonej przez nie świadomie propagandy jako jedyny może obronić je przed agresywną polityką świata zachodniego. Według Federacji Rosyjskiej społeczeństwom państw poradzieckich lepiej żyło się, gdy wchodziły one w jego skład²⁷. Jest to częściowo prawda, gdyż rzeczywiście w tych państwach panuje korupcja, i są one dosyć niestabilne pod względem gospodarczym i politycznym²⁸. Jednak obecnie w większości tych organów państwowych sytuacja polityczna powoli, ale sukcesywnie się poprawia, co w przyszłości stanowczo ograniczy możliwość kreowania przez Rosję światopoglądu rządzących tymi państwami, i ich społeczeństw. W ostatnim czasie wojna medialna prowadzona przez Federację Rosyjską ma zasięg ogólnosiwiatowy²⁹. Dowodem na to jest telewizja RT – dawniej Russia Today, która jest finansowana przez nią w całości – ogląda ją 600 milionów osób na całym świecie, a w tym roku ma otrzymać 600 milionów dolarów. Generalnie od dłuższego już czasu państwo rosyjskie specjalizuje się w wykrzywianiu obrazu rzeczywistości, by przekonać swoich obywateli do tego, że tylko jego działania są słuszne, a Unia Europejska prowadzi politykę imperialną. Ta propaganda jest w tym czasie aż do tego stopnia rozwinięta, że media będące pod kontrolą Kremla lansują obraz Rosji jako państwa demokratycznego³⁰.

Federacja Rosyjska ma także przewagę nad Unią Europejską w innym zakresie. Blisko niej istnieje znacząca liczba osób, która posługuje się językiem rosyjskim, nie tylko w celu znalezienia pracy na rynku rosyjskim i prowadzenia kontaktów biznesowych z tym państwem. Szacuje się nią na około 100 milionów osób³¹. Dzięki znajomości języka rosyjskiego mogą one zatrudnić się w Federacji Rosyjskiej, prowadzić tam interesy biznesowe, studiować na tamtejszych uniwersytetach lub posiadać obustronne kontakty z mieszkańcami państwa rosyjskiego³². Na uczelniach rosyjskie mają otwarty dostęp głównie studenci z Kirgistanu, Tadżykistanu, Azerbejdżanu i Kazachstanu. Unia Europejska także prowadzi wymianę studencką z tamtejszymi uczelniami, jednak jest ona organizowana od niedawna, i na uczelniach europejskich uczy się stosunkowo nieduża liczba studentów wywodzących

²⁶ S. Filipowicz, *Historia i geopolityka : Rosja na progu XXI stulecia*, Warszawa 2000.

²⁷ T. Kapuśniak, *Federacja Rosyjska – Wspólnota Niepodległych Państw II*, Lublin 2011.

²⁸ B. Kagarlicki, *Imperium peryferii : Rosja i system światowy*, tłum. Łukasz Leonkiewicz, Warszawa 2012, s. 53.

²⁹ A. Jach, *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, Cz. 1, Kraków 2011.

³⁰ *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, pod red. Mieczysława Smolenia i Michała Lubiny, Kraków 2011, s. 45.

³¹ *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, Cz. 3, *Kontekst międzynarodowy*, pod red. Joachima Deca, Kraków 2011.

³² J. Gancewski (red.), *Europa a Rosja: przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, Kraków 2005.

się z tego rejonu świata³³. Media rosyjskie rozpowszechniają informacje, że mniejszość rosyjska jest prześladowana w krajach leżących blisko jej granic, a szczególnie w państwach nadbałtyckich, które są niewygodne dla Rosji wskutek ich przynależności do Unii Europejskiej³⁴.

Polityka prowadzona przez Rosję jest bliższa społeczeństwom tych państw, ponieważ społeczeństwa je zamieszkujące są przyzwyczajone do autorytarnego sposobu prowadzenia władzy, i jest on im bliższy niż lansowana przez Unię Europejską demokracja, połączona ze samostanowieniem³⁵. Rządcy tymi krajami boją się zbliżenia do zachodniej sfery politycznej, gdyż oznaczałoby to stopniową degradację panujących w nich reżimach politycznych. Jednak raczej nie nastąpi to w najbliższym czasie, gdyż, jak już to wykazałem wcześniej więcej rzeczy łączy społeczeństwa tych krajów ze wschodem, niż w dalszym ciągu dla nich dość egzotycznym z powodu różnic kulturowych, gospodarczych i społecznych zachodem³⁶.

Znaczny odsetek społeczeństw państw kręgu postradzieckiego opowiada się zarówno za zrzeszaniem się z Unią Europejską, jak i z zbliżaniem się do Federacji Rosyjskiej. Na Ukrainie, w największym z organów państwowych na tym obszarze 66 procent obywateli opowiada się zarówno za, jak i przeciwko zbliżaniu się do kręgu państw zachodnich³⁷. Co pokazuje obecnie panująca tam sytuacja pozostaje ona pod silnym wpływem państwa rosyjskiego. Bardziej zdeterminowane pod względem wyzwolenia się spod wpływu Kremla jest Mołdawia, w której występuje 70 procentowe poparcie dla integracji europejskiej, ale nie wiadomo, czy będzie to w przyszłości stała tendencja³⁸. Wobec nieokazywania przez państwa powstałe po rozpadzie Związku Radzieckiego pełnego zaangażowania w procesie jednoczenia się z Wspólnotą Europejską oderwanie ich od kręgu oddziaływania Rosji może być bardzo trudne, lub nawet całkiem niemożliwe.

Wspólnota europejska dopiero od lat 90-tych XX wieku ma sprecyzowaną koncepcję, co do sposobu prowadzenia polityki wobec tych państw. W tym czasie zajmowała się ona głównie kwestiami masowej migracji wielu milionów ludzi między państwami, które powstały po rozpadzie Związku Radzieckiego, a także zjawiskiem nielegalnego przemytu różnego rodzaju towarów przez ich granice, z czasem zaczęły pojawiać się coraz poważniejsze problemy³⁹. Ich pierwszym symptomem była wojna domowa, która wybuchła po rozpadzie Jugosławii w czerwcu 1991 roku, rozpoczęło ją ogłoszenie niepodległości przez Chorwację i Słowenię na co zareagowała Serbia, rozpoczynając walkę, w jej rezultacie utrzymano nie-

³³ K. Kłosiński (red.), *Rosja : ambicje i możliwości w XXI wieku*, Lublin 2010.

³⁴ J. Krakowski, *Unia Europejska: szkice o integracji*, Sosnowiec 2009.

³⁵ A. Stępień, M. Słowikowski, *Unia Europejska a państwa Europy Wschodniej*, Warszawa 2008.

³⁶ A. Bryc, *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004

³⁷ B. Osadczyk (red.), *Ukraina, Polska, świat: wybór reportaży i artykułów*, Warszawa 2000.

³⁸ B. Piskorska (red.), *Mołdawia i Unia Europejska: od współpracy do integracji*, Lublin 2014.

³⁹ A. Nowak, *Rosja i Europa Wschodnia: imperiologia stosowana*, Warszawa 2006.

podległość Słowenii⁴⁰. Z kolei 25 czerwca 1991 roku nastąpiło wyodrębnienie się Bośni i Hercegowiny. W lipcu 1995 roku armia serbska wymordowała ponad 7000 cywilów w Srebrenicy. 21 listopada w tym samym roku rozpoczęto negocjowanie warunków zawarcia pokoju na tym obszarze, wreszcie 14 grudnia podpisano układ pokojowy⁴¹. Po tragicznych wydarzeniach, które odbyły się na Bałkanach Unia Europejska postanowiła jednak jeszcze mocniej zainteresować się sytuacją panującą na tym terenie. Czego potwierdzeniem są dwa rozszerzenia Wspólnoty z roku 2004 i 2007 – podczas pierwszego zostały przyłączone takie kraje jak: Cypr, Czechy, Estonia, Litwa, Malta, Łotwa, Polska, Słowenia i Węgry, a w czasie drugiego Bułgaria i Rumunia. Właśnie wskutek włączenia tych państw zaczęła się jeszcze bardziej komplikować sytuacja w krajach starej Europy, ze względu na fakt niekontrolowanego napływu ludności z nowo przyjętych państw i zabierania przez nich tym samym miejsc pracy ich mieszkańcom⁴².

W 2003 roku Unia zaczęła prowadzić Nową Politykę Sąsiedztwa, do której realizacji włączono też republiki powstałe po rozpadzie Związku Radzieckiego. Były to Ukraina, Mołdawia, Armenia, Azerbejdżan i Gruzja. Rozważano też możliwość włączenia też do niej Białorusi pod warunkiem przeprowadzenia w niej wolnych wyborów, gdyż myślano, że Rosja będzie nakłaniać ją do wprowadzenia reform demokratycznych⁴³. Wobec tej inicjatywy unijnej Rosjanie, akceptując ekspansję Unii Europejskiej na tym obszarze zaczęli tworzyć wspólną strefę ekonomiczną, która była próbą skoordynowania działań wobec niej. Chociaż nie była to pierwsza taka próba, to miała ona wreszcie szanse powodzenia, gdyż prezydent Ukrainy Wiktor Juszczenko w styczniu 2005 roku udzielił jej pełnego poparcia⁴⁴. Jednak znowu okazało się, że prozachodnie działania państwa rosyjskiego były pozorne, w 2010 roku Ukraina znowu uzależniła się od niego za sprawą prorosyjskiego prezydenta Wiktora Janukowycza, faworyzującego w wzajemnych interesach stronę rosyjską, zaniehbując kontakty ze Wspólnotą⁴⁵. Federacja Rosyjska stosowała wobec niej politykę nacisku, co przyniosło skutek w postaci wydzierżawienia spadkobiercy ZSRR baz wojskowych na Krymie.

Wszystkie te perturbacje uwiocznily, że Unia Europejska przyjęła błędne założenie myśląc, że jest ona atrakcyjniejszym partnerem dla państw leżących w strefie postradzieckiej niż strona rosyjska. Obecnie jest ona konkurencyjna względem Wspólnoty, a unijne standardy nie są w pełni akceptowane. Chociaż państwo ro-

⁴⁰ M. Podolak (red.), *Bałkany: przeszłość – terażniejszość – przyszłość*, Lublin 2013.

⁴¹ R. Sadowski (red.), *Bałkany Zachodnie a integracja europejska: perspektywy i implikacje*, Warszawa 2008.

⁴² E. Lesiewicz (red.), *Unia Europejska – wielowymiarowość procesu integracji*, Poznań 2010.

⁴³ A. Rudkowski, *Integracja europejska: geneza, funkcjonowanie, perspektywy*, Warszawa 2002.

⁴⁴ A. Zapałowski, *Ukraina i Europa Wschodnia – geopolityczne wyzwania dla Polski i Rosji*, Częstochowa 2014.

⁴⁵ A. Madera, *Ukraina na rozdrożu: między Rosją a Europą*, Rzeszów 2000.

syjskie nie prowadzi tak szeroko zakrojonej polityki współpracy zagranicznej jak Unia, to jej znaczenie na arenie międzynarodowej i zbieżność światopoglądowa ze społeczeństwami i rządami państw postradzieckich przyciąga je do współpracy z nią⁴⁶. Jednak w ostatnim czasie Rosja prowadzi agresywniejszą politykę międzynarodową, czego potwierdzeniem jest fakt zajęcia Krymu⁴⁷. Wynika ona stąd, że obawia się ona coraz skuteczniejszego oddziaływania Wspólnoty Europejskiej na tą część świata. Jej działania wydają się być przedwczesne, gdyż Unia Europejska musi się zmagać z różnego rodzaju trudnymi kwestiami, między innymi z różnicami występującymi między poszczególnymi państwami członkowskimi co do sposobu prowadzenia polityki wobec Rosji i realnej możliwości odłączenia się Wielkiej Brytanii od superpaństwa wskutek zapowiedzianego referendum w tej sprawie przez jej premiera Davida Camerona⁴⁸. Wszystko to pokazuje, że sytuacja geopolityczna tego rejonu świata może jeszcze wielokrotnie ulec zmianie, i nie wiadomo kto będzie monopolistą na tym obszarze – Unia Europejska, czy Rosja.

Przekonanie społeczeństw państw leżących w przestrzeni postradzieckiej do paktowania z Unią Europejskiej utrudnia konsekwentna polityka utrzymywania wiz. W odróżnieniu od niej Rosja prowadzi wobec nich politykę bezwizową i dodatkowo oferuje pracę dla wielu milionów ich obywateli⁴⁹. Wobec tego zgłaszane są postulaty otwarcia ruchu bezwizowego dla nich. Wspólnota, by zyskać poparcie mieszkańców tych krajów powinna skoordynować swoją politykę zagraniczną wobec prowadzić na ich obszarze politykę propagandową w celu skłonienia ich rządów do wejścia w jej skład. Państwa Europy Zachodniej powinny monitorować na bieżąco sytuację panującą w tych państwach⁵⁰. Wobec stopniowej radykalizacji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej nie może ona odpowiedzieć zastosowaniem środków militarnych, gdyż to by tylko pogłębiło panujący kryzys. Sposobem rozwiązania każdego konfliktu jest tylko zastosowanie środków pokojowych.

Rosja nie jest na tyle silna, by na nowo narzucić otaczającym ją krajom hegemonii, gdyż nie jest ona obecnie tak wpływowym państwem jak w czasach Związku Radzieckiego, czy Imperium Rosyjskiego. Jest ona uzależniona od skomplikowanych uwarunkowań panujących we współczesnym, zglobalizowanym świecie⁵¹. Wobec tego nie może ona tak jak dawniej stosować bezpośrednich nacisków wobec tych państw. Dlatego tworzą się coraz to nowe możliwości kooperacji dla Unii Europejskiej i państwa rosyjskiego. Przykładem tego może być powodzenie misji tej pierwszej podczas konfliktu gruzińskiego w 2008 roku, mimo że od Gruzji

⁴⁶ J. Sawczuk (red.), *Partnerstwo Wschodnie: wielka szansa Europy*, Poznań 2011.

⁴⁷ A. Dylewski, *Ukraina*, Bielsko – Biała, Warszawa 2012.

⁴⁸ I. Penier (red.), *Wielka Brytania i Wspólnota u progu XXI wieku: przeszłość, teraźniejszość, perspektywy*, Łódź 2014.

⁴⁹ Z. Andrusiewicz (red.), *Europa a Rosja: opinie, konflikty, współpraca: studia*, Olsztyn 2003.

⁵⁰ N. Davies, *Europa – między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.

⁵¹ M. Kaczmarski, *Rosja na rozdrożu : polityka zagraniczna Władimira Putina*, Warszawa 2006.

odłączyły się Abchazja i Osetia, to obroniła swoją niepodległość⁵². Jednak w obecnym czasie stosunki wzajemne są napięte, i nie wiadomo, kiedy na nowo ustabilizują się.

Zarówno Wspólnota, jak i Federacja Rosyjska są zainteresowane istnieniem na terenie strefy postradzieckiej państw, będących pod ich kontrolą. Więc są one miejscem ich ciągłej rywalizacji. Unia żąda wprowadzenia w nich ustroju demokratycznego, a państwo rosyjskie chce utrzymania tam reżimów autorytarnych, obawiając się, że wprowadzenie demokracji na ich obszarze może w przyszłości skutkować wymuszeniem na nim przeprowadzenia reform demokratycznych. Chce ono sprawować niepodzielną kontrolę nad nimi, nie dopuszczając do osiągnięcia przez nie większej samodzielności. Z kolei Unia Europejska chce przeprowadzenia w tych krajach przemian ustrojowych zdając sobie sprawę z tego, iż najważniejsze dla narodów tych państw jest bezpieczeństwo w kontekście walki z islamskim ekstremizmem i ruchami separatystycznymi. Więc by nie zdestabilizować chwiejnej równowagi panującej w tej części świata działa ona niezdecydowanie. Z kolei państwo rosyjskie nauczone zwycięstwem pomarańczowej rewolucji, która wybuchła na tle antyrosyjskim wpływa na elity polityczne za pomocą środków ekonomicznych i dyplomatycznych. Chce ono uzyskać poparcie rządów tych krajów dla swojej koncepcji polityki bezpieczeństwa. Zdaje ona sobie sprawę z tego, że najgroźniejsze byłoby dla niej utworzenie niedaleko jej granic organizmów politycznych zmierzających do integracji z Unią. Jednak, co wykazałem w tym artykule Rosja w ostatnim czasie zaczęła prowadzić agresywniejszą politykę międzynarodową, próbując pozbawić mniejsze kraje kurateli większych państw. Chce ona skłócić ze sobą członków Wspólnoty, poprzez różnego rodzaju intratne kontrakty i powiązania, oferowane tylko niektórym z nich.

Literatura

- Bieleń S., *Polityka w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2010.
Bieleń S., *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006.
Borkowski K., *Polityka sąsiedztwa Unii Europejskiej*, Warszawa, 2009.
Bryc A., *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004.
Czarnocki A. (red.), *Federacja rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2006.
Davies N., *Europa – między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.
Fałkowski K., *Reakcja na światowy kryzys gospodarczy i regionalny kryzys gazowy : państwa bałtyckie i Europy Wschodniej*, Warszawa 2010.
Górecki W., *Abchazja*, Wołowiec 2013.
Jach A., *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata, Cz. 1*, Kraków 2011.
Krakowski J., *Unia Europejska: szkice o integracji*, Sosnowiec 2009.

⁵² W. Materski, *Gruzja*, Warszawa 2010.

-
- Leonard M., Popescu N., *Rachunek sił w stosunkach Unia Europejska – Rosja*, Warszawa 2008.
- Penier I. (red.), *Wielka Brytania i Wspólnota u progu XXI wieku: przeszłość, teraźniejszość, perspektywy*, Łódź 2014.
- Skrzypek A., *Rosja. Refleksje o transformacji*, Warszawa, 2010.
- Zapałowski A., *Ukraina i Europa Wschodnia – geopolityczne wyzwania dla Polski i Rosji*, Częstochowa 2014.
- Zielonka J., *Europa jako imperium. Nowe spojrzenie na Unię Europejską*, Warszawa, 2007.

Internet jako źródło rosyjskiej propagandy

Streszczenie: W dobie globalizacji Internet odgrywa coraz większą rolę, nawet w Rosji, gdzie jest coraz bardziej szerzej dostępny. Jest to przestrzeń, w której różne poglądy i opinie mogą współistnieć i dotrzeć do szerokiego grona odbiorców, nie wszystkie są zgodne z ideologią popieraną przez Kreml. Z drugiej strony, to nowe medium stało się ważnym polem dla kremlowskiej propagandy. Artykuł ma na celu zapoznanie czytelnika z problemem Internetu jako narzędzia do rozpowszechniania opinii i światopoglądu wspieranego przez rząd rosyjski.

Summary: In the era of the globalization the Internet plays an increasingly large role, even in Russia, where it is more and more widely available. It is a space where different views and opinions can co-exist and reach a wide audience, not all of them in line with the ideology supported by Kremlin. On the other side, this new medium has also become an important field for Kremlin propaganda. This article is to familiarize the reader with the problem of the Internet as a tool for spreading the opinions and the worldview supported by the Russian government.

Słowa kluczowe: propaganda w internecie, Rosja, media w Rosji, polityka Kremla, propaganda rządu, mass media

Keywords: internet propaganda, Russia, Russian media, the Kremlin policy, government propaganda, mass media

„[...]«wyprodukowanie zezwolenia» - zawiera elementy niezbędne do zdefiniowania propagandy jako wykorzystania umiejętności upowszechniania informacji i wiedzy pewnej grupy społecznej do ukształtowania stanowiska i uzyskania oczekiwanych działań innej grupy¹.”

Nie od dziś wiadomo, że w globalizującym się świecie media są „sferą życia” która kształtuje nie tylko nastroje społeczne, ale także politykę międzynarodową z czego przedstawiciele rosyjskiej klasy rządzącej zdają sobie sprawę, już od lat kumulując w swoich rękach wszelkie media. Nie stanowi to nowość na gruncie rosyjskim, zwłaszcza jeśli spojrzeć wstecz, chociażby na sławetne

¹ O. Thomson, *Historia propagandy*, Warszawa 2001, s. 14.

czasy stalinowskie, kiedy to propaganda informacyjna osiągnęła największą skalę i odcisnęła piętno na obywatelach Rosji zauważalne po dzień dzisiejszy. Nie powinien więc nikogo dziwić fakt, że coraz większą wagę przywiązuje się do strategii informacyjnej obejmującej coraz szerszą grupę mediów, m. in. internet, który powoli staje się głównym medium odpowiedzialnym za korzystne postrzeganie świata polityki, jak i jego negację oraz przestrzeń w której rodzą się ruchy opozycyjne.

Rok 2013 możemy uznać za początek oficjalnej, masowej propagandy rosyjskiej zarówno w Rosji, jak i poza jej granicami. W 2013 r. na mocy dekretów Władimira Putina połączono kilka najważniejszych rosyjskich spółek medialnych w jeden koncern „Rossija Siewodnia”, którego głównym celem jest prezentowanie światowej opinii publicznej rosyjskiej perspektywy². Jednak jak twierdzą niezależni komentatorzy, zabieg ten miał na celu rozpowszechnianie kremlowskiej propagandy poza granicami kraju, gdzie to właśnie te spółki medialne, które znalazły się pod zarządem Kremla, są głównym źródłem informacji o wydarzeniach z kraju, dostępnym w środowisku międzynarodowym.

Tego samego roku Rada Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej opublikowała dokument pt. „Podstawy polityki państwowej Federacji Rosyjskiej w kwestii międzynarodowego bezpieczeństwa informacyjnego na okres do 2020 roku”. Stanowi on świetny przykład tego, w jaki sposób internet jest postrzegany przez rosyjskich rządzących, oraz tego, że z powodu coraz szerszego dostępu do internetu przez obywateli Rosji, stanowić on może zagrożenie dla władz kraju, ze względu na możliwość wyrażania w nim opinii będących w opozycji do retoryki Kremla, oraz braku możliwości całkowitej kontroli nad nimi. Z tego powodu już we wstępie wspomnianego dokumentu możemy przeczytać, że technologia informacyjna może stanowić źródło zagrożenia i być polem do przeprowadzenia: *„aktów agresji mających na celu zdyskredytowanie suwerenności, naruszenie integralności terytorialnej państw i stanowiących zagrożenie dla pokoju, bezpieczeństwa międzynarodowego i strategicznej stabilności”*³. Nie trudno zauważyć, że te słowa przedstawiają technologię informacyjną jak swoiste terytorium działań wojennych, w trakcie których należy przede wszystkim zrobić wszystko, aby zadbać o własne bezpieczeństwo, a następnie podporządkować sobie przeciwnika tak, by stał się sojusznikiem w trakcie dalszych działań wojennych. Jakże to charakterystyczne dla rosyjskiej propagandy, ale także samej polityki: stagnacja, defensywa i zmasowany atak pod pretekstem ochrony własnego terytorium i obywateli.

Strach przed możliwościami jakie daje nowe medium nie jest bezpodstawny, zwłaszcza z perspektywy funkcjonującego, tak w Rosji, jak i w pozostałych państwach postradzieckich, systemu oligarchicznego, w którym szary obywatel nie ma możliwo-

² <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1382839,Szef-MSZ-w-Polsce-dziala-rosyjska-propaganda> [dostęp: 20.09.2015].

³ <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/klaus-bachmann-igor-lyubaszenko-czy-rosyjska-kampania-propagandowa-w-internecie-jest-skuteczna/> [dostęp: 20.10.2016].

ści wyrażania niezadowolenia z zaskakującej rzeczywistości. Właśnie dla zwykłych obywateli internet stał się polem do walki z systemem, czego znakomitym przykładem jest tzw. Twitterowa rewolucja, która miała miejsce w 2009 roku w Mołdawii i była skutkiem wygranej w wyborach parlamentarnych partii komunistycznej. Co prawda wydarzenia te nie wpłynęły na zmianę w składzie parlamentu, a ponowne przeliczenie głosów dało ten sam wynik, jednak był to przykład jak w krótkim czasie, przy użyciu najnowszych technologii można rozpętać walkę z systemem, a była to przecież tylko niewielka Mołdawia. Co zatem mogło by spotkać Rosję w takim przypadku?

Nie dziwi więc, że nawet Rada Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej podjęła się próby unormowania możliwości, jakie otwiera przed ludźmi internet i postawiła sobie za cel „ujarzmienie wroga”, który z perspektywy długookresowej może mieć ogromny wpływ na kształtującą się sytuację w kraju. Ponadto warto zwrócić uwagę na to, że w przeciwieństwie od mediów tradycyjnych kontrolowanych przez rosyjskie władze, internet daje możliwość zamieszczania dowolnych treści pozbawionych cenzury politycznej czy światopoglądowej. Stanowi więc znakomite miejsce do wyrażania wszelkich opcji światopoglądowych i politycznych. W Runecie można znaleźć strony demokratyczne, liberalne, lewicowe, nazistowskie, anarchistyczne, nacjonalistyczne⁴. Tym samym, jak mówi tytuł publikacji Jadwigi Rogoży internet jest w Rosji kolebką społeczeństwa obywatelskiego, jest możliwością jego zaistnienia, co może mieć negatywne skutki dla władz, gdyż jak wiadomo nie interesuje nas to, na co nie mamy wpływu. A internet ten wpływ daje.

Internet co prawda daje możliwości zaistnienia szerokiej krytyki politycznej, ale daje też możliwość masowego szerzenia propagandy, do czego jest skutecznie wykorzystywany. Wydajne funkcjonowanie w cyberprzestrzeni, gdzie przeciętny użytkownik jest zasypywany ogromem informacji wymaga nie lada wysiłku i nakładów czasu, co ogranicza niezależność internetu i działa na korzyść dużych instytucji, które w sposób zmasowany mogą narzucać swoje opinie. Pokazuje to, że w świecie nadmiaru informacji jest możliwa skuteczna mobilizacja ludzi wokół konkretnego przekazu który chcą wypromować konkretne grupy ludzi. Wskazuje to na to, że mimo niemal nieograniczonego dostępu do informacji, możliwości manipulowania nią przybywa. Zachowanie różnorodności może być zapewnione przez istnienie kilku ośrodków mobilizacji opinii społecznej, z czego zdają sobie sprawę Kreml, skutecznie przejmując, niekoniecznie bezpośrednio, jak to miało miejsce w 2013 roku przez Władimira Putina koncernu „Rossija Siewodnia”, ale także przez osoby powiązane z Kremlem największych koncernów medialnych w Rosji. Świadczą o tym chociażby informacje publikowane w ciągu ostatnich miesięcy w Runecie odnośnie konfliktu na Ukrainie. Tuż przed aneksją Krymu rosyjskie media aż huczały od informacji o tym, że ukraińscy nacjonaści jadą na

⁴ <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2012-03-21/internet-w-rosji-kolebka-spoleczenstwa-obywatelskiego> [dostęp 20.10.2016].

Krym, żeby mordować Rosjan, oraz o tym, że już od dawna mieszkańcy Krymu chcieli przyłączenia do Rosji⁵. Tym samym media rosyjskojęzyczne przygotowywały społeczeństwo na wkroczenia wojsk rosyjskich na terytorium Ukrainy i wręcz podsycaly nastroje nacjonalistyczne w kraju. Ciekawym aspektem funkcjonowania Runetu odnośnie sprawy ukraińskiej jest także to, że największa rosyjska wyszukiwarka internetowa Yandex, w wersji podstawowej, czyli rosyjskojęzycznej podaje Krym jako Autonomiczną Republikę Rosyjską, zaś w wersji ukraińskojęzycznej wciąż widnieje jako Autonomiczna Republika na terytorium Ukrainy⁶.

W kremlowskiej walce propagandowej często mamy do czynienia z podawaniem fałszywych informacji, mających za zadanie tylko podburzyć społeczeństwo i skierować jego agresję w wyznaczonym przez siebie kierunku. Zmanipulowane informacje wychodzące z mediów prorosyjskich nadal publikują fałszywe informacje dotyczące konfliktu ukraińskiego, żeby tylko utwierdzić ludzi o słuszności działań władz rosyjskich na tym terytorium. Przykładem takiej fałszywej informacji była publikacja zdjęcia martwej syryjskiej dziewczynki podpisane jako zdjęcie obrazujące sytuację we wschodniej Ukrainie⁷. Nie jest to odosobniony przypadek prezentowania rosyjskiemu odbiorcy sytuacji na Ukrainie, mający na celu manipulowanie nastrojami społecznymi, zwłaszcza, że mimo różnorodności „dostawców” medialnych, sprzedawana jest przez nich ta sama ideologia, co tylko ułatwia władzom rozszerzanie swojej ideologii, gdyż jeśli wszystkie media przedstawiają konkretny problem w ten sam sposób, to widocznie jest on prawdziwy.

Jak zauważa Jolanta Darczewska w pracy „Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej”: „*Blokowanie wpływu i wywieranie presji to pojęcia odnoszące się do technologii walk informacyjnych, sterowania społecznego[...]*”⁸, jest to strategia obrona przez rosyjskie władze, która, jak wykazuje autorka charakteryzują się zasadami skutecznej propagandy takimi jak:

- zasada masowego i długotrwałego działania – czego przykładem jest nieustanne straszenie Rosjan zagrożeniem czyhającym na kraj ze strony NATO, ukraińskich nacjonalistów itp.,
- zasada informacji pożądanej – Rosjanie byli informowani o domniemanych morderstwach ludność rosyjskiej na Krymie i oczekiwali w związku z tym konkretnych działań władz i bieżących informacji na ten temat,
- zasada emocjonalnego poruszenia – wywoływanie w ludziach konkretnych emocji, które powodowałyby szereg automatycznych zachowań w związku z określoną sytuacją,

⁵ <http://swiat.newsweek.pl/sytuacja-na-ukrainie-konflikt-rosyjsko-ukrainski-finanse-ukraina-banderowcy-nacjonalisci-newsweek-pl,artykuly,282659,1.html> [dostęp: 22.10.2016].

⁶ Informacje te można uzyskać na stronie www.yandex.ru i www.yandex.ua po wpisaniu nazwy Krym

⁷ <http://serwisy.gazetaprawna.pl/media/artykuly/893634,stopfake-org-wojna-z-putinem-o-prawde-w-mediach.html> [dostęp: 22.10.2016].

⁸ J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej*, Warszawa 2014, nr 42, s. 25.

- zasada zrozumiałości – podawanie informacji w jak najprostszej formie, zrozumiałej dla jak największej liczby osób, posługiwanie się słowami-kluczami np. banderowiec,
- zasada rzekomej oczywistości – wywoływanie konkretnych skojarzeń propagandowych np. banderowcy = faszyści.

Obserwując działalność Runetu trudno nie zgodzić się z wymienionym powyżej tezami. Coraz częściej możemy znaleźć w rosyjskich mediach, zwłaszcza społecznościowych, sfalszowane zdjęcia podpisane jako faktyczne przedstawienie sytuacji na Ukrainie⁹, jak również sfalszowane informacje na przykład o wycofywaniu się rosyjskich wojsk z regionu granicy z Ukrainą, o czym chętnie informowały rosyjskie media¹⁰.

Rosyjska propaganda informacyjna nie tylko zmonopolizowała rynek informacyjny w Rosji i w ogóle w mediach rosyjskojęzycznych, ale również zaczyna wkraczać na rynek zachodni. Biorąc pod uwagę fakt, iż największe spółki medialne zajmujące się Rosją na rynku anglojęzycznym zostały podporządkowane polityce Kremla (na przykład portal Russia Today), możemy obserwować zataczającą coraz większe koła propagandę kremlowską. Dodatkowo warto zauważyć, że w 2015 roku na polskim rynku pojawił się polskojęzyczna wersja rosyjskiej agencji informacyjnej Sputnik, będąca częścią rosyjskiego rządowego projektu multimedialnego¹¹, który powoli obejmuje coraz więcej państw nierosyjskojęzycznych. Pogłębiająca się rosyjska propaganda zaczyna obejmować coraz szersze kręgi, zwłaszcza, że zainteresowanie Rosją rośnie. Użytkownicy internetu coraz chętniej będą korzystać z oryginalnych, rosyjskich mediów, jeśli takowe są dostępne w ich języku, jako pierwsze/bardziej wiarygodne źródło informacji, z racji tego, że bezpośrednie. Tak szeroko zakrojona działalność propagandowa jest możliwa głównie dzięki ogromnym nakładom finansowym przeznaczonym na ten cel. Według ostatnich szacunków, przedstawionych na konferencji Polsko-Ukraińskiego Forum Partnerstwa, Rosjanie wydają na cele propagandowe 200 mln dolarów rocznie¹², co tylko pokazuje, że rosyjska wojna propagandowa jest jednym z najistotniejszych aspektów kreowania wizerunku Rosji tak w krajach rosyjskojęzycznych, jak i poza jej strefą.

Nadzieję w takiej sytuacji wydaje się niedawno powstały portal www.stopfake.org dostępny w czterech wersjach językowych (rosyjski, hiszpański, angielski i rumuński), który ma na celu demaskowanie zakłamanych informacji publikowanych przez media prokremlowskie i przedstawianie faktycznego obrazu sytuacji.

⁹ <http://niezalezna.pl/58108-klamstwa-manipulacja-przerobka-zdjec-tak-rosyjska-propaganda-pokazuje-wojne-na-ukrainie> [dostęp 23.10.2016].

¹⁰ <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1099469,USA-publikuja-liste-klamstw-Rosji-o-Ukrainie-Sa-tam-rosyjscy-agenci> [dostęp 23.10.2016].

¹¹ <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1382839,Szef-MSZ-w-Polsce-dziala-rosyjska-propaganda> [dostęp: 23.10.2016].

¹² <http://www.polskieradio.pl/7/1696/Artykul/1397930,Propaganda-jest-kluczowym-elementem-agresji-rosyjskiej-na-Ukrainie> [dostęp: 23.10.2016].

Aktualnie cała siła propagandowa jest skierowana na prezentację rosyjskiej wersji wydarzeń, a jej głównym celem wydaje się dotarcie do jak najbardziej zróżnicowanych grup odbiorczych. Świadczy o tym poszerzanie działalności propagandy prezentowanej w Runecie na inne języki oraz poszerzanie działalności na różne sfery internetowe, począwszy od stron specjalistycznych, przez masowe, na portalach społecznościowych i blogach kończąc. Ważnym elementem tak kreowanej strategii informacyjnej jest przedstawianie Rosji jako ofiary działalności zachodniego establishmentu, którego celem jest zniszczenie tradycyjnych wartości rosyjskich¹³ oraz zniekształcanie obrazu rzeczywistości. Ponadto do Rosjan nie dociera informacja alternatywna wobec kremlowskiego przekazu. Wszystkie media bez wyjątku przechodzą przez państwowy filtr, którego zadaniem jest kreowanie jednolitego i pozytywnego obrazu rzeczywistości. W aktualnej sytuacji politycznej wydaje się niemożliwym kreowanie świata innego niż ten, uzgodniony przez Kreml. Co prawda funkcjonują takie portale jak choćby stopfake.org, jednak ich odbiór w Rosji jest ograniczony. Kolejnym ograniczeniem jest brak znajomości języków obcych, który umożliwiłby Rosjanom dostęp do informacji podawanych przez nierosyjskojęzyczne media, tym samym jest to swego rodzaju towar luksusowy o ile w ogóle dostępny. Warto pamiętać, że niektóre strony obcojęzyczne, a dotyczące tematów zakazanych w Rosji są po prostu blokowane, na przykład te dotyczące tematu homoseksualizmu, tym samym można podejrzewać, że i inne niesprzyjające polityce Kremla portale nie są dostępne na terytorium Federacji Rosyjskiej.

Literatura

- Darczewska J., *Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej*, http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/anatomia_rosyjskiej_wojny_informacyjnej.pdf [dostęp: 23.10.2016].
- Jurczak T., *StopFake.org: Wojna z Putinem o prawdę w mediach*, <http://serwis.gazetaprawna.pl/media/artykuly/893634,stopfake-org-wojna-z-putinem-o-prawde-w-mediach.html> [23.10.2016].
- Kaciewicz M., *Ukraińcy – europejczycy i banderowcy*, <http://swiat.newsweek.pl/sytuacja-na-ukrainie-konflikt-rosyjsko-ukrainski-finanse-ukraina-banderowcy-nacjonalisci-newsweek-pl,artykuly,282659,1.html> [dostęp: 23.10.2016].
- Kłamstwa, manipulacja, przeróbka zdjęć. Tak rosyjska propaganda pokazuje wojnę na Ukrainie*, <http://niezalezna.pl/58108-klamstwa-manipulacja-przerobka-zdjec-tak-rosyjska-propaganda-pokazuje-wojne-na-ukrainie> [dostęp: 23.10.2016].
- Lyubashenko I., Bachmann K., *Czy rosyjska kampania propagandowa w Internecie jest skuteczna?*, <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/klaus-bachmann-igor-lyubashenko-czy-rosyjska-kampania-propagandowa-w-internecie-jest-skuteczna/> [dostęp: 23.10.2016].

¹³ Świetnym przykładem takiego działania jest nacjonalistyczna strona dostępna na Facebook'u o nazwie „Россия — Российская Федерация — Russia”, na której w formie memów zestawiane są dobre rosyjskie wartości i ich zachodnie, zepsute odpowiedniki. (przyp. J.P.)

- Propaganda jest kluczowym elementem agresji rosyjskiej na Ukrainie*, <http://www.polskie-radio.pl/7/1696/Artykul/1397930,Propaganda-jest-kluczowym-elementem-agresji-rosyjskiej-na-Ukrainie> [dostęp: 23.10.2016].
- Rogoża J., „*Internet w Rosji: kolebka społeczeństwa obywatelskiego*” <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2012-03-21/internet-w-rosji-kolebka-spoleczenstwa-obywatelskiego> [dostęp: 23.10.2016].
- Szef MSZ: w Polsce działa rosyjska propaganda*, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1382839,Szef-MSZ-w-Polsce-dziala-rosyjska-propaganda> [dostęp: 23.10.2016].
- Thomson O., *Historia propagandy*, Warszawa 2001.
- USA publikują listę kłamstw Rosji o Ukrainie. «Są tam rosyjscy agenci»*, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1099469,USA-publikuja-liste-klamstw-Rosji-o-Ukrainie-Sa-tam-rosyjscy-agenci> [dostęp: 23.10.2016].

*Кárpáталja, Podkarpatská Rus czy Закарпаття?
O problemach etniczno-regionalnych i przyszłości politycznej
Zakarpacia po upadku ZSRR*

Streszczenie: Artykuł porusza kwestię regionalizmu i separatyzmu zakarpackiego. Zarysowuje problem rozwoju poczucia tożsamości narodowej i regionalnej współczesnych mieszkańców Zakarpacia w ciągu ostatniego ćwierćwiecza, z uwzględnieniem genezy historycznej regionu oraz stosunków z państwami ościennymi. Autor podejmuje próbę wyjaśnienia zagadnienia jedności narodowej Ukraińców w oparciu o pień etniczny oraz świadomości państwowej biorąc pod uwagę narrację innych narodów związanych z Zakarpaciem.

Summary: The article discusses the issue of regionalism and Transcarpathian separatism. Outlines the problem of a sense of national and regional identity of contemporary Transcarpathian inhabitants over the past quarter of the century, taking into account the historical origins of the region and relations with neighboring states. The author attempts to explain the question of the national unity of Ukrainians on the basis of ethnic tribal and state consciousness, taking into account the narratives of other nations associated with Transcarpathia.

Słowa kluczowe: Zakarpacie, Ukraina, Ukraińcy, separatyzm, Rusini.

Keywords: Transcarpathia, Ukraine, Ukrainians, separatism, Ruthenians.

Zakarpacie, rozumiane jako obecny ukraiński obwód zakarpacki (*Закарпатська область*), jest jednym z najbardziej wyróżniających się regionów na mapie politycznej Ukrainy. O jego wyjątkowości stanowi historia regionu, odbiegająca od ogólnej narracji historycznej ukraińskiego procesu państwowo- i narodotwórczego, położenie geograficzne, predestynujące Zakarpacie do miana jedyne go terytorium kultury wschodniosłowiańskiej na południe od Karpat, zróżnicowanie mniejszości narodowych, mentalność mieszkańców, szczególnie problemy socjalno-ekonomiczne i wyjątkowy, nawet jak na ukraińskie standardy, stan korupcji i powiązań mafijnych lokalnej władzy ze światem biznesu narkotykowego i tytoniowego. Tysiącletnia przynależność Zakarpacia, a z perspektywy rusińskiej i węgierskiej Podkarpacia, do Królestwa Węgier (ściślej mówiąc – do różnych form ustrojowych węgierskiej państwowości) oraz izolacja geogra-

ficzna regionu od pozostałych części Ukrainy (względnie od terenów zasiedlonych dawniej przez ludność o silnej ukraińskiej tożsamości narodowej), pozwoliła na wytworzenie wśród dzisiejszych mieszkańców Zakarpacia specyficznego poczucia przynależności do Ukrainy, a w przypadku mniejszości narodowych, postaw często zupełnie indyferentnych. Przyczynił się do tego również 45-letni okres radziecki w historii regionu, w czasie którego władze komunistyczne sowietyzowały postawy narodowe Ukraińców na terenie Ukraińskiej SRR, co nie sprzyjało głębokiej etniczno-kulturowej integracji Zakarpacia z resztą kraju, czego jednak nie można powiedzieć o integracji administracyjnej.

Zamierzeniem niniejszego artykułu jest zarysowanie problemu rozwoju poczucia tożsamości narodowej i regionalnej współczesnych mieszkańców Zakarpacia w ciągu ostatniego ćwierćwiecza, z uwzględnieniem genezy historycznej regionu oraz stosunków z państwami ościennymi. Zagadnienie to wpisuje się również w dyskurs o jedności narodowej Ukraińców w oparciu o pień etniczny oraz, pośrednio, w dyskusję o stosunku świadomości narodowej do świadomości państwowej, biorąc pod uwagę narrację innych narodów związanych z Zakarpaciem. Kwestia regionalizmu lub separatyzmu zakarpackiego jest tym ważniejsza, że obok pytań o „ukraińskość” potomków Rusinów od Karpat do Prypeci i Zandnieprza, stawia pod znakiem zapytania całą integralność terytorialną Ukrainy w oparciu o argumenty historyczne, co może zachwiać bezpieczeństwem całej republiki o granicach grubymi nićmi zszytych przez Józefa Stalina w interesie Związku Radzieckiego. Owa polityka terytorialna ZSRR w połowie XX wieku pokryła i paternalistycznie wykorzystała największe aspiracje ukraińskich nacjonalistów, więc obecne zakwestionowanie jej owoców może w dalszej kolejności podkopać fundamenty całej ukraińskiej państwowości. Problem separatyzmu regionalnego i etnicznego na Ukrainie wybuchł jednak w innych regionach państwa końcem 2013 roku i, podsycony silnie przez ingerencję zewnętrzną, przerodził się w poważny konflikt zbrojny. Separatyzm zakarpacki, choć odegrał tu też swą niewielką rolę, i to również ze wsparciem zewnętrznym, pozostał w cieniu tych wydarzeń, co nie znaczy jednak, że problem zanikł, bo wręcz przeciwnie – uzyskał silniejszą pozycję negocjacyjną z Kijowem.

Obwód zakarpacki Ukrainy, jak i całość granic tego państwa, jest pozostałością po ekspansywnej polityce terytorialnej ZSRR, który swobodnie przebiegając w argumentach historycznych, ideologicznych i etnicznych, budował swą potęgę na gruzach Europy, gdzie pochłonięte państwa i narodowości nie rokujące na sowietyzację, były skazane na wysiedlenie lub zagładę. Po rewolucji bolszewickiej w Rosji, wojnie domowej i wojnie z Polską, ukształtowały się granice nowego sowieckiego imperium, składającego się z różnych radzieckich republik. Jedną z nich, jako częścią całości, była Ukraińska SRR, która swym zasięgiem objęła całą Ukrainę właściwą, powiększoną o pewne fragmenty Rosji. Te właśnie republiki radzieckie, tworzone aż do wybuchu wojny niemiecko-rosyjskiej w 1941 roku oraz

po jej zakończeniu, były wyrazem dalszego ekspansjonizmu ZSRR, pewną formą alternatywy ustrojowej dla pożądanego do wchłonięcia obszaru, przy którego granicy były tworzone. Pod tym właśnie kątem Moskwa dobierała dla swoich republik rozmaite argumenty, stanowiące podstawę do aneksji terytorialnych w ich imieniu.¹ To właśnie stanowiło bazę wyjściową do powiększenia zachodnich republik związkowych po II wojnie światowej kosztem państw sąsiednich. W przypadku Ukraińskiej SRR – kosztem Polski, Rumunii oraz Węgier/ Czechosłowacji. W przypadku tych ostatnich mowa właśnie o aneksji Rusi Podkarpackiej do Ukraińskiej SRR w formie obwodu zakarpackiego, decyzją Rady Najwyższej ZSRR z 22 stycznia 1946 roku.² Przez cały okres istnienia ZSRR Zakarpacie stanowiło znakomity przyczółek strategiczny Związku Radzieckiego za pasem Karpat, odizolowany barierami wewnętrznymi od reszty kraju. Rosjanie przekształcili ten region w wielką bazę wojskową, która wyposażona była w najlepszy sowiecki sprzęt techniczny, łącznie ze stacjami zwiadu kosmicznego i międzykontynentalnymi wyrzutniami raketowymi z głowicami nuklearnymi.³ To właśnie z zakarpackich baz wojskowych wyjeżdżały rosyjskie wojska dławić powstanie narodowe na Węgrzech w 1956 roku oraz rewolucję w Czechosłowacji roku 1968. Podstawowym argumentem do aneksji tego terytorium było zagadnienie etniczne, ponieważ region ten zasiedlali w przeważającej większości Karpatorusini, których potraktowano jako Ukraińców, pragnących, rzecz jasna, zjednoczenia z wszechrosyjską macierzą.

Jak wyżej było napisane, Ruś Podkarpacka przez około tysiąc lat stanowiła integralną część państwa i kultury węgierskiej jako region później nazwany umownie *Kárpátalja*, a administracyjnie zorganizowany w większości w 4 komitaty: Ugocsa, Ung, Bereg i Máramaros, które zamieszkałe były głównie przez Rusinów oraz Węgrów, Niemców (Szwabów i Sasów), Żydów (a raczej Węgrów wyznania mojżeszowego) i Wołochów.⁴ Karpatorusini w sposób zwarty zamieszkiwali ponadto komitaty Zemplén, Szatmar, Szepesz i Sáros, oraz polską stronę Karpat jako Łemkowie, Bojkowie i Huculi wraz z ich podgrupami etnograficznymi. Następnie,

¹ Literatura dotycząca powyższego tła historycznego jest obszerna, znana i powszechnie dostępna, dlatego też autor powstrzyma się od jej szczegółowego proponowania w tym miejscu.

² Указ Президиума ВС СССР от 22.01.1946 об образовании Закарпатской области в составе Украинской ССР.

³ M. Koprowski, *Inna Ukraina. Zakarpacie – tu zaczyna się i kończy Europa*, Zakrzewo 2014, s. 13-14.

⁴ Więcej o problemach narodowościowych Królestwa Węgier oraz węgierskiego Podkarpacia, vide, H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów: zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1975, s. 229-250; H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918*, Kraków 1982; R. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*, t. 1-2, Graz-Wien 1964; P. Hának [red.], *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900-1914*, Budapest 1966, tenże, *Ungarn in der Donaumonarchie*, Wien-München-Budapest 1984; T. Kopyś, *Stosunki narodowościowe na Rusi Zakarpackiej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, [w:] „Węgry i dookoła Węgier...”. *Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku.*, red. Cetnarowicz A., Pijaj S., Kraków 2005.

po upadku Królestwa Węgier oraz po dwóch krótkich węgierskich okresach przejściowych – Węgierskiej Republiki Ludowej oraz Węgierskiej Republiki Rad, region zakarpacki należał kolejno do Czechosłowacji i Czecho-Słowacji, Ukrainy Karpackiej i Karpato-Ukrainy, powtórnie do Królestwa Węgier, Ukrainy Zakarpackiej, Związku Sowieckiego i w konsekwencji do niepodległej Ukrainy.

Ruś Podkarpacka była wielokulturowym regionem, poddanym dominującym wpływom węgierskim, co nabrało znaczenia w XIX wieku, gdy tworzyły się narodowości we współczesnym tego słowa rozumieniu. Okres Wiosny Ludów stanowił początek szerokiego odrodzenia narodowego Rusinów-Ukraińców, głównie we wschodniej Galicji i Bukowinie, ale także na Węgrzech, choć w nieukraińskiej formie (rusiński ruch ludowy ukierunkowany był na Węgry). Węgierskie powstanie narodowe przeciwko Cesarstwu Austriackiemu w latach 1848-1849 zostało krwawo stłumione i pozycja Węgrów w Cesarstwie Austriackim została mocno osłabiona. Dodatkowo rząd wiedeński rozgrywał na swą korzyść wszelkie problemy mniejszościowe przeciwko Polakom i Węgom. To pozwoliło na szeroką działalność autonomiczną i panslawistyczną-prorosyjską Rusinów na Zakarpaciu, kierowaną przez Adolfa Dobriańskiego, któremu udało się nawet uzyskać tytuł żupana autonomicznego ruskiego regionu oraz podnieść język rusiński do rangi języka urzędowego.⁵ Wkrótce jednak Austria, po przegranych wojnach w Italii i w Prusach podpadła, co zmusiło Wiedeń do dogłębnych reform ustrojowych, w wyniku których Cesarstwo Austriackie w 1867 roku przekształcono w Austro-Węgry, gdzie ci ostatni uzyskali status równoprawnego podmiotu państwowego. To zakończyło renesans kulturowy ludności słowiańskiej na ziemiach Korony Świętego Stefana.

Niewęgierskojęzyczne tereny Budapeszt poddał intensywnej madziaryzacji (pomijając chorwackie komitaty), co dotyczyło również Rusinów (*Rutének, Ruszinok*). Nie można tego jednak nazwać dyskryminacją, ponieważ w większości posiadali oni węgierską świadomość państwową, na tyle, na ile mogło być tego zagadnienia świadome niepiśmienne chłopstwo. Ograniczono również swobody cerkwi prawosławnej, ponieważ słusznie oskarżano ją o szerzenie wpływów wrogiej Węgom Rosji. Dość powiedzieć będzie, że do czasu I wojny światowej zdecydowana większość Rusinów karpackich uznawała węgierską państwowość za własną lub nie okazywała szerszego zainteresowania działalnością wywrotową, a wszelkie rusińskie postulaty autonomiczne budowane były na bazie socjalnej, a nie narodowej.⁶ Nie zmienił nawet tego fakt, że Węgrzy zlikwidowali prawie wszystkie szkoły z ruskim językiem wykładowym (spadek z 353 szkół w 1870 roku do 18 szkół w roku 1910). Należy w tym miejscu zasygnalizować jeszcze inny problem, powszechny w tej epoce dla całej ludności żyjącej przy Karpatach, a który

⁵ T. Kopyś, *Stosunki narodowościowe na Rusi Zakarpackiej...*, s. 180-181.

⁶ *Ibidem*, s. 189.

nabierze później niebagatelnego znaczenia w przyszłości politycznej regionu – wielką emigrację zarobkową do Stanów Zjednoczonych. To dopiero w USA Rusini wytworzyli warstwę inteligencji, która miała wpływ na decyzje prezydenta Thomasa W. Wilsona w sprawie przyszłości Rusi Podkarpackiej po rozbiórce Węgier.⁷

Formowanie się nowych granic w Europie po I wojnie światowej powszechnie opierane było na demagogicznym hasle „samostanowienia narodów”, które wybiórczo było wykorzystywane przez dyktującą nowe warunki Ententę. Pomimo starań polskich Ukraińców nie powiodło się włączenie Rusi Podkarpackiej do Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. W tym okresie orientacja proukraińska na Zakarpaciu niemal nie istniała, a inteligencja karpatorusińska w USA (Amerykańska Rada Rusinów Węgierskich w Scranton oraz Amerykańsko-Ruska Obrona Narodowa) doradzała prezydentowi Wilsonowi włączenie regionu do Czechosłowacji, co też ostatecznie się stało w wyniku traktatów w Saint-Germain i Trianon w 1919 i 1920 roku (akces do Czechosłowacji popierali również rusińscy moskalfi po upadku „białej” Rosji). Większość terytorium komitatów Ung, Bereg, Ugocsa i Máramaros⁸ została włączona w skład Czechosłowacji i w następstwie *Kárpátalja* zamieniła się w *Podkarpatská Rus* lub *Rusinsko*, i nazwy te, jako określenie regionu etnograficznego, za czasów czechosłowackich były zdecydowanie częściej używane, podkreślając w ten sposób pewną autonomiczność regionu w stosunku do reszty państwa, co nie miało miejsca za czasów węgierskich.⁹ Wyjątkiem był tylko okres przejściowy 1918-1919, gdy rząd Węgierskiej Republiki Ludowej utworzył w regionie tzw. Ruską Krainę ze stolicą w Mukaczewie, a po komunistycznym przewrocie Béli Kuna i utworzeniu Węgierskiej Republiki Rad, przekształcono ten okręg w tzw. Sowiecką Ruską Krainę.¹⁰

Praga rozpoczęła politykę czechizacyjną w regionie. Poza napływem Czechów do Užhorodu (były Ungvár) i do Mukaczewa/Munkaczu (były Munkács) oraz ograniczonym wysiedleniem Węgrów, rząd czeski prowadził regularną akcję kolonizacyjną przy nowej granicy z Węgrami, wspierając budowę kilkunastu kolonii dla ok. 50 tys. ludzi.¹¹ Karpaccy Rusini szybko zaakceptowali nową państwowość, która nadała im szeroką (lecz niezrealizowaną) autonomię (z lokalnym sejmem i rusińskim gubernatorem), gwarantowaną w konstytucji, co było pokłosiem wewnętrznych napięć w państwie między czeskim centralizmem, słowackim auto-

⁷ Więcej zob. Švorc P., *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou w medzivojnovom období (1919-1939)*, Prešov 2003, s. 56-62, 71-115.

⁸ Część komitatu Máramaros włączono do Rumunii jako tzw. Kraj Marmaroski.

⁹ I. Csernicskó, V. Ferenc, *Hegemonic, regional, minority and language policy in Subcarpathia: a historical overview and the present-day situation*, [w:] *Nationalities Papers. The journal of Nationalism and Ethnicity*, t. 42, nr 3, Berehove-Pécs 2014, s. 401.

¹⁰ M. Koprowski, op.cit., s. 28.

¹¹ M. Vehes, C. Fedinec, *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, Ужгород 2010, s. 648-660.

nomizmem, a ideą czechosłowakizmu w wielonarodowym kraju¹². Pomimo to ruch prowęgierski w regionie wciąż był widoczny i reprezentowali go powszechnie lokalni Węgrzy, Żydzi, Niemcy oraz w dużej mierze Rusini (grekokatolicy). Prawosławni Rusini hołdowali jeszcze epigonom ruchu rusofilskiego, choć w ograniczonym wymiarze.¹³ Rząd praski zaprzestał również prześladowań kościoła prawosławnego na Zakarpaciu (a przypomnieć należy o obecności w regionie, poza wyznaniem prawosławnym i grekokatolickim, silnej obecności wyznania katolicyzmu, judaizmu oraz wyznań protestanckich). Zachodnie mocarstwa dzieliły i tworzyły państwa międzywojennej Europy według własnych interesów, usprawiedliwiając się wilsonowskim „samostanowieniem narodów”. W myśl tej polityki Ententa zniszczyła wielonarodowe Królestwo Węgier, a w jego miejsce powołała m.in. wielonarodową Czechosłowację. To państwo według statystyk z 1921 roku zamieszkiwało 13,5 mln. obywateli, w tym: 6,8 mln. Czechów, 3,1 mln. Niemców, 1,9 mln. Słowaków, 0,75 mln. Węgrów, 0,45 mln. Rusinów, 0,2 mln. Żydów i 0,07 mln. Polaków.¹⁴ Po dwóch arbitrażach wiedeńskich i akcjach rewindykacyjnych Węgier, w 1940 roku na Słowacji pozostało jeszcze ok. 80 tys. Rusinów.¹⁵

Upokorzone i zniszczone Węgry kierowały się praktycznym rewizjonizmem w polityce międzynarodowej. Przez cały okres międzywojenny kraje sąsiednie, które skorzystały na rozbiórce Węgier, ubezpieczały się wzajemnie w formie tzw. Małej Ententy. Dopiero sojusz z Niemcami i Włochami w trakcie II wojny światowej pozwolił Węgom na częściowe odebranie ziem w dwóch arbitrażach wiedeńskich z lat 1938 i 1940, co dotyczyło również Rusi Podkarpackiej. W 1938 roku Węgrzy, z poparciem państw osi, odzyskali południowy pas Słowacji z Koszycami oraz część nizinną Podkarpacia z Užhorodem i Koszycami. W następstwie tego górzysta część Podkarpacia ogłosiła secesję od Czecho-Słowacji jako profaszystowska Karpato-Ukraina ze stolicą w Chuście, jednak i ta została tego samego dnia anektowana w całości przez Węgry, które w ten sposób osiągnęły granicę z Polską. Dopełnieniem jednoczenia *Karpátálji* był drugi arbitraż wiedeński z 1940 r., w którym Węgry odzyskały od Rumunii podkarpacki Marmaros (z Siedmiogrodem i Kriszaną).¹⁶

W październiku 1944 roku wojska radzieckie dotarły na Zakarpacie, przekształcając region w uzależnioną od Rosji Ukrainę Zakarpacką. Akceptacją jeszcze nieformalnej aneksji Zakarpacia, Edward Benesz zapewnił Czechosłowacji popar-

¹² D. Kováč, *Dejiny Slovenska*, Praha 2000, s. 187-188

¹³ M. Koproński, op. cit., s. 24.

¹⁴ D. Kováč, op. cit., s. 186.

¹⁵ V. Bystrický, D. Kováč, J. Pešek, *Klíčové problémy moderných slovenských dejín 1848-1992*, Bratislava 2012, s. 212.

¹⁶ H. Batowski, *Kryzys dyplomatyczny w Europie: jesień 1938 - wiosna 1939*, Warszawa 1962; J. Kozieński, *Czechosłowacka jesień 1938*, Poznań 1989; D. Dąbrowski, *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939*, Toruń 2007; J. Kochanowski, *Węgry. Od ugody do ugody 1867-1990*, Warszawa 1997, s. 100-102; A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa 1997, s. 134-135.

cie ZSRR przy restytucji państwa. Tworzenie sowieckiego obwodu zakarpackiego zajęło jeszcze dwa lata, w trakcie których Komunistyczna Partia Ukrainy Zakarpackiej, kierowana przez Iwana Turanicę, z pomocą NKWD, dokonywała niezbędnych politycznych oraz etnicznych czystek.¹⁷ Adaptacja regionu obejmowała również zsyłki do łagrów (ok. 400 tys. osób), rusyfikację administracji oraz wywózkę młodzieży na przymusową naukę i pracę w Donbasie.¹⁸ Od tej pory język i kultura rosyjska nabierze przodującego znaczenia w skali całego regionu.

W XX wieku Ruś Podkarpacka doznała 17 zmian statusu politycznego, biorąc pod uwagę liczbę aneksji, autonomii, okupacji i okresów niezależności.¹⁹ Zasadniczą tego konsekwencją, w kontekście poruszanego tu tematu, dziś jest silna tożsamość regionalna zakarpackich Rusinów/Ukraińców, różne przywiązanie emocjonalne ludności do „czasów przedukraińskich”, zauważalna obecność mniejszości węgierskiej, widoczne tendencje separatystyczne oraz ciężar w stosunkach z krajami ościennymi, gdzie nie brakuje inicjatyw rewizjonistycznych. Osobnym problemem są sami Rusini karpaccy, którym Ukraina nadal odmawia prawa do własnej narodowości (nie mówiąc już o realizacji autonomii, o czym dalej), obawiając się nasilenia separatyzmu. Wskutek konsekwentnej polityki ukrajinizacji Zakarpacia, poczucie rusińskiej tożsamości rzeczywiście znacznie osłabło wśród młodszego pokolenia.²⁰ Działalność karpatorusińskich organizacji poza Ukrainą najbardziej widoczna jest na Słowacji, w Polsce oraz w USA (pomijając Rusińskie skupiska w serbskiej Wojwodinie).²¹

Sytuacja mniejszości narodowych na Ukrainie regulowana jest ustawą z 1992 roku, będącą spuścizną po okresie radzieckim. Głównym jej mankamentem jest odgórna ministerialna dyspozycja środków na działalność kulturalną (co rozmywa pojęcie samej „mniejszości narodowej”), choć mniejszości dopraszają się o nowelizację prawa, które pozwoliłoby na oddolne rozpisywanie projektów konkursowych przez organizacje mniejszościowe.²² Pierwsze otwarte deklaracje praw narodowości Ukrainy zostały już wyrażone 1 listopada 1991 roku, z akceptacją parlamentu. Z jego to inicjatywy jeszcze w 1991 roku, stosunki państwo-mniejszości narodowe opracowywano na kongresie w Odessie, gdzie zaproszono 136 narodowości.²³ Ponadto Ukraina, jako pierwszy kraj Wspólnoty Niepodległych Państw,

¹⁷ W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001, s. 346.

¹⁸ M. Vehes, C. Fedinec, *Закарпаття 1919–2009 років...*, s. 284-299.

¹⁹ J. Batt, *Transcarpathia: Peripheral Region at the 'Centre of Europe'*, [w:] "Working Paper" 27/01, b.red., Falmer, Brighton, b.d., s. 1.

²⁰ Kuzio T., *The Rusyn question in Ukraine: sorting out fact from fiction*, [w:] "Canadian review of Studies in Nationalism", b.red., t. 23, Charlottetown 2005.

²¹ P.R. Magocsi, *The Rusyns of Slovakia*, Boulder 1993.

²² Przemówienie Jerzego Wójcickiego w Werchownej Radzie Ukrainy z dn. 11.03.2015 r.

²³ T. Trier, *Minorities in Transcarpathia. Preliminary Report on the Minority Situation of the Transcarpathian Region of Ukraine for the projected ECMI conference on Inter-Ethnic Relations in Transcarpathia - September 1998*, Flensburg 1998, s. 5.

wstąpił do Rady Europy, co wiązało się z podpisaniem i ratyfikacją w 1998 roku Konwencji o Ochronie Mniejszości Narodowych.²⁴

W stosunku do Zakarpacia ostatni radziecki cenzus narodowy z 1989 roku wskazywał dominującą liczbę Ukraińców (78,4%) oraz znaczną mniejszość węgierską (12,5%). Ponadto odnotowano lokalne skupiska Rosjan, Rumunów, Cyganów, Słowaków i Niemców. Narodowość rusińska nie była uwzględniana w cenzusie, a historia połowy XX wieku wymazała z mapy etnicznej Zakarpacia Żydów.²⁵ Cenzus ukraiński z 2001 roku podniósł procentowy udział Ukraińców w strukturze narodowej regionu do blisko 80%, pozostawiając odsetek Węgrów niemal niezmienionym, lecz pomniejszającym obecność Rosjan niemal dwukrotnie.²⁶ Stosunek władz Ukrainy do swoich grup etnograficznych dyktowany jest pragmatycznym utrwalaniem granic państwa, wskutek czego Rusini/Ukraińcy z Zakarpacia traktowani są jako lokalna odmiana ukraińskiego folkloru, a nie jako pokrewna lecz odrębna narodowość, czego uznania domagają się rusińskie organizacje autonomistyczne i separatystyczne, współpracujące często z rewizjonistami z Rosji i Węgier, co podnosi tę kwestię do rangi problemu międzypaństwowego.

Ruch rusiński odżył po upadku ZSRR, ponieważ komunistyczny aparat rządzący upatrywał w autonomii możliwości ocalenia swoich stanowisk. Jeszcze w 1990 roku powszechne były postulaty transferu regionu do Czechosłowacji. Rok później Liga Niepodległości, pod przewodnictwem Towarzystwa Rusinów Karpackich, wymusiła przeprowadzenie referendum niepodległościowego, do którego doszłoby, gdyby nie listopadowa wizyta w regionie prezydenta Leonida Krawczuka, który obietnicą zachowania stanowisk administracyjnych złagodził intencję referendum, w którym ostatecznie zawarto jedynie pytanie o autonomię regionu, co poparło 78% głosujących (1.12.1991). Przeważało to na wyniku referendum niepodległościowego na Zakarpaciu, bowiem z początkiem roku zdecydowana większość ludności popierała dalszą obecność w ZSRR.²⁷ Towarzystwo Rusinów Karpackich z pomocą Karpackiej Partii Republikańskiej, rozczarowane agresywną postawą ukraińskiego narodowego bloku Demokratyczna Ukraina, próbującego usunąć komunistyczne i prorusińskie siły z administracji obwodu, wystosowało w 1992 roku prośbę do Pragi o aneksję Rusi Podkarpackiej.²⁸

Niepodległościowcy rusińscy są grupą nieliczną, jednak głośną medialnie, wspieraną z Rosji i przecenioną przez Kijów, zwłaszcza po 2013 roku. Dziś nurt niepodległościowy nie jest tak silny jak dawniej. Jest również wewnętrznie skłócony. Po pokazowym lecz pustym ogłoszeniu niepodległości w 2008 roku (zwolennicy prorosyjskiego popa Dymitra Sidora), którego przyczyną było stałe odwlekanie

²⁴ Ibidem, s. 6.

²⁵ J. Batt, *Transcarpathia: Peripheral Region...*, s. 2.

²⁶ <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/>

²⁷ J. Darski, *Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe*, Warszawa 1993, s. 90-91.

²⁸ Ibidem, s. 92.

przez Kijów wykonania wyniku referendum o autonomii, Rusini ograniczają się do propagandy w Internecie lub do wspólnych manifestacji z węgierskim Jobbikiem. Szczytem ich starań po upadku ZSRR były pierwsze lata niepodległości Ukrainy, gdy, jak wyżej napisano, Towarzystwo Rusinów Karpackich wraz z Karpacką Partią Republikańską otwarcie nakłaniało Czechów do aneksji, co nawet doprowadziło do utworzenia Tymczasowego Rządu Rusi Podkarpackiej, który programowo odcinał się od nieznanej w historii regionu Ukrainy.²⁹ Do swego programu Rząd Tymczasowy próbował pozyskać inne mniejszości Zakarpacia oraz zagraniczne media, alarmując je przed „szowinistycznym rządem kijowskim”.

O tożsamość Rusinów z Pragą rywalizowała Bratysława. Ta pierwsza starała się o ich asymilację państwową, a ta druga o asymilację narodową (szczególnie silnie w okresie międzywojennym). Ze względu na znaczną liczebność Rusinów we wschodniej Słowacji, to właśnie ten region stał się naturalnym centrum Rusińskiego ruchu narodowego. Z inicjatywy zakarpackiego Towarzystwa Rusinów Karpackich, słowackiej Ruskiej Obrody, serbskiej Ruskiej Matki, polskiego stowarzyszenia Łemków i gości z Kanady i USA, w Medzilaborcach na Słowacji zwołano I Światowy Kongres Rusinów 22 marca 1991 roku, na którym powołano Światową Radę Rusinów, która od tej pory koordynuje krystalizację rusińskiej tożsamości narodowej i kodyfikację języka. Dzięki staraniom Rady i uchwałam kolejnych Światowych Kongresów Rusinów, Słowacja oficjalnie uznaje mniejszość narodową rusińską obok ukraińskiej, co jest przyczyną oskarżeń o szerzenie „politycznego rusinizmu” na Zakarpaciu. Od tej pory w oficjalnych statystykach, zarówno Rusinów jak i Ukraińców jest na Słowacji po kilkanaście tysięcy osób, a na preszowskiej uczelni uruchomiono katedrę języka rusińskiego.³⁰ Przed transformacją ustrojową Czechosłowacji ludność ruska miała możliwość określenia się wyłącznie jako Ukraińcy, natomiast cenzus z 1991 roku wykazał obecność na Słowacji 16,9 tys. Rusinów oraz 13,8 tys. Ukraińców, podczas gdy język rusiński był językiem ojczystym dla 50 tys. ludzi.³¹ Warto jeszcze nadmienić, że konflikt rusińsko-ukraiński na Słowacji ma przełożenie religijne, bowiem po reaktywacji cerkwi grekokatolickiej na Słowacji (administracyjnie włączonej do cerkwi prawosławnej w czasach stalinowskich), zaistniał spór pomiędzy zwolennikami włączenia eparchii preszowskiej do administracji kijowskiej a zwolennikami popierającymi dotychczasową autokefalię (mowa tu o 200 tys. wyznawców).

Postulat anulowania umowy Benesz-Mołotow i powtórnej aneksji Rusi Podkarpackiej do Czechosłowacji/Czecho-Słowacji zyskał w Pradze zwolenników w kręgach pobeneszowskich, głównie w Czeskiej Partii Narodowo-Społecznej oraz

²⁹ J. Kozakiewicz, *Ukraiński regionalizm i separatyzm. Z problematyki ustroju terytorialnego Ukrainy*, [w:] „Obóz” 1998, nr 33, s. 58.

³⁰ J. Darski, *Ukraina. Historia, współczesność...*, s. 94.

³¹ M. Balmaceda (red.), *On the edge: Ukrainian - Central European - Russian security triangle*, Budapest, New York 2000, s. 102.

w formacjach radykalnych. Przy pomocy różnych organizacji (np. Klub Rusi Zakarpackiej i Stowarzyszenie Przyjaciół Rusi Zakarpackiej) w latach 1991-1992 środowiska te próbowały wpłynąć na rządy w Pradze i Moskwie w celu włączenia Zakarpacia do państwa czecho-słowackiego w obliczu zachodzących przemian w bloku wschodnim, co mogłoby uratować federacyjny charakter jednego państwa Czech, Moraw, Słowacji i Podkarpacia.³² Czeski premier Petr Pithart w czasie wizyty w Kijowie w 1992 roku zdementował jednak wszelkie insynuacje o rewizji granic Ukrainy.

Problematyka mniejszości rumuńskiej na Ukrainie koncentruje się na Bukowinie, jednak pewna enklawa istnieje również na Zakarpaciu, w południowym rejonie tiacziwskim (okolice Sołotwina). Aspiracje narodowe Rumunów zaspokojone są poprzez nauczanie w języku ojczystym oraz dwu- lub trójjęzyczne tablice, natomiast borykają się z tymi samymi problemami co Węgrzy, czyli emigracja do swojego kraju narodowego (zwłaszcza po akcesie do Unii Europejskiej), nabywanie podwójnego obywatelstwa czy mały ruch przygraniczny. Wyjątkowy jest problem spuścizny sowieckiej „mołdawianizacji” Rumunów, gdyż mniejszość rumuńska na Ukrainie do dziś czuje się zagubiona pomiędzy tymi opcjami. Rewizjonizm rumuński ukierunkowany jest na Bukowinę, jednak nie znajduje szerokiego poparcia wśród młodych ukraińskich Rumunów, którzy deklarują swą obywatelską lojalność wobec Kijowa. Argumentem historycznym, będącym podstawą sporu ukraińsko-rumuńskiego na Zakarpaciu jest kwestia zjednoczenia kraju marmaroskiego, gdzie po obu stronach granicy żyją znaczące mniejszości sąsiada.

Największą i najaktywniejszą mniejszością narodową w obwodzie zakarpacim są oczywiście Węgrzy. Ich liczba niezmiennie sięga około 150 tys., co stanowi 12,5% w skali regionu. Po zakończonej fali dyskryminacji Węgrów na Zakarpaciu w okresie stalinowskim, jeszcze w latach 60. XX wieku węgierscy komuniści za pomocą nieoficjalnych kontaktów w Moskwie starali się o utworzenie narodowego okręgu autonomicznego, co umożliwiała sowiecka konstytucja.³³ Starania zakończyły się fiaskiem, ale wytworzyły sprzyjającą atmosferę w regionie dla węgierskiej mniejszości. Początek niepodległych stosunków węgiersko-ukraińskich był dobry. Granica została otwarta jeszcze w 1990 roku dla ruchu turystycznego, co poskutkowało regulacją stosunków węgiersko-ukraińskich oraz wspólną konwencją o mniejszościach narodowych. Przedstawiciele węgierskiej społeczności Zakarpacia solidarnie opowiedzieli się za niepodległością Ukrainy w 1991 roku i, uznając rewizję granicy za nierealną, domagają się narodowego okręgu autonomicznego. Budowę stosunków zapoczątkowały wizyty delegatów rządów oraz prezydentów w stolicach państw sąsiednich i warto zauważyć, że wizyta prezydenta Árpáda Göncza była pierwszą na Ukrainie oficjalną podróżą specjalnie do Kijowa, a nie „przy okazji” powrotu z Moskwy. Węgrom zależało głównie na swojej mniej-

³² J. Darski, *Ukraina. Historia, współczesność...*, s. 94-95.

³³ *Ibidem*, s. 95-96.

szości narodowej, a Ukrainie na zapewnieniu sobie rozpoznawalności na arenie międzynarodowej. Wkrótce węgierscy wyborcy zdecydowali o narodowo-konserwatywnym kursie rządów parlamentarnych w swoim kraju, co miało bezpośrednie przełożenie na stosunki z sąsiadami. Tzw. Doktryna Antalla, uzależniająca stosunki z państwem sąsiedzkim od jego relacji z węgierską mniejszością oraz nadająca mniejszościowym organizacjom prawo weta przy umowach międzypaństwowych, gdzie jedną stroną są Węgry, zdominowała nawet kwestie międzynarodowej polityki energetycznej oraz integracji euroatlantyckiej.³⁴ Liczne węgiersko-ukraińskie spotkania rządowe na Zakarpaciu miały miejsce do 1994 roku, a zażyłe stosunki panowały również w dziedzinie współpracy wojskowej. W maju 1994 roku do władzę w Budapeszcie przejął rząd socjaldemokratyczny i w kwestii mniejszości porzucił Doktrynę Antalla, więc Węgrzy z Zakarpacia uzależnieni byli od bieżących interesów ukraińsko-węgierskich, które jednak doskonale się rozwijały. Wizerunek Ukrainy w oczach Węgrów został nadszarpnięty w 1996 roku, gdy z okazji tysiąclecia osadnictwa węgierskiego w Kotlinie Panońskiej, Ukraińcy protestowali przeciw budowie stosownego pomnika na Przełęczu Wereckiej.³⁵ Pomnik ostatecznie stanął, lecz został zdewastowany w 2014 roku. Koniec lat 90. w węgierskiej polityce zagranicznej poświęcony był już głównie akcesowi do NATO i Unii Europejskiej. W wymiarze zakarpackim znacząca była afirmatywna postawa Węgień wobec NATO-wskich nalotów na Jugosławię, ponieważ przy granicy z Ukrainą Węgrzy zatrzymali rosyjsko-białoruski konwój humanitarny dla Serbów.³⁶

Węgrzy po obu stronach granicy są w dużej mierze grekokatolikami, zorganizowanymi w eparchię Użhorodzko-Mukaczewską, podlegającą archieparchii w węgierskim Hajdúdorog. Przynależność archiepiskopalna stanowi przedmiot rywalizacji pomiędzy Ukraińcami a Węgrami i Rusinami, gdyż biskupi tych ostatnich, również popierają archieparchię hajdudorską.³⁷ Pozostała ludność węgierska jest wyznania rzymskokatolickiego lub kalwińskiego. Węgrzy zamieszkują niziny Zakarpacia, stanowiąc w wielu miejscach zdecydowaną większość. W miejscowości Berehovo/Beregszász Węgrzy stanowią aż ok. 80%, gdzie na ulicy słychać niemal wyłącznie język węgierski lub rosyjski. Pierwszą węgierską organizacją na Zakarpaciu było Towarzystwo Kultury Węgierskiej na Zakarpaciu, które do dziś pozostaje największym i skupia ok. 40 tys. członków. Drugą największą organizacją jest Demokratyczny Związek Węgrów na Ukrainie o statusie ogólnokrajowym, działającym w 11 obwodach Ukrainy.³⁸ Oprócz organizacji kulturalnych, Węgrzy od 1993 roku tworzą też stowarzyszenia akademickie i ekonomiczne, które mają za

³⁴ M. Balmaceda (red.), *On the Edge...*, s. 144.

³⁵ Ibidem, s. 154-155.

³⁶ Ibidem, s. 161.

³⁷ J. Darski, *Ukraina. Historia, współczesność...*, s. 94-95.

³⁸ M. Koprowski, *Kawałek Węgień na Ukrainie*, artykuł opublikowany na portalu www.kresy.pl (<http://www.kresy.pl/publicystyka,reportaze?zobacz/kawalek-wegier-na-ukrainie>), dostęp – 17.03.2016 r.

zadanie zintegrować wysiłki Węgrów w celu podniesienia regionu z zapaści gospodarczej na terenie postulowanego narodowego okręgu autonomicznego (problemy ekonomiczne obok narodowych są równie ważne przy projekcie autonomii, stąd tak wielkie wysiłki Węgrów i Rusinów w pokrywaniu swych postulatów narodowych). Mowa tu m. in. o Towarzystwie Inteligencji Węgierskiej na Zakarpaciu, które założyło Agencję Wspierania Przedsiębiorczości i Użhorodzką Akademię Ekonomiczną, współpracującą z węgierskimi uczelniami i samorządami. Ponadto węgierska mniejszość stworzyła całą masę organizacji pozarządowych, działających prawie we wszystkich szczeblach działalności obywatelskiej.³⁹ Dzięki trosce o organizacje kulturalne i sieć szkolnictwa (Węgrzy posiadają na Zakarpaciu szkoły na wszystkich szczeblach edukacji, wraz ze szkołą wyższą - Zakarpackim Węgierskojęzycznym Instytutem Pedagogicznym, a obok tego, na 5 innych uczelniach są węgierskojęzyczne zajęcia), język węgierski jest w codziennym użyciu społeczności, a mało tego – istnieją węgierskie miejscowości na Zakarpaciu, gdzie języka ukraińskiego nie zna żaden autochtoniczny mieszkaniec.⁴⁰

Mniejszość węgierska ponadto dysponuje ok. 100 bibliotekami publicznymi, w których funkcjonują lokalne towarzystwa kulturalne. Wybudowanych jest 11 muzeów węgierskich oraz ok. 100 miejsc pamięci. W Berehowie funkcjonuje również Węgierski Teatr Narodowy im. Gyuly Illyesa, a w zasięgu regionalnym Węgrzy wydają ok. 10 czasopism.⁴¹

To właśnie Berehowe stanowi centrum węgierskiego ruchu kulturalnego i autonomicznego, ponieważ tu Węgrzy są najsilniej reprezentowani politycznie (mają zdecydowaną większość deputowanych, a w skali Zakarpacia liczba deputowanych pochodzenia węgierskiego wynosi 12%). Postulat stworzenia węgierskiego „Regionu Przycisańskiego” spotyka się z nieprzychylnością władz państwowych, obawiających się rozluźnienia więzi Zakarpacia z państwem, zwłaszcza w czasach, gdy ukraińskim granicom zabrakło międzynarodowych gwarancji, co uwidoczniła aneksja Krymu i wojna w Donbasie. Te warunki tłumaczą rozbudzoną nienawiść Prawego Sektora do mniejszości węgierskiej, który w marcu 2016 r. w Użhorodzie otwarcie wzywał do pogromu Węgrów.⁴² Istotnym czynnikiem wpływającym na postawy Węgrów (oraz Ukraińców wobec Węgrów) jest węgierska polityka mniejszościowa, przyznająca Węgom z Zakarpacia obywatelstwo wraz z Kartą Węgra (i

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Materiał Telewizji ISTV (Телеканал ICTV), *Журналист ICTV нашел село в Закарпатье, где не понимают украинский язык*, (https://www.youtube.com/watch?v=mH_oiW3YMm4), dostęp – 17.03.2016 r.

⁴¹ M. Koprowski, *Kawałek Węgier na Ukrainie...*

⁴² Marsz Bohaterów Ukrainy Karpackiej 13.03.2016 r. w Użhorodzie. Zorganizowany został przez Prawy Sektor oraz Pułk „Azow”. Warto nadmienić, że dla tych organizacji Ukraina Karpacka oraz Karpato-Ukraina ze swymi faszystowskimi siłami zbrojnymi „Siczą Karpacką”, stanowią realny punkt odniesienia do ukraińskiej niepodległości Rusi Podkarpackiej w nacjonalistycznej narracji historycznej neobanderowców.

podobnymi programami), co daje im możliwość legalnego angażowania się w życie publiczne Węgier. Głównym problemem węgierskiej mniejszości jest znaczny stopień emigracji młodzieży i inteligencji na Węgry, jednak przyrost naturalny jeszcze jest w stanie nadrabiać powstającą w ten sposób dziurę demograficzną.

Pomimo prób budowy współpracy transgranicznej poprzez Zakarpacie, region ten wciąż bardziej dzieli niż łączy sąsiadów. Ścierają się tam tendencje rewizjonistyczne Czechów, Słowaków, Węgrów, Rumunów oraz instynkty obronne Ukraińców, a wszystko to rozgrywane jest kartą rusińską, których ogromna populacja w Karpatach ukształtowana została w kilka orientacji politycznych, sprzyjających Ukrainie lub sąsiadom i działających bądź na płaszczyźnie kulturalnej bądź politycznej.⁴³ To zapętlenie problemów regionu jest podstawą tytułowego pytania o jego nazwę - Kárpátalja, Podkarpatská Rus czy Закарпаття? Pod względem przynależności politycznej przez 25 lat istnienia Ukrainy, region mógł oficjalnie zmienić status (i nazwę) przez jej pierwszych kilka lat, gdy zapasć Związku Radzieckiego uwolniła w Pradze agonizujące już tendencje do nowej czesko-słowackiej federacji z Rusią Podkarpacką lub gdyby Kijów wykonał postanowienie referendum o autonomii z 1991 roku, z czym do dziś się wzbrania (w 1996 roku autonomią obdarowano jedynie Krym). Po rozpadzie Czechosłowacji ten kierunek tendencji separatystycznych przekształcił się w relacje ukraińsko-słowackie, natomiast ostatnia dekada pokazała wzmożoną aktywność węgierską na Zakarpaciu, która przez zaskakująco długi czas nie zagrażała integralności terytorialnej Ukrainy. W obliczu konfliktu na linii Węgry – Unia Europejska oraz Ukraina – Rosja, Węgry Viktora Orbána pokierowały się chłodną kalkulacją interesów, w której Budapeszt zdobył dobre partnerskie relacje z Moskwą, co uczyniło nieszkodliwymi wszelkie fiskalno-ideologiczne naciski Brukseli na Węgry oraz pozwoliło na roszczeniowe postawy względem niestabilnej Ukrainy od wyborów w 2010 roku, przy aprobacie węgierskiego społeczeństwa.

Początkiem niezgody była sprawa autonomicznego „rejonu przycisańskiego”, którego Kijów nie akceptuje, argumentując, że wszystkie mniejszości narodowe, m.in. na Zakarpaciu, powinny mieć równy dostęp do praw narodowych, więc Węgrzy nie powinni być faworyzowani własnym okręgiem, odrzucając przy tym oczywiste argumenty historyczne. Emocjonalna dyskusja o prawach węgierskiej mniejszości znalazła zainteresowanie opinii publicznej w Węgrzech, co wzmacniało pozycję partii rządzącej, a później zbiegło się z kryzysem wewnętrznym na Ukrainie i wojną z Rosjanami. W efekcie, na początku 2014 roku doszło do napięcia wojennego pomiędzy Ukrainą a Rumunią i Węgrami, co było drugim przypadkiem, gdy region mógł oficjalnie zmienić status oraz nazwę. W obu tych krajach nastroje konserwatywne i rewizjonistyczne są silne, a apetyt na odzyskanie

⁴³ W. Baluk, *Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność*, Wrocław 2002, s. 251.

choć części terytorium rósł wraz z pogłębiającym się bankructwem Ukrainy. Możliwość interwencji zbrojnej Rumunów i Węgrów wyolbrzymiała rosyjskie media, chcąc usprawiedliwić wszelkie akcje zaczepne przeciw Ukrainie, a eksponując ku temu argumenty historyczne, które okres sowiecki zamroził.⁴⁴ Choć wydawało się to nieprawdopodobne, to jednak Węgry, Rumunia oraz Ukraina przesunęły swe wojska w kierunku Zakarpacia. Ukraina zagrożenia nie lekceważyła i w okresie 2014-2015 żołnierze ukraińscy wypełnili ulice wielu zakarpaccich miast.⁴⁵ Nałożył się na to kolejny problem, o którym mowa była we wstępie, czyli biznesu narkotykowego i tytoniowego na Zakarpaciu, silnie związanego z lokalną administracją, czego efektem była strzelanina 12 lipca 2015 r. w Mukaczewie, gdzie starły się ze sobą oddziały Prawego Sektora oraz ukraińskiego wojska i sił antyterrorystycznych. Przyczyną starć były porachunki świata mafijnego, jednak i to wpłynęło na zaniepokojenie węgierskiej mniejszości, często z węgierskim obywatelstwem, o swoje bezpieczeństwo, a obrona swoich mniejszości jest zawsze pierwszym krokiem na drodze rewindykacji granicy.

Zdaniem autora, następstwa wojny o Donbasie w perspektywie najbliższych 10 lat przyniosą odpowiedź na pytanie postawione w tytule tej pracy, przyjmując, że okres postsowiecki jest już zamknięty. Ostatnie lata pokazują, że głośne upominanie się o węgierską mniejszość bez realnych działań, przynosi dostatecznie dobre korzyści nad Dunajem, a obiektywne koszty, jakie poniosła Rosja na Krymie i w Donbasie, raczej zniechęcają do rewizji granicy w oparciu wyłącznie o sentymenty. Podboje współczesnych mocarstw odbywają się na polu ekonomicznym i często pozostają nawet niezauważone przez skolonizowane społeczeństwa do momentu zadziałania przymusu społecznego. Z tego powodu aneksja chociaż części Zakarpacia będzie po prostu zbyt droga, chyba że katastrofalna sytuacja ukraińskiej gospodarki wymusi na Budapeszcie wcielenie tego regionu. Czy Ukraina z wojny o Donbas wyjdzie wzmocniona zachodnim kapitałem czy wyjdzie jako bankrut (o ile w ogóle z niej wyjdzie), okaże się do 3-5 lat, a wówczas kilkuletni okres przejściowy pokaże czy Kijów znów będzie musiał zmierzyć się z kolejnymi roszczeniami terytorialnymi, głównie ze strony Rosji i Węgier, czy jednak jego granice się utrwalą. Również za Karpatami.

Literatura:

Balmaceda M. (red.), *On the edge: Ukrainian - Central European - Russian security triangle*, Budapest, New York 2000.

⁴⁴ W. Tokarczuk, Rosyjska prasa: *Rumunia przygotowuje się do rozbiórów Ukrainy*, artykuł opublikowany na portalu www.kresy.pl (<http://www.kresy.pl/wydarzenia,bezpieczenstwo-i-obrona?zobacz/rosyjska-prasa-rumunia-przygotowuje-sie-do-rozbiorow-ukrainy>), dostęp – 21.03.2016 r.

⁴⁵ Spostrzeżenia z podróży autora w marcu 2015 r.

- Baluk W, *Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność*, Wrocław 2002.
- Bystrický V., Kováč D., Pešek J., *Klíčové problémy moderných slovenských dejín 1848-1992*, Bratislava 2012.
- Darski J., *Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe*, Warszawa 1993.
- Koprowski M., *Inna Ukraina. Zakarpacie – tu zaczyna się i kończy Europa*, Zakrzewo 2014.
- Kováč D., *Dejiny Slovenska*, Praha 2000.
- Serczyk W., *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001.
- Vehes M., C. Fedinec, *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, Ужгород 2010.

Odrodzenie Kozaków na południu Rosji w latach 90. XX wieku

Streszczenie: Artykuł przedstawia historię odrodzenia Kozaków zamieszkujących południową Rosję. Głównym celem tego procesu, który rozpoczął się pod koniec lat 80. XX wieku, było przywrócenie tożsamości kulturowej i politycznej Kozaków. Można wyróżnić niektóre etapy procesu: po pierwsze, Kozacy jednoczyli się w organizacjach mających na celu przywrócenie i wspieranie pamięci historycznej i starych tradycji. Po zakończeniu tego etapu, Kozacy zaczęli tworzyć organizacje polityczne i wojskowe. Ze względu na wiele czynników, Kozacy astrachańscy, dońscy, kubańscy i tereccy potrzebowali różnego okresu czasu na przywrócenie swojej tożsamości. Dla zakończenia tego procesu, niezbędne było prawodawstwo Federacji Rosyjskiej. To ono pozwoliło bowiem Kozakom służyć krajowi, tak jak to robili kilka wieków temu.

Summary: The article shows the history of rebirthing of Cossacks, living in the Southern Russia. The main goal of that process, which had started in late 1980s, was to restore cultural and political identity. Some stages of the process can be singled out: firstly, Cossacks were clustering in organisations directed to restore and support historical memory and old traditions. After that stage, Cossacks started to form political and military organisations. Due to different factors Astrakhan Cossacks, Don Cossacks, Kuban Cossacks and Terek Cossacks needed different amount of time to restore their identity. The law of Russian Federation was Essentials for this process, because it allowed Cossacks to serve for the country, like some centuries ago.

Słowa kluczowe: Kozactwo, Rosyjska Federacja, Kozacy Astrachańscy, Kozacy Dońscy, Kozacy Kubańscy, Kozacy Tereccy.

Keywords: Cossacks, Russian Federation, Astrakhan Cossacks, Don Cossacks, Kuban Cossacks, Terek Cossacks.

Na przełom lat 80. i 90. XX w. przypadął okres transformacji państwowo-ustrojowej w Rosji. Był to czas rozpadu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i zarazem powstania Federacji Rosyjskiej. W tymże okresie ujawniły się dążenia zamieszkujących ZSRR mniejszości etnicznych i narodowych do samostanowienia, tj. odnowienia własnych tradycji, które zanikły w wyniku prowadzonej przez Sowietów polityki. Jedną z takich mniejszości byli Kozacy zamieszkujący teren południowej Rosji: dońscy, astrachańscy, kubańscy czy tereccy. Mimo wieloletniej, a wręcz wielowiekowej służby na rzecz państwa, polityka ZSRR, polegająca na wynarodowianiu poszczególnych mniejszości spo-

wodowała, iż doszło do zatracenia kozackiej tożsamości zarówno kulturowej, jak i politycznej.

Proces odrodzenia Kozaków w Rosji przypada na drugą połowę lat 80. XX wieku. Działo się to w okresie głębokich przemian wewnętrznych w ZSRR, kiedy Michaił Gorbaczow prowadził politykę *periestrojki*. Kozacy, wielokrotnie doświadczeni przez radzieckie władze przez cały okres istnienia Związku Radzieckiego, dostrzegli możliwość odrodzenia swoich wielowiekowych tradycji i zaakcentowania swojej etnicznej i kulturowej odrębności.

Z początku proces ten przebiegał przede wszystkim oddolnie: Kozacy podjęli pierwsze próby samoorganizacji, niemniej jednak także Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego, odczuwająca niepewność ze względu na sytuację wewnętrzną w kraju pomagała Kozakom w tymże procesie, uważając ich za potencjalną siłę militarną, podległą władzom państwowym. Istotne więc było odgórne rozbudzenie historycznej samoświadomości Kozaków w zakresie służby wojskowej¹.

Rozwój ruchu kozackiego na przełomie lat 80. i 90. w dużej mierze umożliwiła sytuacja polityczna wewnątrz państwa. W dniu 13 sierpnia 1990 r. prezydent ZSRR Michaił Gorbaczow wydał dekret „O przywróceniu praw wszystkim ofiarom represji politycznych z lat 1920-1950”, w którym oficjalnie uznano winę państwa wobec wszystkich poszkodowanych przez politykę Związku Radzieckiego, w tym oczywiście Kozaków². 26 kwietnia 1991 r. została przyjęta ustawa „O rehabilitacji represjonowanych narodów”, na mocy której za naród represjonowany zostali uznani między innymi Kozacy, a także określono pewne mechanizmy tejże rehabilitacji: w przypadku Kozaków, akt prawny umożliwił odnowienie struktur etnicznych, funkcjonujących do momentu ich zniesienia przez władze radzieckie³. Kwestię tę uściślał dekret prezydenta Rosyjskiej Federacji Borysa Jelcyna z 15 czerwca 1992 r. „O metodach realizacji ustawy Federacji Rosyjskiej „O rehabilitacji represjonowanych narodów” w odniesieniu do Kozaków”, w którym zezwolono na tworzenie kozackich organizacji wojskowych, podlegających Ministerstwu Obrony. Ponadto Kozacy otrzymali prawo do własnej, wewnętrznej samoorganizacji, opartej na swoich tradycjach⁴.

¹ Г. О. Мацевский, *Основные этапы политической истории российского казачества в XX веке*, <http://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-etapy-politicheskoy-istorii-rossiyskogo-казачества-v-hh-veke> [9.02.2015].

² Указ Президента СССР «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20-50-х годов», <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68188> [9.02.2015].

³ Закон РФСФР от 26 апреля 1991 г. № 1107-1 «О реабилитации репрессированных народов», <http://base.garant.ru/10200365/> [9.02.2015].

⁴ Указ Президента РФ «О мерах по реализации Закона Российской Федерации «О реабилитации репрессированных народов» в отношении казачества», <http://admkrain.krasnodar.ru/content/492/show/34548/> [9.02.2015].

Według oficjalnych danych, na początku lat 90. w południowej Rosji od 10 do 15% obywateli stanowili Kozacy⁵. Pierwsze tworzone przez nich organizacje powstawały już u schyłku lat 80., z tym, że miały one na celu zachowywanie historycznej pamięci owej grupy etnicznej. Głównymi inspiratorami powstawania takich organizacji była inteligencja. W Rostowie nad Donem w 1986 r. przy lokalnym Muzeum Historycznym powstał Doński Wojenno-Historyczny Klub imienia Matwieja Iwanowicza Płatowa (atamana Dońskiego Wojska Kozackiego z XVIII/XIX w.), zajmujący się popularyzacją historii wojskowości wśród młodzieży, w szczególności dziejów dońskich Kozaków. W 1989 r., również w Rostowie nad Donem, powstało Koło Szołochowskie, skupiające przede wszystkim sowieckich pisarzy, dziennikarzy oraz naukowców. W Kubaniu zaś w 1988 r. zaczęto wydawać czasopismo „Kubań”, propagujące historię Kozaków kubańskich. Ponadto, rok później przy Kubańskim Uniwersytecie Państwowym utworzono klub historyczny, w którym wykładano historię kozactwa.

Najważniejszym wydarzeniem w kwestii odradzania się Kozaków na początku lat 90. było I Wielkie Organizacyjne Koło Związku Kozaków Rosji, które odbyło się w Moskwie w dniach 28-90 czerwca 1990 r. Uczestniczyło w nim łącznie 600 osób, w tym 263 Kozaków. Na zebraniu wyłoniono władze Związku: naczelnym atamanem został pochodzący z obwodu rostowskiego doktor nauk ekonomicznych Aleksandr Martynow, jego zastępcami zostali Walerij Łatynin oraz Garij Nemczenko. Wybrano także atamana kosztowego (W. Owczarow) oraz ósmioosobową starszyznę wojskową. Na Kole przyjęty został specjalny Kodeks. Określono w nim cele ruchu kozackiego, tj. kultywowanie kozackiej tradycji historycznej i kulturowej, odrodzenie kozactwa jako samodzielnej grupy etnicznej, przywrócenie prawdy historycznej na temat Kozaków (zapewne odnosiło się to do antykozackiej radzieckiej polityki) oraz ustanowienie własnych, opartych na tradycji zasad administracji terytorialnej. Co ciekawe, członkami Związku Kozaków Rosji mogli być nie tylko potomkowie Kozaków, lecz także mieszkańcy ziem etnicznie kozackich oraz wszyscy ci, którzy dobrowolnie pragnęliby działać na rzecz odrodzenia się kozactwa w Rosji.

W czasie niedługim po Zjeździe Kozacy podzielili się. Powodem sporów wewnętrznych był fakt, iż niektórzy członkowie Związku pełnili wysokie funkcje w różnych organizacjach w okresie istnienia ZSRR. Stąd też wyłonił się podział na „czerwonych” oraz „białych”. Głównym „polem bitwy” stał się obwód rostowski, gdzie na podstawie wspomnianego wcześniej Koła Szołochowskiego powstało Koło Wszeddońskie, któremu nowa organizacja – Dońskie Koło Kozackie – zarzucała, iż jego członkami są wyłącznie komuniści. Na posiedzeniu Rady Atamanów Związku Kozaków Rosji z listopada 1990 r. ataman A. Martynow podkreślił, iż wewnętrzne podziały pomiędzy Kozakami mogą bardzo szybko zakończyć cały proces odrodzenia.

⁵ *Казачи России: прошлое, настоящее, будущее*, Москва 1993, с. 113-114.

Na tymże zjeździe została także uchwalona „Deklaracja Kozactwa Rosji”, w której zawarto deklarację wierności państwu i gotowości służby w każdej chwili.

Wkrótce zaczęto formować kolejne lokalne organizacje oraz zjazdy kozackie. 17-18 listopada 1990 r. na Wielkim Kole Związku Kozaków Obwodu Wojska Dońskiego na atamana wybrano Michaiła Michaiłowicza Szołochowa, syna słynnego pisarza radzieckiego Michaiła Szołochowa. Główne hasło Koła brzmiało „Kozacy, obudźcie się!”. Do końca 1991 r. powstawały w miastach obwodu rostowskiego i obwodu wołgogradzkiego mniejsze struktury, podlegające pod Obwód Wojska Dońskiego. Utworzona została także kozacka szkoła oraz Doński Korpus Kadetów im. cara Aleksandra III.

Podobne działania miały miejsce także na Północnym Kaukazie. W rejonie szelkowskim (Czeczenia) w marcu 1990 r. utworzono Związek Kozaków Tereckich. Niedługo później, 14 lipca w Republice Karaczajo-Czerkieskiej na Obwodowym Zjeździe Organizacyjnym podjęto decyzję o powołaniu Górnokubańskiego Okręgu Kozackiego. 29 sierpnia zaś w Kraju Stawropolskim odbył się Organizacyjny Zjazd Kozaków Kraju Stawropolskiego. W dniach 12-14 października 1990 r. w Krasnodarze odbył się Organizacyjny Zjazd Kozaków Kubania, w którym uczestniczyło 455 przedstawicieli kubańskiego kozactwa. Wynikiem spotkania było utworzenie Kubańskiej Rady Kozackiej, powstałej na podstawie Klubu Kozaków Kubańskich, będącego z kolei kontynuatorem klubu historycznego, utworzonego przy Kubańskim Uniwersytecie Państwowym.

Nieco bardziej skomplikowana sytuacja zaszła w Republice Kabardyjsko-Bałkarskiej, gdzie ataman Związku Kozaków Bałkarii, niejaki s. Sibiriatkin zmuszony był zmienić nazwę utworzonego 4 października 1990 r. Wojskowo-historycznego klubu „Kozacka Sława”. Powodem były naciski lokalnych mniejszości etnicznych, zgrupowanych wokół organizacji „Tiore” (Kabardyjczycy) oraz „Adyge Chase” (Bałkarzy), którym nie podobały się użyte w nazwie określenia „wojskowy klub” oraz „kozacka sława”. Nie zgodził się na to Sibiriatkin, stąd też organizacja od listopada 1990 r. działała nielegalnie. Problemy pojawiały się także w relacjach pomiędzy Kozakami a Czeczenami czy Inguszami, czego skutkiem było zamordowanie w kwietniu 1991 r. w miasteczku Karabułak (Inguszetia) atamana tereckich Kozaków Aleksandra Podkołzina. W tym samym miesiącu doszło do incydentów w kozackich stanicach: Czeczeni oraz Ingusze podpalali i burzyli domy Kozaków, wielu z nich zostało zamordowanych bądź rannych. W wyniku tych wydarzeń ponad 500 kozackich rodzin opuściło ziemie północno-wschodnich kaukaskich republik⁶.

W obwodzie astrachańskim pierwsze działania ruchu na rzecz odrodzenia kozactwa rozpoczęły się dopiero w 1991 r. pod wpływem wydarzeń dziejących

⁶ Г. О. Мадиевский, *Первые организации движения за возрождение казачества: от фольклорно-этнографических к общественно-политическим*, «Современные исследования социальных проблем», №4(12), 2012, с. 5-14.

się w pozostałych rejonach południowej Rosji. Inicjatorem lokalnego procesu odrodzenia Kozaków była grupa pracowników Astrachańskiego Muzeum Krajoznawczego z Alefthiną Milejkowską na czele. 20 października 1991 r. w Astrachaniu odbyło się Zjednoczeniowe Koło Kozackie, w którym uczestniczyło niespełna 30 osób, głównie mieszkańców Astrachania. Na spotkaniu wybrano Milejkowską na atamana-organizatora ruchu kozackiego⁷.

7 listopada 1991 r. w Stawropolu rozpoczęło się trwające trzy dni II Wielkie Koło Związku Kozaków. Na spotkaniu poruszano głównie kwestię kozackiej samoorganizacji celem restauracji tradycyjnych mechanizmów administracyjnych, sądowniczych (podlegających oczywiście władzom Federacji Rosyjskiej) oraz gospodarczych (należąca do Kozaków ziemia nie mogła być nikomu dzierżawiona). W zakresie ekonomicznym istotne było wypracowanie odpowiednich metod zarządzania ziemią, a także jej rewizja w etnicznie kozackich obwodach południa Rosji. Planowano także utworzenie własnych, międzyregionalnych domów handlowych, przedsiębiorstw, banków. Pod uwagę wzięta została także współpraca z podobnymi organizacjami kozackimi z Ukrainy oraz Kazachstanu. Określono także zakres pomocy społecznej dla Kozaków z najbiedniejszych stanic oraz dla tych, którzy w wyniku represji opuścili ZSRR i pragnęliby wrócić do ojczyzny.

Na II Wielkim Kole podjęto także rozmowy na temat służby wojskowej Kozaków. Zaplanowano kilkuetapowy proces, polegający najpierw na wprowadzeniu poboru na ziemiach kozackich, następnie przywróceniu tradycyjnej symboliki, mundurów i hierarchii militarnej oraz pełnym odnowieniu kozackich wojsk z własnym systemem poboru oraz wcieleniem ich do Armii Federacji Rosyjskiej celem ochrony terenów przygranicznych w rozpatrywanym przypadku – południowej granicy Rosji wzdłuż Kaukazu). Ponadto, kolejnym celem zgromadzonych na Kole było utworzenie odpowiednich szkół wojskowych różnego szczebla, kształcących i przygotowujących Kozaków do służby militarnej od najmłodszych lat – wojskowe tradycje miały być pielęgnowane za pomocą specjalnych kół zainteresowań dla młodzieży. Część obrad poświęcono także przywróceniu i kultywowaniu kozackich tradycji, opartych na wierze prawosławnej, rodzinie⁸.

Rosyjska Cerkiew Prawosławna była ważnym filarem odradzającego się koźactwa. Jej poparciem mogli cieszyć się Kozacy astrachańscy: w maju 1992 r., na I Wielkim Kole Kozaków Astrachańskich sekretarz eparchii astrachańskiej ojciec Michaił został duchowym pasterzem Kozaków; ponadto w wydawanym przez władze lokalnej eparchii czasopiśmie „Światło Prawosławia” pojawiało się coraz więcej materiałów, dotyczących kozackiej historii i kultury. Na tym samym zjeździe

⁷ О. О. Антропов, *Движение возрождения казачества в Астраханской области в 1990-е гг.*, «Новый исторический вестник», №9, 2003, <http://cyberleninka.ru/article/n/dvizhenie-vozrozhdeniya-kozachestva-v-astrahanskoj-oblasti-v-1990-e-gg> [9.02.2015], c. 1-3.

⁸ *Основные направления деятельности Союза казаков (1991, 9 ноября, Ставрополь)*, http://old.nasledie.ru/oborg/2_18/0119/15.htm [10.02.2015].

w Astrachaniu utworzono Astrachański Związek Kozaków z atamanem Jewgieniem Pieriełowskim na czele; organizacja ta weszła w skład Związku Kozaków Rosji. Grupa skupiona wokół A. Milejkowskiej stworzyła własną organizację „Klub Kozacki”, zajmujący się badaniami nad historią astrachańskiego kozactwa.

Kolejne Wielkie Koło Kozaków Astrachańskich odbyło się w maju 1993 r. Nowym atamanem został Siergiej Płotnikow. Na zebraniu przyjęto „Program odrodzenia kozactwa w obwodzie astrachańskim na lata 1993-1994”. W planie tym zachowano dużą ostrożność względem podejmowanych w przyszłości kroków: wszelkie działania miały być tak przeprowadzane, by zmiana władzy państwowej w Rosji nie zatrzymała ich. Planowano także włączenie do Astrachańskiego Związku Kozaków tych zamieszkujących nie tylko obwód astrachański, lecz także okoliczne obwody wołgogradzki i saratowski. Wiele miejsca w „Programie...” poświęcono rozwijaniu działalności gospodarczej.

Wkrótce doszło jednak do podziału wśród samych Kozaków astrachańskich: wielu z nich poparło podczas kryzysu konstytucyjnego w Rosji w październiku 1993 r. Borysa Jelcyna. Stało to w sprzeczności z przyjętym przez Związek Kozaków Rosji celem niewłączania się w wydarzenia polityczne. Skutkiem tego było odcięcie się Kozaków astrachańskich od III Wielkiego Koła Związku Kozaków, które odbyło się w dniach 8-10 października 1993 r. w Orenburgu. Ponadto, 22 października, na Kole Kozaków Astrachańskich część z nich chciała stworzyć własną alternatywną organizację, jednakże do jej powstania nie doszło.

Astrachański Związek Kozaków na mocy postanowienia administracji obwodu astrachańskiego z 22 lutego 1994 r. został przekształcony w Astrachańskie Wojsko Kozackie. Wojskowym atamanem został były esaul W. Jegorow. W obwodach wołgogradzkim i saratowskim powstał w 1994 r. II Oddział Astrachańskiego Wojska Kozackiego, oparty na XIX-wiecznej organizacji tegoż wojska, tj. podziału na dwa oddziały. Lokalni Kozacy nie byli jednak zbyt zainteresowani łączeniem się z naczelnym Astrachańskim Wojskiem Kozackim. Niektóre stacje z terenów II Oddziału nie były nawet do niego przyłączone, zaś na zebraniach uczestniczyli tylko nieliczni. Spowodowało to, iż połączenie Kozaków z Astrachania z tymi z okolic Saratowa i Wołgogradu stało się niemożliwe. Sytuację komplikował fakt, iż historia astrachańskich Kozaków praktycznie nie była znana ich potomkom, przez co nie mieli do czego się odwoływać. Ponadto, w samym Astrachańskim Wojsku Kozackim dochodziło do sporów o przyszłość organizacji, które to miały z reguły podłoże polityczne; sama organizacja zaś napotykała na liczne problemy lokalnej administracji. Wynikiem tego było zamarcie ruchu odrodzenia Kozaków w obwodzie astrachańskim, trwającym do lata 1996 roku⁹.

⁹ О. О. Антропов, *Движение возрождения казачества в Астраханской области в 1990-е гг.*, с. 3-9.

Przekształcanie kozackich organizacji społeczno-politycznych w wojskowe nabrało większego rozmachu na ziemiach Północnego Kaukazu. Położenie lokalnych Kozaków regulował dekret B. Jelcyna z 15 marca 1993 r. „O reformie struktur wojskowych, wojsk pogranicznych i wewnętrznych na terenie Regionu Północnokaukaskiego Federacji Rosyjskiej i państwowemu wsparciu Kozaków”. Na jego mocy Kozacy mieli prawo tworzyć organizacje zarówno społeczno-polityczne, zajmujące się propagowaniem kultury czy historii, jak i organizacje o charakterze militarnym, podporządkowanych bezpośrednio Ministerstwu Bezpieczeństwa. Wszelkie kozackie szkoły wojskowe miały być tworzone w porozumieniu z organami lokalnych samorządów. Ten sam dokument przyznawał wiele uprawnień atamanom: stali się oni odpowiedzialni za sprawy społeczne, ekonomiczne i ogólnie sprawy wewnętrzne organizacji zrzeszających Kozaków. Za niewypełnienie swoich obowiązków ataman odpowiadał bezpośrednio przez władzę centralną Federacji Rosyjskiej. Ponadto Kozacy otrzymali prawo do odtworzenia tradycyjnych urzędów, własnych zasad gospodarowania ziemią, a także mogli mieć swoich przedstawicieli w organach lokalnych samorządów¹⁰.

Już w lutym 1992 r. powstało Terskie Wojsko Kozackie, pomimo nasilających się ruchów nacjonalistycznych w Czeczenii, Dagestanie oraz Inguszetii. Wzajemna niechęć mniejszości etnicznych spowodowała, iż w 1993 r., po ukazaniu się wspomnianego wyżej dekretu B. Jelcyna, Kozacy z Północnego Kaukazu połączyli się i stworzyli razem Kaukaskie Liniowe Wojsko Kozackie (dalej: KLKW). Celem organizacji była – mimo nazwy – współpraca lokalnych kozackich organizacji w zakresie społeczno-gospodarczym, utrzymanie i propagowanie kozackich tradycji oraz historii i kultury, walka o prawa Kozaków do samodzielności na równi z innymi północnokaukaskimi narodami. Łącznie w KLKW zrzeszonych było ponad 300 000 Kozaków¹¹.

W skład międzyregionalnego KLKW weszło także Kubańskie Wojsko Kozackie. Jego Statut został przyjęty na Wielkim Kręgu w Jekaterynodarze 13 kwietnia 1992 r. Sama organizacja wojskowa została utworzona 16 maja tegoż roku na mocy decyzji Komitetu Wykonawczego Krasnodarskiego kraju. Atamanem został Władimir Gromow¹².

Kolejnym krokiem państwa wobec odradzającego się ruchu kozackiego było postanowienie władz Federacji Rosyjskiej z 22 kwietnia 1994 r. „O koncepcji poli-

¹⁰ Указ Президента РФ от 15.03.1993 №341 «О реформировании военных структур, пограничных и внутренних войск на территории Северо-Кавказского региона Российской Федерации и государственной поддержке казачества», <http://graph.document.kremlin.ru/page.aspx?1177598> [10.02.2015], с. 2-4.

¹¹ В. В. Добровольский, *История участия казачьих объединений в защите общественного порядка и региональной безопасности на Северном Кавказе*, «Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М. А. Шолохова. История и политология», №2, 2011, с. 7-8.

¹² *Хроника за 1992 год*, http://kazak-center.ru/load/khronika_kazachestva/1/1/12-1-0-37 [12.02.2015].

tyki państwowej w odniesieniu do kozactwa”. W dokumencie wyjaśniono, iż celem wypracowania jednolitej polityki wobec Kozaków było staranie ujednoczenia ruchu, który przerósł oczekiwania władz. Konieczne stało się więc znalezienie miejsca w państwie dla różnorodnych kozackich zrzeszeń.

W postanowieniu określono wymiar służby państwowej Kozaków. Przyznano, iż jest ona niezbędna do zbudowania nowej rosyjskiej państwowości i do wzmocnienia bezpieczeństwa wewnętrznego. Co do możliwości tej służby, to zostały one wskazane w postanowieniu: służba celna, służba w Siłach Zbrojnych Federacji Rosyjskiej, służba w wojskach granicznych, służba w operacyjnych jednostkach wojsk wewnętrznych (podległych Ministerstwu Spraw Wewnętrznych Rosji), służba ochrony przyrody oraz ochrony przewożonych przez Rosję, strategicznych dla państwa ładunków. Przy tym, Kozacy otrzymali możliwość tworzenia własnej organizacji terytorialnej (chutory, stаницe, okręgi, oddziały), nie będących jednak państwowymi jednostkami administracyjno-terytorialnymi. Dokument wyjaśnia także kwestię samorządności na terenach zamieszkałych przez Kozaków: władza atamana podlegała bezpośrednio władzy państwowej, jednakże osiągała jedynie Kozaków bądź osoby za takowych się uważające; niekozacka ludność podlegała władzy lokalnego samorządu. Powinien także zostać powołany specjalny fundusz rezerw ziemi, z którego miano nadawać odpowiednią jej ilość dla nowych rodzin kozackich¹³.

Istotnym dla celów odradzającego się kozactwa był dekret B. Jelcyna z 9 sierpnia 1995 r. „O państwowym rejestrze kozackich organizacji w Federacji Rosyjskiej”. Na jego mocy wszelkie tworzone przez Kozaków organizacje o dowolnym charakterze: czy kulturalnym, czy społecznym, czy stricte wojskowym musiały być zarejestrowane w państwowym rejestrze. Według aktu prawnego, okręgi kozackie liczące sobie ponad 10 000 mieszkańców mogły zostać przemianowane w okręgi (oddziały) wojskowe, z których można było tworzyć kozackie jednostki wojskowe. Analogicznie „zwykłymi” okręgami mogły stać się te stаницe, w których żyło nie mniej niż 2 000 mieszkańców. Zarejestrowana mogła być każda stаницa pod warunkiem, iż podlegała pod odpowiedni okręg. Każdy wojskowy oddział zaś musiał mieć uchwalony kodeks, 10 000 zdolnych do służby państwowej żyjących w podlegających pod dany okręg stаницach czy chutorach. Ponadto przywódcy poszczególnych jednostek terytorialnych brali na siebie odpowiedzialność za wypełnienie przez podległych sobie Kozaków obowiązków na rzecz państwa. W przypadku ich niewypełnienia bądź naruszenia Konstytucji Federacji Rosyjskiej dana społeczność mogła zostać wykluczona z państwowego rejestru. Obowiązkowo co roku atamani wojskowych okręgów do 1 lutego składał w Ministerstwie Rozwoju Regio-

¹³ Постановление Правительства РФ от 22.04.1994 №355 «О концепции государственной политики по отношению к казачеству», http://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_Правительства_РФ_от_22.04.1994_№_355 [10.02.2015].

nalnego sprawozdanie z działalności oraz spis mieszkańców zdolnych i chętnych do służby na rzecz państwa. Ponadto musieli oni natychmiast informować o wszelkich wewnętrznych zmianach w strukturze czy w lokalnej hierarchii¹⁴.

Wkrótce utworzono także specjalny urząd, zajmujący się sprawami Kozaków. Na mocy dekretu prezydenta Federacji Rosyjskiej z 14 sierpnia 1996 r. powstał Główny Zarząd Wojsk Kozackich przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej¹⁵, który uległ przekształceniu w Urząd ds. Kozackich na mocy prezydenckiego dekretu z 7 sierpnia 1998 r. Zadaniem urzędów był bezpośredni nadzór nad atamanami i koordynowanie w porozumieniu z nimi działań organizacji kozackich, przy czym owe państwowe organy administracyjne miały wpływ na wybór atamanów, mogły bowiem wysuwać własne kandydatury na owe stanowiska¹⁶.

W związku z uchwaleniem rejestru, utworzone wcześniej na Północnym Kaukazie Kaukaskie Liniowe Wojsko Kozackie zostało rozwiązane, gdyż jako byt międzyregionalny stracił swoje znaczenie – od momentu wprowadzenia rejestru to państwo sprawowało pewną opiekę nad Kozakami i nie musieli oni łączyć się między sobą w celu zwiększenia własnego bezpieczeństwa. Na mocy dekretu o rejestrze, w 1996 r. podczas I wojny czeczeńskiej tercycy Kozacy sformowali 694. Oddzielny Zmechanizowany Kozacki Batalion im. gen. A. P. Jermołowa, dwie włączone do wojsk wewnętrznych Federacji Rosyjskiej (i podlegające Ministrowi Spraw Wewnętrznych) kompanie dowódcze oraz dwie zmechanizowane kompanie kozackie, podlegające Ministerstwu Obrony. Oddziały te istniały do końca roku 1996, kiedy zakończyła się trwająca od 1994 r. I wojna czeczeńska. Ponadto Kozacy tercycy oraz kubańscy tworzyli liczne oddziały municypalne, strzegące porządku publicznego¹⁷.

Wśród Kozaków dońskich miał miejsce niewielki spór. Dotyczył on wybuchu wojny w Czeczenii w 1994 r. Większość kozackich organizacji z obwodu wołgogradzkiego jednoznacznie opowiedziało się za czeczeńskimi separatystami. Mimo to, Związek Kozaków Obwodu Wojska Dońskiego utrzymał wewnętrzną spójność i nie doszło do drastycznego wygaszenia „odrodzeniowych” nastrojów, jak w przypadku Kozaków astrachańskich. Na kolejnych Kołach wypracowywano długofalową strategię działania, określono także konkretne cele całego ruchu.

¹⁴ Указ Президента РФ от 9 августа 1995 №835 «О государственном реестре казачьих обществ в Российской Федерации», http://kazakirossii.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=307:ukaz-prezidenta-rf-ot-9-avgusta-1995-g-n-835&catid=36:ukazy-i-rasporyazheniya-prezidenta&Itemid=22 [10.02.2015].

¹⁵ Указ Президента РФ от 14.08.1996 №1173 «Вопросы Главного управления казачьих войск при Президенте Российской Федерации», http://www.lawrussia.ru/texts/legal_913/doc913a880x770.htm [13.02.2015].

¹⁶ Указ Президента РФ от 7.08.1998 №920 «Об управлении Президента Российской Федерации по вопросам казачества», <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=EXP;n=259118> [13.02.2015].

¹⁷ В. В. Добровольский, *История участия казачьих объединений ...*, с. 8-9.

Jednym z nich było powołanie własnego okręgu wojskowego. 19 listopada 1994 r. na Nadzwyczajnym Kole Dońskich Kozaków uchwalono utworzenie organizacji pod nazwą „Wszehmocne Wojsko Dońskie”. Jego pierwszym atamanem został Paweł Barysznikow¹⁸. Mimo to, spory dotyczące konfliktu czeczeńskiego odbiły się na lokalnym zainteresowaniu całym procesem – organizatorzy Nadzwyczajnego Koła Dońskich Kozaków liczyli na zdecydowanie większe poparcie¹⁹.

W ciągu kilku lat po uchwaleniu rejestru, w jego skład zaczęły wchodzić kolejne kozackie wojska. 12 lutego 1997 r. zarejestrowane zostało Terskie Wojsko Kozackie²⁰; 17 czerwca 1997 r. – Wszehmocne Wojsko Dońskie²¹; 24 kwietnia 1998 r. – Kubańskie Wojsko Kozackie, rehabilitowane w 1995 r. na mocy prawa kraju Krasnodarskiego²².

Po długich staraniach udało się także zarejestrować organizację Kozaków Astrachańskich. Po niedługim zastoju, trwającym kilka miesięcy, Kozacy znad Morza Kaspijskiego podjęli ponowne próby samoorganizacji. 24 sierpnia 1996 r. w Astrachaniu odbyło się Wielkie Koło Astrachańskiego Wojska Kozackiego Związku Kozaków Rosji”, w którym uczestniczyło 95 delegatów. Na spotkaniu podjęto decyzję o wpisaniu do państwowego rejestru Astrachańskiego Wojska Kozackiego. Nowo wybrany ataman, Aleksandr Poleżajew od razu podjął kilkumiesięczne starania w celu rozbudzenia wśród kozackiej społeczności ducha odrodzenia. Już po kilku miesiącach swojej pracy zauważył, iż Kozacy z obwodu astrachańskiego bardzo sceptycznie odnoszą się do całego ruchu kozackiego. Duży wpływ miał na to spór pomiędzy Kozakami, jaki zaszedł pod koniec grudnia 1996 r. o wybory do obwodowej administracji. Na tworzenie wojskowej organizacji na terenie obwodu astrachańskiego zezwolił w dniu 5 marca 1997 r. gubernator Anatolij Gużwin. 21 czerwca na Wielkim Kole Wojskowym Wojska Astrachańskiego przyjęto kodeks wojska, hymn i herb. Do tego zdecydowano o wpisaniu Astrachańskiego Wojska Kozackiego do państwo-

¹⁸ О. В. Рвачева, *Казачьи организации Волгоградской области в конце XX – начале XXI века*, «Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Религиоведение. Международные отношения», №1, 2008, с. 45-46.

¹⁹ М. А. Рыблова, О. В. Рвачева, *Системы казачьего управления на территории Войска Донского: история и современное состояние*, «Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Религиоведение. Международные отношения», №1, 2010, с. 182.

²⁰ Указ Президента РФ от 12 февраля 1997 №97 «Об утверждении Устава Терского войскового казачьего общества», <http://www.bestpravo.ru/rossijskoje/ej-akty/l0n.htm> [13.02.2015].

²¹ Указ Президента РФ от 17 июня 1997 №612 «Об утверждении Устава войскового казачьего общества «Всеволокное Войско Донское»», <http://www.bestpravo.ru/rossijskoje/bs-dokumenty/l4p.htm> [13.02.2015].

²² Указ Президента РФ от 24 апреля 1998 №448 «Об утверждении Устава Кубанского войскового казачьего общества», <http://www.bestpravo.ru/rossijskoje/bh-akty/j0k.htm> [13.02.2015]; Закон Краснодарского края «О реабилитации Кубанского казачества», <http://admkrain.krasnodar.ru/content/492/show/34554/> [13.02.2015].

wego rejestru kozackich organizacji. Stało się to w dniu 2 października 1997 r. pod nazwą Okręgowa Społeczność Kozaków Astrachańskich. W 1999 r. przemianowano ją dodatkowo na Oddzielną Okręgową Społeczność Kozaków Astrachańskich. Mimo trudnych początków, do 2000 r. zrzeszała już ponad 4 400 Kozaków, z czego do służby państwowej przygotowanych było ponad 1 500²³.

Podsumowując, w dziesięcioletniej historii odrodzenia Kozaków na południu Rosji można spostrzec pewne prawidłowości. Z początku, jeszcze u schyłku lat 80., w okresie rozpadu ZSRR dopiero zaczęły powstawać pierwsze skupiające Kozaków niewielkie organizacje. Było to efektem złagodzenia polityki przez Gorbaczowa. Ponadto władze radzieckie oczekiwały, iż odradzające się kozactwo mogłoby zostać przez nią wykorzystane podczas niepokojów wewnętrznych w chylącym się ku upadkowi ZSRR. Impulsem, który na samym początku lat 90. skłonił Kozaków do badania swojej historii oraz odzyskania swojej tożsamości etnicznej była oficjalna rehabilitacja wszystkich poszkodowanych przez radziecką politykę narodów, w tym właśnie Kozaków. Organizacje wówczas tworzone miały przede wszystkim charakter kulturalno-historyczny (badania historii Kozaków, pielęgnowanie i kultywowanie tradycji, propagowanie jej wśród młodych) bądź społeczny (walka z dyskryminacją, samopomoc).

Ruch na rzecz odrodzenia Kozaków dość szybko przerósł najśmielsze oczekiwania władz Federacji Rosyjskiej. Mimo to nie utrudniały one powstawania kolejnych organizacji. Kozacy, w zdecydowanej większości świadomi własnej historii, tj. wielowiekowej, wiernej służby na rzecz państwa jeszcze w I połowie lat 90. zaczęli podejmować temat służby wojskowej. Zaczęli także skupiać się w grupy o charakterze militarnym, opartym na przedrewolucyjnej hierarchii oraz z tradycyjną symboliką. Wprowadzenie przez władze Rosji rejestru kozackich organizacji w 1995 r. umożliwiło samoorganizację Kozaków w wartościowe jednostki wojskowe, wierne Federacji Rosyjskiej. Ich rolę zwiększał fakt, iż południowa granica państwa i pobliskie tereny to ziemie etnicznie kozackie, zaś ochrona tejsze rubieży była dla Kozaków dońskich, kubańskich, terskich i astrachańskich uświęconym przez cara obowiązkiem. Tym samym nastąpiło swego rodzaju „upaństwowienie” rosyjskiego kozactwa.

Literatura:

Антропов О.О., *Движение возрождения казачества в Астраханской области в 1990-е гг.*, «Новый исторический вестник», №9, 2003, <http://cyberleninka.ru/article/n/dvizhenie-vozrozhdeniya-kozachestva-v-astrahanskoy-oblasti-v-1990-e-gg> [9.02.2015]

²³ О. О. Антропов, *Движение возрождения казачества в Астраханской области в 1990-е гг.*, с. 9-13.

- Добровольский В.В., *История участия казачьих объединений в защите общественного порядка и региональной безопасности на Северном Кавказе*, «Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М. А. Шолохова. История и политология», №2, 2011
- Казачьи России: прошлое, настоящее, будущее*, Москва 1993
- Мацневский Г.О., *Основные этапы политической истории российского казачества в XX веке*, <http://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-etapy-politicheskoy-istorii-rossiyskogo-kazachestva-v-hh-veke> [9.02.2015]
- Мацневский Г.О., *Первые организации движения за возрождение казачества: от фольклорно-этнографических к общественно-политическим*, «Современные исследования социальных проблем», №4(12), 2012
- Рвачева О.В., *Казачьи организации Волгоградской области в конце XX – начале XXI века*, «Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Религиоведение. Международные отношения», №1, 2008

*„Wołyń” Smarzowskiego – próba nawiązania dialogu
czy impertynencja w stosunkach polsko-ukraińskich?
Analiza odbioru filmu przez polskie, ukraińskie
oraz rosyjskie media*

Streszczenie: Streszczenie: Artykuł pokazuje różnice w przedstawianiu filmu Wojciecha Smarzowskiego „Wołyń”, przez ukraińskie, polskie i rosyjskie media. W mediach ukraińskich, na początku, film był przede wszystkim krytykowany, ale po jakimś czasie opinie zaczęły być bardziej obiektywne, a czasem nawet pozytywne. W mediach polskich można było zaobserwować dwie całkowicie przeciwstawne opinie: jedne pojawiające się w mediach liberalnych, a drugie w konserwatywnych. Liberalne media prezentują zajadły krytycyzm, a konserwatywne recenzują film jedynie w pozytywny sposób. Rosja za to, używa premiery filmu w celach propagandowych. Ich media silnie krytykują Ukraińców i oskarżają o skrajny nacjonalizm. We wszystkich wymienionych krajach można też oczywiście spotkać pragmatyczne, wyważone opinie na temat dzieła Smarzowskiego.

Summary: The article shows differences of describing Wojciech Smarzowski's film "Volyn" by ukrainian, polish and russian media. In ukrainian media, at the beginning, the movie is severely criticised but after some time the opinion becomes more objective and even positive. In polish media you may see 2 extremes opinions: ones from liberals and the other one from conservatives. The liberal media present fierce criticism but the conservatives express themselves only in positive way. Russia used the movie as propaganda. Their media are strongly critical for Ukrainians and accuse them of extreme nationalism. In every of these countries you may also see well-balanced opinions about the movie.

Słowa kluczowe: Film, Wołyń, film Wołyń, Smarzowski, Polska, Ukraina,

Keywords: Movie, Volyn, Volyn Movie, Smarzowski, Poland, Ukraine

Premiera filmu „Wołyń” miała miejsce 23 września 2016 na świecie i 7 października 2016 w Polsce. Spory i kontrowersje wokół produkcji zaczęły się jednak o wiele wcześniej. Dzieło dotyka bowiem drażliwej kwestii w relacjach polsko-ukraińskich – rzezi wołyńskiej. Wpływu filmu na obustronne relacje obawiali się przede wszystkim politycy. Ocena dzieła przez strony jest również niefortunnie obciążona przez konflikt rosyjsko-ukraiński. Słychać było głosy, że w tak trudnym dla Ukraińców okresie, dzieło o tematyce wołyńskiej w ogóle nie powinno powstawać. Wiele nieprzychylnych opinii na temat filmu pojawiało się

również ze strony polskiej, szczególnie w liberalnych mediach. O Wojciechu Smarzewskim mówiono (nie tylko w mediach ukraińskich ale też i polskich) że jest kremlowskim propagandzistą. Nie da się ukryć, że podniesienie problemu Wołynia dało Rosji kolejną broń do ręki – dzięki tej produkcji, utrzymywany w rosyjskich mediach wizerunek Ukrainy jako neofaszystowskiego, banderowskiego państwa, stał się jeszcze bardziej wiarygodny. Pojawiło się pytanie, czy produkcja faktycznie przedstawia prawdę historyczną – rosyjskie media zgodnie potakiwały, zaś ukraińskie zarzucały przekłamania historyczne i czarno-białe postrzeganie świata. Sam Smarzewski swój film określił jako „wyważony”. Na portalu onet.pl, w artykule z 23 września 2016, możemy przeczytać:

„Zdaniem Smarzewskiego „proporcje w filmie są dobrze wyważone”. W „Wołyniu” przedstawieni zostali zarówno źli Ukraińcy, jak i dobrzy, którzy pomagali Polakom. Są też dobrzy i źli Polacy. Wśród bohaterów są mieszane małżeństwa polsko-ukraińskie. W filmie, oprócz ukazania rzezi przeprowadzonej na Polakach przez oddziały Ukraińskiej Armii Powstańczej i miejscową ludność ukraińską, pokazana została akcja odwetowa Polaków na Ukraińcach. Jeszcze nie robiłem filmu, żebym tak bardzo uważał, (...) bo wiem, że ten temat jest więcej niż delikatny – powiedział. - Cała tajemnica jest w wyważeniu proporcji. Z tej naszej, polskiej strony są one wyważone, myślę, dobrze. Ze strony ukraińskiej... Oni to widzą inaczej – mówił Smarzewski”¹.

Niewątpliwie, inaczej. Ukraiński portal ukrinform.ua, w artykule z 27 września 2016, wypowiedział się na temat wiarygodności produkcji w ten sposób:

„Zdając sobie sprawę, że problem jest bardzo złożony i niejednoznaczny, reżyser powiedział, że dokładnie badał chronologię wydarzeń z końca lat 30-tych i początku 40-tych, czytał odpowiednie książki, konsultował się z ekspertami. Jednak na jednej z konferencji prasowych, przyznał, że informacje [o rzezi wołyńskiej] pochodzą wyłącznie ze źródeł polskich, faktycznie ignorując ukraińską interpretację wydarzeń. Możliwe, że stało się to jednym z głównych błędów przy realizacji filmu”.²

Media rosyjskie za to podają, że co prawda film nie jest dokumentalny, ale do takiego mu blisko, gdyż reżyser starał się pokazywać wydarzenia historyczne jak najdokładniej. Podkreśla się, że ze Smarzewskim blisko pracowali historycy i eksperci, cytuje się także słowa reżysera, który od początku podkreślał, że inspirował się przede wszystkim opowiadaniem Stanisława Srokowskiego, ze zbioru

¹ Wojciech Smarzewski o „Wołyniu”: to film przeciwko skrajnemu nacjonalizmowi, (23 września 2016), <http://wiadomosci.onet.pl/kraj/wojciech-smarzewski-o-wozyniu-to-film-przeciwko-skrajnemu-nacjonalizmowi/gwwkr6>, [dostęp 23 października 2016].

² Jurij Banachewycz, «Wołyń» film, jakij ubywaje, (27 września 2016), <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2090451-volin-film-akij-ubivae.html>, [dostęp 23 października 2016].

pt. „Nienawiść”. Co ciekawe, media rosyjskie chwala produkcję, włączając ją do swojego antyukraińskiego nurtu, lecz równocześnie krytykują polskich polityków, pokazując, że oni również występują przeciwko ekranizacji. Przykładem może być artykuł z rosyjskiego portalu vesti.ru, z 7 października 2016:

„W Polsce miała miejsce premiera filmu „Wołyń” - produkcja poświęcona wydarzeniom 43 roku, kiedy z rąk banderowców na Zachodniej Ukrainie zginęło do 100 tysięcy Polaków. Mimo, że to film fabularny, reżyser postarał się by był maksymalnie historyczny. Niewygodna prawda wywołała falę oburzenia nie tylko na Ukrainie, ale i w samej Polsce. Warszawscy politycy określili film mianem „kremłowskiej propagandy.”³

Smarzowski jest też przedstawiany jako prekursor odkłamywania historii naszego kraju:

„Do tego momentu starano się nie podnosić, niewygodnego dla obecnych stosunków polsko-ukraińskich, tematu Wołynia. Polski reżyser jako pierwszy zdecydował się opowiedzieć o przestępstwach oprawców Ukraińskiej Powstańczej Armii, którzy stali się bohaterami dzisiejszej Ukrainy.”⁴

Występuje tu „subtelna” sugestia, że obecne państwo ukraińskie opiera swoją ideologię na zbrodni i banderyzmie. W kolejnej części artykułu autor posuwa się jeszcze dalej i wyprowadza tezę (przytaczając słowa posła z partii Kukiz'15), że terazniejsze państwo Ukraińskie opiera swoją ideologię na kłamstwie a ponadto jest niebezpieczne dla narodu polskiego:

„Posłowie polskiego Sejmu zaproponowali wprowadzić odpowiedzialność karną za publiczne rozpowszechnianie kłamstw na temat ludobójstwa na Kresach Wschodnich. Jeden z autorów projektu ustawy Tomasz Rzymkowski ocenia uczynienie Bandery i Szuchewycza bohaterami narodowymi jako zagrożenie dla narodu polskiego. Ukraińska Powstańcza Armia i organizacje nacjonalistyczne, które współpracowały z Niemcami i Trzecią Rzeszą w czasie II Wojny Światowej, organizowali masowe pogromy polskiego narodu, Żydów i Czechów na Wołyniu – mówi. Obecnie każda próba przepisywania historii jest po prostu skandalem. Jeśli państwo ukraińskie będzie opierało się na kłamstwie – po prostu nie wytrzyma i upadnie.”⁵

³ Marina Naumowa, *Nieudobnaja prawda: w Polsce wyszeł film „Wołyń”*, (7 października 2016), <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2807639> [dostęp 23 października 2016].

⁴ Tamże.

⁵ Tamże.

Rzeź, przestępstwo czy ludobójstwo?

W zależności od kraju, pojawia się różna terminologia wydarzeń na Wołyniu. W mediach polskich często stosowanym terminem jest „rzeź wołyńska”, w ukraińskich „przestępstwo wołyńskie”, w mediach rosyjskich również używa się określenia „rzeź” jednak w artykułach na temat filmu niemal zawsze podkreśla się, że w lipcu polski Sejm przyjął uchwałę, by masowe mordy na Wołyniu nazywać „ludobójstwem”.

W ukraińskim medium ukrinform.ua czytamy: „Dziś temat „Przestępstwa wołyńskiego” jest postrzegany bardzo źle i jest elementem antyukraińskiej propagandy, jaką prowadzi Rosja”. W mediach rosyjskich sugeruje się natomiast, że Polska stara się utrzymywać dobre stosunki z Ukrainą „ponad wszystko”, kosztem przemilczenia lub ignorowania sprawy wołyńskiej:

„Polityka Polski w sprawie rzezi wołyńskiej z jednej strony jest jednoznaczna – tego lata polski Sejm uchwalił rezolucję o uznaniu 11 lipca *Dniem Pamięci ofiar ludobójstwa z rąk UPA*. Z drugiej strony brak możliwości negacji ludobójstwa psuje stosunki polsko-ukraińskie, w związku z czym wielu polityków próbuje używać jak najłagodniejszych sformułowań, kiedy tylko temat schodzi na sprawę Wołynia”⁶

Na rosyjskim portalu tass.ru w artykule o premierze filmu z 7 października 2016 również można przeczytać o uchwale polskiego sejmu. Zostało jednak jeszcze dodane, jak Rada Najwyższa Ukrainy odniosła się do decyzji polskiego sejmu:

„Rada Najwyższa Ukrainy 8 września przyjęła w odpowiedzi dekret, w którym osądziła decyzję polskiego sejmu. Zgodnie z dokumentem, Rada uważa, że polski parlament dał nieprawidłową, pod względem politycznym i prawnym, ocenę tego wydarzenia w ukraińsko-polskiej historii, to jest wydarzeń na Wołyniu”⁷

Dalej nie było już żadnego komentarza, to był koniec artykułu. Ocenę autor pozostawia czytelnikowi. Decyzja polskiego sejmu została oczywiście zestawiona z dekretem Rady Najwyższej Ukrainy na zasadzie opozycji i nietrudno się domyślić, jaki czytelnikowi nasunie się wniosek. Jest widoczne, że w ocenie autora publikacji film „Wołyń” stał się w pełni problemem politycznym. Zadaniem niniejszego artykułu jest sprawdzenie, czy z upływem czasu emocje opadły i możliwy jest konstruktywny dialog między stronami na temat produkcji.

⁶ Warwara Niewskaja, *Polsza isportila nastrojenije ukraincam, wypustiw film o rieznie w Wołyni*, (4 października 2016), <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2806022> [dostęp 25 października 2016].

⁷ *Film o Wołyńskiej rzeźni wyszeł w szirokij prokat w Polsce*, (7 października 2016), <http://tass.ru/kultura/3685808> [dostęp 25 października 2016].

Od negacji do afirmacji - reakcja Ukrainy

Jak można było się spodziewać, premiera wywołała ożywioną dyskusję na Ukrainie. Za pomocą analizy wybranych artykułów z różnych okresów czasu, postaram się pokazać najczęstsze zarzuty ale też i zmiany w odbiorze produkcji przez Ukraińców. Wojciech Smarzowski podkreślał, że ma nadzieję, że po czasie emocje opadną i film stanie się mostem, a nie murem. W wywiadzie dla „Polityki” powiedział, że biorąc udział w debatach z Ukraińcami, nie zgadzał się z nimi, głównie w kwestii liczby ofiar. Ukraińcy bowiem utrzymują, że ofiar było tak samo dużo po jednej i drugiej stronie, co nie jest prawdą. Smarzowski nie stawia również znaku równości pomiędzy napaścią a zemstą. Według reżysera, te różnice stanowią największy problem w dyskusji nad filmem.⁸

Media Ukraińskie w tytułach artykułów stawiają kontrowersyjne pytania, na które w dalszej części starają się czytelnikowi odpowiedzieć. Jednym z takich pytań jest tytuł artykułu (z dnia 26 września 2016) zamieszczony na portalu dyvys.info: „Film „Wołyń” - wezwanie do porozumienia, czy szkoła nienawiści?”⁹. Artykuł posiada także dyskusyjny podtytuł: „Na 7 października w Polsce przewidziano premierę filmu Wojciecha Smarzowskiego „Wołyń”. Jeszcze przed premierą film zyskał skandaliczną renomę”. Autor artykułu suponuje, że produkcja jest realizowana w Polsce w atmosferze skandalu. Pozwala to czytelnikowi domniemywać, że ekranizacja zostanie źle przyjęta, lub że stanie się punktem zapalnym w życiu politycznym i może podzielić polskie społeczeństwo. W artykule zostały także przytoczone słowa Wołodymyra Wjatrowycza – dyrektora ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej:

„Miałem możliwość zapoznać się ze scenariuszem – był nadzwyczaj nieobiektywny, ale równocześnie wiem, że reżyser jest bardzo utalentowany. Myślę, że film ten raczej podwaja ryzyko pojawienia się w Polsce nowej fali antyukraińskich nastrojów, a ryzyko to i tak jest już wysokie. Uważam, że nie warto spodziewać się, że ten film jakimś sposobem rozładuje atmosferę czy sprzyjać będzie podjęciu dialogu. Oczywiście, chciałbym się mylić, ale scenariusz sugeruje, że raczej pewne mity na temat Ukraińców zostaną ugruntowane i tym sposobem film dość mocno wpłynie na szkodę polsko-ukraińskiego porozumienia.”¹⁰

W podobnym tonie wypowiadały się także inne ukraińskie portale. Widać było, że film wzbudzał poruszenie we wszystkich środowiskach na Ukrainie. Można po-

⁸ PolitykaPL, *Smarzowski: Wierzę, że „Wołyń” będzie mostem, a nie murem* W: YouTube[online], 2016, [dostęp 8 listopada 2016]: <https://www.youtube.com/watch?v=TjVEPGxm11c>.

⁹ Wołodymyr Hałecznyk, *Film «Wołyń»: Zakłyk do porozumienia czy szkoła nienawysti?*, (26 września 2016), <http://dyvys.info/2016/09/26/film-volyn-zaklyk-do-porozuminnya-chy/> [dostęp 8 listopada 2016].

¹⁰ Tamże.

wiedzieć, że taki stan utrzymywał się przez pierwszy miesiąc od premiery. Większość autorów artykułów było raczej nieprzychylnych produkcji. Kolejnym przykładem krytyki może być artykuł z 22 października 2016, zamieszczony na portalu *espreso.tv*. Tytuł publikacji mówi wprost: „Skandaliczny polski film „Wołyń” to przykład słabej produkcji – Książycki”¹¹. Są to słowa posła Nikołaja Książyckiego, który na temat filmu wypowiadał się bardzo ostro. W dalszej części artykułu możemy przeczytać: „Ukraiński poseł Nikołaj Książycki podczas dyskusji „*Jak znaleźć wspólny język między Ukraińcami a Polakami?*” oświadczył, że polski film reżysera Wojciecha Smarzowskiego „Wołyń” jest bardzo słabą produkcją, która prowokuje nastroje faszystowskie”. Polityk zarzuca więc Smarzowskiemu, że przedstawił Ukraińców w tak niekorzystnym świetle, że produkcja stanie się pożywką dla skrajnych grup w Polsce. Taka obawa pojawiła się u wielu ukraińskich polityków.

Niespodziewanie, pozytywnie o filmie wypowiedziała się ikona patriotyzmu i ukraińskiego oporu w konflikcie z Rosją – Nadija Sawczenko. W wywiadzie z 7 października 2016 dla Polskiej Agencji Prasowej, powiedziała: „dobrze, że taki film powstał, bo o trudnej historii między naszymi narodami trzeba rozmawiać. Bez rozmowy na ten temat, niczego nie nauczymy się na błędach i będziemy bolesną historię powtarzać.” Jak powiedziała, „ważne jest to, by politycy nie wykorzystywali historii do własnych celów bo będzie to szkodą dla naszych narodów i radością dla naszego wroga – Rosji.”¹² Ukraińska polityk słusznie zwróciła uwagę, że film zostanie najprawdopodobniej wykorzystany przez maszynę propagandową Rosji. Jej opinia jest także zbieżna ze słowami samego reżysera: „Politycy powinni stworzyć dobry klimat do pracy dla historyków i polskich, i ukraińskich. Historycy polscy i ukraińscy powinni dostać czas, powinni skonfrontować dowody”¹³.

Jednak już kilkanaście dni później, zaplanowany pokaz filmu „Wołyń” w Kijowie został odwołany na prośbę ukraińskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Sprawa wywołała ogromne poruszenie w Polsce. Padało bardzo wiele pytań, kierowanych szczególnie do ambasadora Ukrainy w Polsce – Andrija Deszczyca. Niektóre z nich to: czy Ukraina wprowadza cenzurę; czy spodziewają się masowych pikiet, protestów? W wywiadzie dla Radia ZET, zamieszczonym na portalu *tvn24.pl* w dniu 18 października 2016, Andrij Deszczyca wypowiedział się bardzo dyplomatycznie:

¹¹ *Skandalnyj polskij fylm „Wołyń” - eto prymer słaboho kyno, - Książyckij*, (22 października 2016), http://ru.espreso.tv/news/2016/10/22/skandalnyj_polskij_fylm_quotvolynquot_eto_prymer_slabogo_kyno_knyazyckyy [dostęp 8 listopada 2016].

¹² *Sawczenko: dobrze, że powstał film „Wołyń”*, (7 października 2016), <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/10,114927,20803048,sawczenko-dobrze-ze-powstal-film-wolyn.html> [film online], 2016, [dostęp 22 listopada 2016].

¹³ *Smarzowski o „Wołyniu”: To film przeciwko skrajnemu nacjonalizmowi*, (23 września 2016), <http://kultura.gazetaprawna.pl/artykuly/978617,smarzowski-o-filmie-wolyn.html> [dostęp 22 listopada 2016].

„Obawialiśmy się tego, co film „Wołyń” może wywołać na ulicy. Mamy sygnały, że mogą być protesty wokół filmu, trzeba przygotować społeczeństwo. W Polsce Smarzowski jest znany, na Ukrainie nie jest tak dobrze znany, te sceny, które są pokazywane, takie dość naturalne, na Ukrainie mogą wywołać dość dużą negatywną reakcję. Organizacje, które się nie zgadzają z wizją Smarzowskiego o Wołyniu, mogłyby organizować protesty - podkreślił ambasador i dodał, że obecnie omawiane są nowe terminy pokazania filmu „Wołyń” na Ukrainie. - Jeżeli mamy rozmawiać o filmie, to lepiej go zobaczyć - przekonywał. Ambasador Ukrainy powiedział, że widział już film i uznaje go za „bardzo emocjonalny”. - To jest film antynacjonalistyczny, antyradykalny, nie do końca antyukraiński. Brakuje mi w tym filmie takiego przeciętnego Ukraińca, których było 90 proc., część walczyła, część pomagała Polakom, ale większość po prostu była zwykłymi obywatelami – zaznaczył. Jego zdaniem „film raczej będzie budował bazę dla tego, żeby dalej ze sobą rozmawiać”. - Film wywoła na pewno chęć do tego, żeby społeczeństwo i historycy ukraińscy zaczęli się bardziej zajmować tą problematyką - podkreślił Deszczyc¹⁴.

Z wypowiedzi ambasadora można wnioskować, że chociaż od premiery minęło niewiele czasu (na świecie prawie miesiąc i kilkanaście dni od premiery filmu w Polsce), wypowiedzi na temat filmu zauważalnie się zmieniają. Można pokusić się o stwierdzenie, że po pierwszym szoku i oburzeniu, nastąpiła refleksja nad słusnością poruszania trudnych chwil w historii polsko-ukraińskiej. Jednak politycy uważają, że społeczeństwo ukraińskie nie jest jeszcze gotowe na ekranizację „Wołynia”.

Na innych ukraińskich portalach autorzy wypowiadają się podobnie: że film zostanie pokazany, tylko w innym terminie; cytowane są wypowiedzi Andrija Deszczycy; mówi się, że to nie najlepszy czas ze względu na wojnę ukraińsko-rosyjską, oraz że mogą pojawić się protesty. Występuje również obawa, że zwykły Ukrainiec będzie przedstawiany w mediach jako banderowiec.¹⁵

W odpowiedzi na zarzuty, że film wywołał nastroje antyukraińskie w Polsce, wypowiedział się ambasador Polski w Kijowie – Jan Piekło. Zapewnia on, że stosunek Polaków do Ukraińców nie zmienił się i nadal utrzymywany jest na dobrym poziomie. Jego wypowiedź została opublikowana przez ukraińskie portale, np.

¹⁴ Pokaz „Wołynia” w Kijowie odwołany. Ambasador Ukrainy tłumaczy powody, (<http://www.tvn24.pl>), (18 października 2016), <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiate,2/ambasador-ukrainy-obawialismy-sie-co-wolyn-moze-wywolac-na-ulicy,684875.html> [dostęp 22 listopada 2016].

¹⁵ Zob. *Skandalnyj film „Wołyń” pokazut’ w Ukrajini, ale w inszi terminy – Deszczycia*, (18 października 2016), <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/10/18/7056035/> por. Iryna Matuszenko, *MZS Ukrainy: polskyj film „Wołyń” pokazut’ piznisze*, (17 października 2016), <http://www.unn.com.ua/uk/news/1610518-mzs-ukrayini-polskiy-film-volin-pokazhut-piznishe>, [dostęp 22 listopada 2016], passim.

przez ukrinform.ua, tytuł artykułu z dnia 22 listopada 2016 zapewnia czytelnika, że „Ukraińcy mieszkający w Polsce nie mają problemów przez film *Wołyń*”¹⁶.

Dalej przedstawiane jest stanowisko ambasadora w tej sprawie. Jan Piekło opowiedział o wspólnych badaniach historyków polskich i ukraińskich nad spornymi, niewyjaśnionymi rozdziałami naszej historii. Tym samym zaznaczył, że dialog między krajami już się rozpoczął:

„Ambasador Polski na Ukrainie Jan Piekło oświadczył, że stosunek do Ukraińców mieszkających w Polsce po premierze filmu „Wołyń” nie pogorszył się i nadal jest przyjacielski, nie ma żadnych problemów z bezpieczeństwem Ukraińców. (...) W Polsce pracuje, uczy się, inwestuje około miliona Ukraińców i nie ma żadnego problemu ani zagrożenia dla nich, stosunek do nich jest po prostu dobry. Musimy nad tym pracować, a nie wynajdywać jakąś waśń historyczną, która nie jest potrzebna ani Ukraińcom ani Polakom. (...)”. Piekło zaznaczył, że dziś w Kijowie spotkali się polscy i ukraińscy historycy, żeby na podstawie dokumentów wypracować wspólne ustalenia co do białych plam w naszej historii.¹⁷

Można powiedzieć, że film ten spowodował podjęcie zupełnie nowego dialogu między Polską a Ukrainą, który nie polega już, przywołując słowa Smarzowskiego „na zmiataniu prawdy pod dywan”.¹⁸ Z upływem czasu, zmniejszyła się również liczba artykułów na temat „Wołynia”. Jak przewidział reżyser – emocje opadły, a krytyka stała się bardziej konstruktywna. W ukraińskich mediach zaczęto publikować coraz bardziej pragmatyczne opinie, które stały się swego rodzaju „końcem sporu” (wszak wypowiedzi dwóch ambasadorów na dany temat pozwalają przeciętnemu obywatelowi wysnuć wnioski, że mamy do czynienia z ostrym nieporozumieniem politycznym).

Jako symboliczne zakończenie dysputy można przytoczyć artykuł portalu ukrinform.ua z 13 grudnia, w którym po raz kolejny jest cytowany polski ambasador Piekło:

„Nie sądzę, żeby [film] był jakimś zagrożeniem dla naszych wzajemnych stosunków. Film jak film – i wszystko. U was też były filmy o trudnych czasach, myślę, że wszystko jest w porządku” - Powiedział Piekło. W jego przekonaniu produkcja powinna być odbierana wyłącznie jak film, a nie jak jakiś poważny dokument

¹⁶ *U ukraińców w Polsce niet problem iz-za filma Wołyn'*, (22 listopada 2016), <https://www.ukrinform.ru/rubric-community/2125619-u-ukraincev-v-polsze-net-problem-izza-filma-volyn-posol-peklo.html> [dostęp 27 listopada 2016].

¹⁷ Tamże.

¹⁸ *Wojciech Smarzewski o „Wołyniu”: Nie można budować pojednania zmiatając prawdę pod dywan* (24 września 2016), <http://kultura.gazeta.pl/kultura/7,114438,20739529,wojciech-smarzewski-o-wolyniu-nie-mozna-budowac-pojednania.html> [dostęp 27 listopada 2016].

historyczny, który może wpłynąć na stosunki dwóch państw. Nad dokumentami pracują polski i ukraiński Instytut Pamięci Narodowej i inne instytucje. - Dodał.¹⁹”

Ambasador mówi prostą rzecz: to tylko film. Film nie może wpłynąć na stosunki międzypaństwowe. Gdy jakiś czas minął wydaje się to oczywiste, ale pierwsze reakcje na produkcję pokazują, że pomimo obecnych dobrych stosunków między Polską a Ukrainą, pewne sprawy są wciąż dla obu stron bolesne i zaważyć na, wydawałoby się, bezproblemowej współpracy.

O „Wołyniu” w polskich mediach

Najbardziej zajadłe, krytyczne opinie można było spotkać jednak nie w ukraińskich, a w polskich mediach. Szczególnie po premierze nastąpił wysyp artykułów, którym do obiektywności było bardzo daleko. W zależności od tego, czy miało się do czynienia z konserwatywnym, czy liberalnym medium, można było zaobserwować przede wszystkim dwie, powtarzające się skrajności. W przypadku tego pierwszego – apoteoza produkcji; zaś media liberalne często praktykowały prawdziwą nagonkę na film i reżysera. Ten frapujący kontrast postaram się przedstawić za pomocą analizy dwóch przeciwstawnych artykułów z podobnego okresu. Przykładem na wspomnianą wyżej idealizację produkcji może być fragment artykułu zamieszczonego na portalu tokfm.pl, 6 dni po światowej premierze:

„Wołyń” niedoceniony w Gdyni. Raczek i Torbicka zdziwieni. „Film pokazuje okrucieństwo, ale jest doskonały, przemyślany, sprawiedliwy” Grażyna Torbicka była gościem Tomasza Raczka w audycji „Szczerotok”. Dziennikarze dyskutowali o tym, co wydarzyło się w trakcie Festiwalu Filmowego w Gdyni. Jednym z najważniejszych tematów, jakie poruszyli jest film „Wołyń” w reżyserii Wojtka Smarzowskiego, który ku zdziwieniu wszystkich został pominięty przy rozdawaniu nagród gdyńskiego festiwalu, czyli Złotych Lwów.

- Byliśmy też świadkami awantury, jaka się rozpętała w związku z „Wołyniem”, bo to był film powszechnie uznany przez wszystkich, którzy widzieli podczas festiwalu, za wyjątkowy, wybitny, a przede wszystkim bardzo ważny. Potem podczas ceremonii wręczania nagród okazało się, że przez jurorów został pominięty przy rozdaniu tych najważniejszych nagród – mówił Tomasz Raczek. Ważny temat, doskonałe kino

- Nie rozumiem - odpowiedziała Grażyna Torbicka. Podkreślała, że film porusza nie tylko bardzo ważny temat, ale i jest po prostu bardzo dobry. - To jest znakomicie zrealizowany film, robota filmowa na najwyższym poziomie - oceniała Torbic-

¹⁹ *Pekło ne wważaje film zahrozoju dla ukrajinsko-polskych widnosyn*, (13 grudnia 2016), <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2138584-peklo-ne-vvazae-film-volin-zagrozoju-dla-ukrainskopolskih-vidnosin.html> [dostęp 18 grudnia 2016].

ka. - Temat rzeczywiście był trudny, a przetrawiony przez Wojtkę Smarzowskiego naprawdę rzetelnie. Starał się pokazać różne kultury, a (Wołyń) w 1943 roku to był tygiel różnych kultur, narodowości. Smarzowski starał się rzeczywiście pokazać złożoność sytuacji, jaka tam zaistniała i wydaje mi się, że mu się to udało.²⁰

Dziennikarze, w zachwycie nad filmem, zakwestionowali opinię wydaną przez jury na Festiwalu Filmowym w Gdyni, zarzucając, że film nie otrzymał należnych nagród. Przedstawiają również subiektywną ocenę filmu; w ich mniemaniu ocena jury była niesprawiedliwa. Przypuszczalnie tak pozytywnych opinii nie zobaczymy w mediach ukraińskich, ani nawet w rosyjskich. Możemy też zobaczyć kontrast, porównując artykuły ukraińskie, które wspominały o „słabym kinie” a opinie polskich dziennikarzy, którzy sądzą, że jest to „robota filmowa na najwyższym poziomie”.

Kolejnym tendencyjnym wariantem, jaki mogliśmy zobaczyć w mediach polskich jest przesadna krytyka. Jednym z jej jaskrawych przejawów jest np. artykuł Gazety Wyborczej z dnia 15 października 2016:

„Wołyń”. Niedobry czas dla takiego filmu Ukraina broni się przed Rosją. Pokazywać film Smarzowskiego dziś to jak promować film o targowicy w czasie powstania warszawskiego. Cieszy się tylko Moskwa: ach, gdyby się tak znów pokłócili!”²¹

Sam wstęp nie pozostawia wątpliwości w jakim tonie utrzymywany będzie artykuł. Autor w tytule zawarł tezę, że premiera filmu „Wołyń” nie powinna mieć miejsca „o tym czasie”. Chodzi oczywiście o konflikt rosyjsko-ukraiński. Porównuje premierę filmu „Wołyń” do słynnej „targowicy” czyli do konfederacji targowickiej, która w Polsce jest symbolem zdrady narodowej. 27 kwietnia 1792 podpisano akt zawiązania konfederacji targowickiej przez polskich magnatów przy porozumieniu z carycą Katarzyną II, przeciwko Konstytucji 3 maja. Zawiązanie konfederacji targowickiej posłużyło Rosji jako pretekst do interwencji zbrojnej w Rzeczypospolitej. Pozostaje pytanie, czy autorowi chodziło o to, że produkcja jest zdradą narodową, czy po prostu nieumiejętnie posłużył się swoistym pojęciem historycznym. Ciąg dalszy artykułu zawiera jednak niemniej dyskusyjne poglądy autora: „Nie lubię filmów epatujących krwią. Zbyt wiele nieszczęść widziałem: w aresztach, obozach dla uchodźców, wioskach pozbawionych mężczyzn. Tak wielu widziałem rannych z Majdanu, tak wielu znajomych zginęło na Krymie, nie wróciło z frontu”. Autor zarzuca filmowi, że za bardzo epatuje krwią i dlatego nie

²⁰ Maria Skołożyńska, „Wołyń” niedoceniony w Gdyni. Raczek i Torbicka zdziwieni. „Film pokazuje okrucieństwo, ale jest doskonały, przemyślany, sprawiedliwy”, (29 września 2016) <http://www.tokfm.pl/Tokfm/1,103454,20765698,wolyn-niedoceniony-w-gdyni-raczek-i-torbicka-zdziwieni-film.html> [dostęp 18 grudnia 2016].

²¹ Krzysztof Stanowski, „Wołyń”. Niedobry czas dla takiego filmu, (15 października 2016), <http://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,20838412,wolyn-niedobry-czas-dla-takiego-filmu.html> [dostęp 18 grudnia 2016].

powinien być pokazywany – przynajmniej taki wniosek można wysnuć patrząc na tytuł publikacji. Idąc tym tokiem rozumowania, nie powinno się kręcić żadnych filmów związanych z przemocą, bo w jakimś miejscu na świecie trwa wojna (np. obecnie w Syrii). Gust autora tak naprawdę nie powinien odgrywać roli w obiektywnej ocenie filmu.

Ponadto, autor pozwala sobie na bardzo kontrowersyjną tezę, że „myśląc o tragedii na Wołyniu, trzeba pamiętać, że tam zabijali i byli zabijani obywatele RP. Jeśli w uproszczeniu mówimy o nich <<Polacy>>, trzeba by konsekwentnie mówić: <<Polacy zabijali Polaków>>.”²²

Muszę przyznać, że takich poglądów na temat rzezi wołyńskiej jeszcze nie spotkałam. Wygląda na to, że autor nie zna pojęcia „mniejszość narodowa”. To tak jakby powiedział, że na terenie dzisiejszej Francji żyją wyłącznie Francuzi. Ryszard Kaczmarek w „Historii Polski 1914-1989”, pisze: „Wkroczenie wojsk radzieckich na byłe ziemie Rzeczypospolitej spowodowało pojawienie się na nowo problemu uregulowania stosunków Polaków z mniejszościami narodowymi na wschodzie. (...) W 1943 r. podjęto decyzję o konsolidacji wszystkich sił ukraińskich, również tych kolaborujących z Niemcami, aby stworzyć armię narodową, będącą w stanie walczyć o niepodległe państwo ukraińskie w momencie załamania się Niemców. (...) W łonie UPA dominowały już wówczas poglądy o konieczności realizacji hasła Ukraina dla Ukraińców, które oznaczało całkowite usunięcie Żydów i Polaków.”²³ Nikt z ówczesnych Ukraińców nie nazwałby więc siebie Polakiem, bo z pogardą mówili o „polskich panach”. Nie można nazwać ich Polakami, tylko dlatego, że mieszkali na terenie II RP, bo nikt z oprawców nie odczuwał przynależności do narodu polskiego. Poza tym, autor w publikacji na temat filmu, nie powinien zawierać swojej osobliwej interpretacji historii.

Autor nadal nie rezygnuje jednak z odnoszenia się do wydarzeń historycznych. W dalszej części stosuje (można pokusić się o stwierdzenie, że naciągane) porównanie: „Wołyn pokazuje wydarzenia polskimi oczyma. To trochę tak, jakby film o powstaniu Spartakusa wyreżyserował obywatel Rzymu”. Powstanie Spartakusa było rewoltą gladiatorów i wybuchło w 73 p.n.e. a trwało do 71 p.n.e. i określone zostało jako „Największy i najgroźniejszy dla Rzymu ze wszystkich buntów niewolniczych.” Zaryzykuję stwierdzenie, że porównanie radykalnych nacjonalistów Ukraińskich z XX wieku do uciskanych niewolników z czasów przed Chrystusem, jest po prostu nietaktem. Gladiatorzy stanowili grupę niewolników najbardziej upośledzoną społecznie. (...) Przyczyną buntu gladiatorów był „brak perspektywy polepszenia losu” - gladiator musiał bowiem „na arenie zabijać swego brata-nie-

²² Tamże.

²³ Ryszard Kaczmarek, *Historia Polski 1914-1989*, Warszawa 2010, Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 476-477.

wolnika dla rozrywki okrutnej i bezwzględnej publiczności rzymskiej(...) i wiedział, że jego dni są policzone”²⁴

Wydaje się, że autor wykazuje braki wiedzy w historii współczesnej, skoro przytacza zupełnie oderwany od naszych czasów, przykład ze starożytności, gdy realia były zupełnie inne. W polskiej publicystyce nie brak oczywiście wyważonych, obiektywnych opinii na temat tego filmu, ale chciałam zwrócić uwagę na pewne tendencje jakie w owej „żurnalistyce” się pojawiły.

Jak sytuację wykorzystała Rosja?

Zgodnie z przewidywaniami, produkcja została wykorzystana przez Rosję w wymiarze propagandowym. W mediach rosyjskich sugerowano, że stosunki między Ukrainą a Polską pogorszyły się. Ukraińcom zarzucano, że nie mogą zdzierżyć „niewygodnej prawdy” - sformułowanie to powtarzało się w wielu artykułach. Nie da się ukryć, że premiera filmu miała miejsce w dogodnym dla Rosji momencie i w jakiś sposób wsparła ona popularny w rosyjskich mediach pogląd o radykalnym nacjonalizmie, odradzającym się na Ukrainie. Przeglądając publikacje z różnych okresów, możemy zaobserwować, że rosyjski dyskurs raczej się nie zmienił i wydarzenia przeważnie interpretowane były na niekorzyść Ukrainy – przede wszystkim, gdy ukraińskie MSZ odwołało pokaz filmu w Kijowie. O filmie Wojciecha Smarzowskiego zaczęto pisać dość wcześnie. Np. w lipcu na portalu vesti.ru pojawił się artykuł zatytułowany „Wołyn” - w Polsce kręcą film o bestialstwie ukraińskich nacjonalistów²⁵. Na uwagę zasługuje również końcówka artykułu:

„Wcześniej polscy dziennikarze zadawali Smarzowskiemu pytanie, czy jego produkcja nie wpłynie na obecne stosunki między Ukrainą a Polską. Reżyser odpowiedział, że chciał zrobić <<uczciwy film>> o tych tragicznych wydarzeniach i nie martwi się, jakie będą konsekwencje premiery. Słowa reżysera cytuje wydawnictwo Wiadomości. Smarzowski podkreślił, że film będzie ciężki do odbioru. „Ale jest to konieczne, szczególnie teraz, kiedy mówimy o pojednaniu Polski i Ukrainy.”²⁶

W artykule występuje odnośnik do polskojęzycznego źródła wiadomości.wp.pl – takie słowa z ust Smarzowskiego faktycznie padły.²⁷ Autor wykorzystuje opinię reżysera, by pokazać czytelnikom, że Polacy nie zgadzają się na pojednanie z Ukraińcami kosztem przemilczenia prawdy, co może zakończyć się zerwaniem

²⁴ M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, *Historia starożytna*, Warszawa 1999, TRIO, s. 469.

²⁵ „Wołyn”: w Polsce snimają film o zwierstwach ukraińskich nacyonalistow, (22 lipca 2015), <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2644122> [dostęp 27 grudnia 2016].

²⁶ Tamże.

²⁷ Wojciech Smarzowski o „Wołyniu”: ten film nie będzie łatwy w odbiorze, (15 października 2014), <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1342,title,Wojciech-Smarzowski-o-Wołyniu-ten-film-nie-bedzie-latwy-w-odbiorze,wid,16961849,wiadomosc.html?ticaid=118581> [dostęp 27 grudnia 2016].

przyjaznych stosunków. Sugeruje więc, że film jest faktycznym problemem politycznym i Ukraina może stracić „zachodniego” sojusznika.

5 października 2016 na portalu Ukraina.ru został opublikowany artykuł o zbliżającej się premierze filmu w Polsce. Publikację zatytułowano: Premiera filmu „Wołyń” - nowa przyczyna sporu Kijowa z Warszawą²⁸. Tytuł może sugerować, że sprawa rzezi wołyńskiej jest kolejną przyczyną, która osłabi relacje między dwoma krajami oraz sugeruje, że obecnie jakiś spór między Polską a Ukrainą istnieje. W artykule został zamieszczony wywiad z politologiem Aleksiejem Koczetkowem, który „długo czas mieszkał w Polsce”, na temat reperkusji wokół filmu:

– Jak polskie społeczeństwo odnosi się do rychłej premiery „Wołynia”? Premiera ta stanie się wydarzeniem w Polsce?

– *Sama produkcja tego filmu już stała się w Polsce wydarzeniem, chociażby dlatego, że w ogóle powstał, mimo nacisków. Były problemy z finansowaniem produkcji, z naciskami administracyjnymi, ukierunkowanymi na to, by nie pozwolić nakręcić tego filmu.*

– Czy może Pan wyjaśnić dokładniej, co znaczą problemy z finansowaniem, co znaczą nacisk administracyjny?

– Presja była okazywana przez struktury władzy oraz struktury polityczne związane z rządzącą partią „Prawo i Sprawiedliwość” Kaczyńskiego (PiS). Naciskali na sponsorów. W prasie trwały prześladowania, że film jest kręcony za pieniądze Kremla i że wszystko to jest putinowską propagandą. Faktycznie, niektórzy prywatni sponsorzy, spośród polskich biznesmenów, nie wytrzymali i zrezygnowali z finansowania produkcji. W związku z tym powstał problem: długo nie mogli dokończyć kręcenia filmu, gdyż brakowało kilku milionów złotych. Mówiło się o jednym epizodzie. Reżyser, Wojciech Smarzowski był zmuszony do ogromnej pracy, żeby te pieniądze znaleźć. I w końcu znalazł je w Polsce, a nie w Moskwie, co nie jest zaskakujące.

W artykule ośmieszono pogląd, jakoby film miał być finansowany przez Kreml, co oczywiście jest bzdurą. Negując jednak tą, pozornie oczywistą kwestię, podważa się także wykorzystanie filmu przez Rosję w celach propagandowych w ogóle. Pokazano również polskich polityków jako rusofobów i ludzi, którzy budują przyjaźń z Ukrainą dzięki cenzurowaniu niewygodnych dla nich tematów.

Odwołany pokaz filmu w Kijowie stał się niemałą pożywką dla rosyjskojęzycznych mediów. Informację tą wykorzystywała np. rosyjska agencja informacyjna „Sputnik”. Powstała również polska wersja portalu internetowego i radia. Na tej właśnie witrynie, w dniu 18 października ukazał się artykuł „Wołyń - zakazany

²⁸ Aleksandr Czalenko, *Priemjera filma «Wołyn'»: nowyj powod dla ssory Kijewa i Warszawy*, (5 października 2016), <http://ukraina.ru/exclusive/20161005/1017609266.html> [dostęp 27 grudnia 2016].

na Ukrainie”²⁹. Interpretując tytuł, można zauważyć, że nie odnosi się on tylko do filmu, ale ogólnie do tematu rzezi wołyńskiej. Autor suponuje, że poruszanie tego wątku jest niedozwolone na Ukrainie. Dalej czytamy, że:

„Odwołano projekcję kontrowersyjnego filmu Wojtka Smarzowskiego, opowiadającego o rzezi wołyńskiej w Ośrodku Kultury Polskiej w Kijowie. Ukraińców nie interesuje niewygodna prawda.(...)Kijów zrezygnował z projekcji przeznaczonej dla wąskiej grupy ludzi — dziennikarzy, krytyków, polityków, ludzi nauki.(...). Jest więcej niż pewne, że po takim wstępie ukraińskie MSZ zakaze seansów również dla szerokiej publiczności. Nieoficjalnie niektórzy ukraińscy politycy zapowiadali już, że Wojciech Smarzowski dostanie zakaz wjazdu na Ukrainę, ponieważ w niekorzystnym świetle pokazuje UPA. (...) Ukraina do dziś nie chce przyznać, że rzeź wołyńska była ludobójstwem. Po oświadczeniu polskiego parlamentu w tej sprawie rozpoczęła się wymiana oficjalnych depesz i komunikatów, w których Ukraina dawała do zrozumienia, że nie życzy sobie tego określenia i nie poczuwa się do winy za wydarzenia wołyńskie”³⁰.

W artykule po raz kolejny pada sformułowanie „niewygodna prawda.” Autor publikacji daje do zrozumienia, że mimo zapewnień w mediach ukraińskich (że pokaz filmu zostanie przesunięty na „lepszy czas”) premiera na Ukrainie i tak się nie odbędzie, bo „Ukraińców nie interesuje niewygodna prawda”, a nawet jest to „więcej niż pewne.” Autor niestety bagatelizuje bardzo ważne kwestie polityczne – jego zdaniem odwołano film bo społeczeństwo ukraińskie „nie jest zainteresowane”, nie podjął żadnej analizy zaistniałej sytuacji, która ma o wiele głębsze konotacje. Ponadto przytacza „nieoficjalne wypowiedzi” polityków ukraińskich, o tym, że reżyser może dostać zakaz wjazdu na Ukrainę, ale nie popiera ich niestety żadnym cytatem.

Śladem innych rosyjskich mediów, w artykule o filmie przypomina się o lipcowej decyzji polskiego sejmu, by rzeź wołyńską uznać za ludobójstwo i stara się dowiedzieć, że uchwała ta jest poważnym problemem w stosunkach Polska-Ukraina.

W rosyjskojęzycznych mediach nie brakuje oczywiście obiektywnych artykułów na temat filmu np. dostępne w serwisie tass.ru. Przykładem może być fragment artykułu z 25 września 2016:

„Jak zaznaczył na konferencji prasowej Smarzowski, jego film jest „przeciwko skrajnemu nacjonalizmowi”. Według jego słów, produkcja ta „powinna być mostem a nie murem”, gdyż „nie należy budować wzajemnych stosunków, zamiatając prawdę pod dywan”. „Potrzebujemy dobrych stosunków z Ukraińcami, a Ukra-

²⁹ Tomasz Dudek, „Wołyń” zakazany na Ukrainie, (18 października 2016), <https://pl.sputniknews.com/polska/201610184084206-film-wolyn-odwolany-pokaz-ukraina/> [dostęp 27 grudnia 2016].

³⁰ Tamże.

inicy – z nami. Uważa reżyser. „Myślę, że za jakiś czas, film zacznie pracować na oczyszczenie naszych wzajemnych relacji.”³¹

Celem niniejszego artykułu nie jest uogólnianie, ani wydanie opinii na temat rzetelności mediów ukraińskich, polskich, czy rosyjskich, a jedynie pokazanie pewnych tendencji, jakie przejawiają się niekiedy w publicystyce, szczególnie, gdy temat jest kontrowersyjny, chwytliwy i dotyczy aż trzech stron, z których każda ma własną interpretację.

Podsumowanie

„Wojciech Smarzowski stał się Józefem Mackiewiczem filmu. Jego dzieło – niezależnie od konsekwencji – będzie dopiero początkiem autentycznego oczyszczenia.”³² Tymi słowami rozpoczyna się artykuł na portalu dziennik.pl, z dnia 23 września 2016. Tak jak przewidział reżyser, obserwując prasę na przestrzeni tych kilku miesięcy, można zaobserwować jak od pierwszej medialnej burzy na temat filmu, emocje powoli zaczęły opadać i pozwoliło to spojrzeć na dzieło Smarzowskiego innym, bardziej pragmatycznym okiem. W następstwie tego, artykuły w trzech krajach stały się bardziej wyważone, bardziej obiektywne, a publicystyka nie była podyktowana i zdeterminowana przez emocje autorów. Już w listopadzie pojawiły się pierwsze wzmianki o dobrym wpływie filmu na relacje polsko-ukraińskie, podjęto wspólne badania nad bolesnym tematem Wołynia. Wbrew przewidywaniom mediów rosyjskich, że film zakończy przyjazne stosunki polsko-ukraińskie, albo przynajmniej stanie się przedmiotem sporu, w wyniku którego Ukraina straci jednego ze swoich sojuszników na arenie międzynarodowej. Gdy minie więcej czasu, przypuszczalnie dzieło Wojciecha Smarzowskiego „Wołyń” przyniesie jeszcze więcej korzyści w dwustronnych stosunkach.

Literatura

Banachewycz J., „Wołyń” film, jakij ubywaє, <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2090451-volin-film-akij-ubivae.html>, [dostęp 23 października 2016].

Jacynowska M., Musiał D., Stępień M., *Historia starożytna*, Warszawa 1999.

Kaczmarek R., *Historia Polski 1914-1989*, Warszawa 2010.

³¹ *Priemjera pierwszego w polskiego filma o wołyńskiej rzeźni proszła na festiwale w Gdynie*, (7 października 2016), <http://tass.ru/kultura/3652010> [dostęp 28 grudnia 2016].

³² „Wołyń” zaboli każdego. Smarzowski bez litości rozmontowuje fikcję dialogu polsko-ukraińskiego, (23 września 2016), <http://wiadomosci.dziennik.pl/opinie/artykuly/531587,film-wolyn-wojciecha-smarzowskiego-zabije-pojednanie-ktorego-nigdy-nie-bylo.html>, komentarze-popularne,1 [dostęp 28 grudnia 2016].

- Naumowa M., *Nieudobnaja prawda: w Polsce wyszedł film „Wołyń”*, <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2807639> [dostęp 23 października 2016].
- Parafianowicz Z., „Wołyń” zaboli każdego. Smarzowski bez litości rozmontowuje fikcję dialogu polsko-ukraińskiego, <http://wiadomosci.dziennik.pl/opinie/artykuly/531587,fil-m-wolyn-wojciecha-smarzowskiego-zabije-pojednanie-ktorego-nigdy-nie-bylo.html> [dostęp 28 grudnia 2016].
- Skolożyńska M., „Wołyń” niedoceniony w Gdyni. Raczek i Torbicka zdziwieni. „Film pokazuje okrucieństwo, ale jest doskonały, przemyślany, sprawiedliwy”, <http://www.tokfm.pl/Tokfm/1,103454,20765698,wolyn-niedoceniony-w-gdyni-raczek-i-torbicka-zdziwieni-film.html> [dostęp 18 grudnia 2016].
- Stanowski K., „Wołyń”. Niedobry czas dla takiego filmu, <http://wyborcza.pl/magazy-n/1,124059,20838412,wolyn-niedobry-czas-dla-takiego-filmu.html> [dostęp 18 grudnia 2016].
- Wojciech Smarzowski o „Wołyniu”: Nie można budować pojednania zamiatając prawdę pod dywan <http://kultura.gazeta.pl/kultura/7,114438,20739529,wojciech-smarzowski-o-wo-lyniu-nie-mozna-budowac-pojednania.html> [dostęp 27 listopada 2016].

W Y W I A D

*Z Hieronimem Grałą, historykiem i dyplomatą
– rozmawia Jan Morawicki
(przedruk z Gazeta Petersburska 2015, Nr 7-9)*

Первый вопрос, который я хотел задать, возможно, не касается понятия «культура», а точнее, слова «культура» с большой буквы «К». То есть, это вопрос не о музыкальной, театральной традиции или кино. Меня интересует культура, как совокупность представлений и моделей поведения. Применительно к Польше я бы сформулировал это так: замечали ли Вы двойственность представлений россиян о Польше? С одной стороны, Польша как угроза - от великой смуты, через восстания XIX века в век XX. С другой стороны, Польша как символ свободы и надежды для российских интеллектуалов?

Хотел бы сразу все разложить по полкам. Это не правда, что Польша со времен смуты воспринималась как страна угроз. Когда вспыхнула смута, у нас за спиной уже были столетия противостояния, которое, кстати, не породило взаимных стереотипов. Сюжет этой польской угрозы появляется, по сути дела, задним числом во времена разделов Польши. Этот проект должен был обосновать и оправдать злодеяния в отношении соседа. Злодеяния, которые не имели аналогов в европейской истории. Если бы смута сыграла такую решающую роль, то становится непонятно, как через 50 лет после ее завершения, когда у России появился выбор идти с Польшей против Швеции или со Швецией против Польши, Алексей Михайлович заключает перемирие именно с Речью Посполитой (1656 год). А потом, в 1667 году, когда заключается уже Андрусовское перемирие, свидетели подчеркивали, что у государя были слезы в глазах. Это не слезы счастья от того, что удалось получить часть Украины. Нет, он прекрасно понимал, что две соседние державы теряют силы в борьбе друг с другом. А в это время с севера надвигается Швеция, а на юге турецкая угроза душит оба государства.

Извините, но если бы было так плохо, то Петр I не считал бы в нашем регионе своим самым надежным союзником польского короля. Да Екатерина с радостью вместе с прусским королем и императором из Вены делит Речь Посполитую. Петр, когда прусский король ему предлагает разделить Польшу, отвечает коротко и ясно: „этого не практикуется”. Да он считал Польшу слабым государством, но он считал ее союзником. Петр отправлял свои полки для защиты Польши против Швеции. Все не так просто.

В конце концов, в те времена были очень активные связи русского и польского дворов. Кто учил Петра - Семен Полоцкий, как сейчас сказали бы: воспитанник польских вузов. Шереметьев, который чеканил медали с польскими надписями и так далее. Мы никогда не поймем специфики этих отношений, если забудем, кто и как вел в конце XVII века переговоры на Амуре между Россией и Китаем. С российской стороны – это польский подьячий посольского приказа, Андрей Белобочкий, а с китайской – французские и португальские иезуиты. Первый российско-китайский договор сочинен на латыни (1689).

Когда-то мы с моим московским коллегой, замечательным знатоком XVIII века, Борисом Носовым обсуждали вопрос - когда российские элиты меняют отношение к Польше? Это Семилетняя война (1756-1763). Когда Польша, которая находится между враждующими лагерями, оказывается настолько немощной, что российские полководцы начинают воспринимать Речь Посполитую, как проходной двор. Дальше появляется вопрос у части молодой русской элиты: откуда взять владения? Где создать свои латифундии? Старая аристократия держится крепко, а молодым волкам идти за Урал и в Сибирь неохота. Украина и Белоруссия оказываются ближе всего. Посмотрите, как потом растут имения Орловых, Зубовых и Чернышевых. То есть, стереотип противостояния Россия-Польша, православные - латиняне, появляется и укореняется задним числом. Это уже век XIX, когда с одной стороны, Польша не может забыть, что еще недавно была суверенной, а с другой, Россия не может понять, почему многие народы влились в Российскую державу и не бунтуют, а ляхи бунтуют. Действительно польские восстания, которые воспринимаются как мятеж, разворачивают все больше и больше общественное мнение. Но и здесь масса парадоксов. Где в первую очередь оказывались поляки со времен Костюшко? Сибирь. До наших дней Сибирь славится тем, что там очень теплое отношение к полякам. Получается, что Сибирь, эта азиатская тюрьма, работает на консолидацию хороших отношений. Тем более, что нередко жителями Сибири – не всегда, правда, добровольно - были не последние сыны России.

Конечно, в прошлом много противоречий. А с чем мы пришли в наше время? Наверняка и тут не все просто?

Вы знаете, я думаю, даже при нашей с вами взрослой жизни, все эти отношения напоминали синусоиду. Вы живете в Петербурге, Петербург для меня был всегда особым местом для изучения русско-польских связей. Не только из-за огромной польской столичной колонии XIX-XX веков, но еще из-за того, что теперь, как шутили мои петербургские коллеги, если поскрести, то окажется, что у каждого питерского интеллигента есть польская бабушка в третьем поколении. Историки русской гвардии утверждают, что в отдельных полках, в отдельные времена каждый четвертый офицер имел польскую

кровь. В отдельных вузах, например, в Институте путей сообщения поляки были самой многочисленной группой. Потом если пройти по Петербургу, сколько построено поляками, и не в кандалах, простите. И еще скажу, что у многих в Питере существует снобистическое желание иметь иностранных, польских предков. Кстати, в Польше при всех противостояниях тоже любили иногда намекнуть на аристократического, русского предка. Много взаимных, зеркальных вещей. Все-таки близкая культура, похожий язык. Плюс масштаб этого общения. В конце концов, если российский обыватель с хорошим путеводителем пройдет по Невскому проспекту, сколько он там найдет польских адресов. Не в том смысле, кто и где жил, а в смысле кто и что построил. Хотя бы авиакасы на углу Малой Морской. Это здание построил польский архитектор для польского банкира (*ред. Мариан Перетяткович, Михаил Вавельберг*) или Дом Мертенса, он был построен польским архитектором (*ред. Мариан Ляевич*), который затем построил все важные банковские здания в Польше. И масса таких вещей.

Кажется, что многие россияне воспринимают Польшу и польскую культуру как некую законченную картину, как модель или идеал. Насколько реальная Польша далека от российского интеллектуального проекта «Польша». Может быть, многие россияне придумали себе свою Польшу?

Вы, конечно, уловили важный элемент этой общей картины. Но здесь опять нужно маленькое уточнение. Сейчас разница в восприятии Польши зависит, во многом, от опыта восприятия Советского Союза. Потому что поколение, которое идеалистически смотрит на СССР, аналогично смотрит и на Польшу. У этих людей были специфические, но все-таки широкие контакты с польской культурой 60-тых, 70-тых и 80-тых годов. Следующее поколение, те, кто был активен в Перестройку, кто был знаком с диссидентской литературой, это поколение идеалистически смотрит на Польшу, как на страну, которая из „самого веселого барака Восточной Европы” превратилась в бастион демократии. Тут крайне важна роль Солидарности. Кстати, поляки так сильно зациклены на Солидарности, что мало задумываются о ее связи с Перестройкой. Поляки вообще уже не думают о 1989-том, не в контексте свободных выборов в Польше или падения Берлинской стены, а в контексте выборов Съезда народных депутатов.

Но возвращаясь к теме, поколение, которое знакомилось с Польшей, как страной, определенного рыночного успеха, это поколение имеет представление о Польше, как о территории удавшихся реформ. Наверняка, именно эти люди были создателями образа поляка - хитрого и предприимчивого. Конечно, надо помнить, что поколение активное в 90-тые годы имело контакты по линии - наши и ваши челночники. Это тоже тип общения, который многое изменил в таком бытовом, очень простом восприятии соседа. Молодое поколение, это другое дело. Последние, примерно, пять лет, начиная со

смоленской авиакатастрофы 2010 года, это время сворачивания контактов. Это накал эмоций, который порожден политическим дискурсом между Россией и Польшей. И актуальное представление молодых людей, в значительной степени, это представление официальных СМИ.

А понимаете, официальные СМИ имеют одну характерную черту - они очень редко бывают независимыми. И тут картина редко бывает неадекватной.

Впрочем, хочу сказать, что в Петербурге ситуация со стереотипами, скорее положительная. Кстати, это касается и восприятия Петербурга в Польше. Слово Петербург в сознании поляка находится на другом полюсе по отношению к слову Сибирь. И не только потому, что Петербург – это город мировой культуры, но и потому что уже четвертое столетие он присутствует в польской культуре. Город очень важный, город, с которым были связаны первые лица польской интеллигенции. Но Петербург – это не вся Россия. Но и тут можно сказать, что стереотипы ломают зубы. Есть места в России, где очень хорошо относятся к Польше, несмотря, на пропаганду и политику. Конечно, есть места, где с этим хуже. Я недавно вернулся из Ростова-на-Дону. Это материк донских казаков, которые много раз воевали с Польшей. Я был на 100-летию Южного федерального университета, который родился на фундаменте Варшавского императорского университета в эвакуации. Хочу сказать, что этот польско-варшавский сюжет прослеживается там очень явно и воспринимается очень хорошо. Такой же пример, мои три поездки в Бурятию и на Байкал. Можно сказать, там нас принимают как родных. Тоже самое в Якутии.

Все очень сложно и неоднозначно. Может быть, потому что российское общество разделено на разные зоны разных культур. Одна столица, другая столица, европейская часть, сибирская часть. И все они влияют друг на друга, но драматических выводов я не делаю.

В наше трудное время часто можно услышать, что именно культура дает шанс для сохранения и укрепления отношений. Или это самоуспокоение, а на самом деле культура и контакты в этой области трудно защитить от бушующих волн?

Вы назвали культуру, но полностью проигнорировали науку. Тут все в большом порядке. Даже если говорить об обмене кадрами, обмене студентами. Только один пример, каждый год мой факультет Варшавского университета (*ред. Факультет „Artes Liberales”*) дает большое количество месячных стипендий для России, Украины и Белоруссии. При этом практически две трети, это Россия. У нас постоянно есть проекты с российскими коллегами. Совместные издания, дебаты, конференции и т.д. Мои коллеги, мои студенты сейчас стажироваются в Петербурге, Астрахани, Казани, Ростове и еще в нескольких городах России. Причем не только историки, филологов намного больше, чем нас. Польские студенты-политологи стажировались в МГИМО.

Теперь вопрос о культуре. Вы понимаете, и с культурой не все так плохо. Сворачивается все то, что было эманацией официальной культурной политики. Это не первый раз. Я помню, как в 2007 году были отменены дни польской культуры в одном из российских городов, Кстати, перед самым их началом. Местный „городничий” съездил в Москву и с какого-то бодуна плохо что-то понял, и все отменил. Я сказал об этом моему коллеге в российском МИДе, он разозлился и заявил, что „на Руси не будет жить человек хорошо пока внешней политикой державы управляют идиоты на местах”. На самом деле, подавляющее число проектов между муниципалитетами, музеями, вузами продолжается. Это кропотливая работа, от которой никто не собирается отказываться. Посмотрите, вот только что в Новгороде вышел русский перевод книги Бенедикта Зентары „Старая Россия. Демократия и деспотизм”. Это очень важная публикация и для польского обывателя. Книга была написана моим покойным профессором в 80-том году, издана в подполье, во время, когда приближалось военное положение. Этот труд показывал польскому читателю, что есть две России, две тенденции, что нельзя все сводить к одному стереотипу.

Еще один пример. В Петербурге недавно вручили Балтийскую звезду (*ред. премия за развитие и укрепление гуманитарных связей. Учреждена театром-фестивалем Балтийский дом*). Ее получил Януш Вишневский, который в России даже более популярен, чем в Польше. Я шутил два года назад, когда вручали эту же награду, что Балтийская звезда, уже стала польской. Тогда только один из пяти номинатов не имел прямого или косвенного отношения к Польше.

Но иногда кажется, что и в области культуры наступило похолодание, какой-то откат от уже обретенных берегов?

Он есть, есть определенный откат. Но это, извините, откат России от западноевропейской культуры. Западная культура, все-таки это не голливудские блокбастеры. Это совсем другое явление. Здесь определенный откат заметен. С другой стороны, вы знаете, очень характерная вещь: вы можете мне назвать хотя бы одного человека российской культуры, музыканта, актера, режиссера, который отказался бы приехать в Польшу, потому что «оскорбляют» его страну? Но все-таки могу рассказать вам один сюжет из Ростова-на-Дону. Там местный театр им. Горького официально отказался от сотрудничества с Польским культурным центром в Москве. Директор заявил, что он осуждает внешнюю политику Варшавы, и не согласен с точкой зрения министра иностранных дел Гжегожа Схетыны. Батюшки мои! Что было бы в вашей прессе, если бы в Польше какой-то глава муниципалитета сказал, что ему начхать на предложение посла Андреева (*ред. чрезвычайный и полномочный посол РФ в Польше*), и что он не пустит к себе российских джаз-

менов, потому что не одобряет политику России по отношению к Крыму! А в Польше на это никто не обратил внимания. Не будем скандалить, это же смешно. Возомнил себе политиком местный худрук. Могу только сочувствовать его коллективу.

Тогда может быть о конкретном примере сотрудничества. Проект «Польский Петербург». Как я понимаю, этот интернет ресурс появится в 2016 году? Но об этом пока очень мало говорят в Петербурге.

Может быть и лучше. Этот проект почти единственное, что осталось от этого большого проекта, который мы разрабатывали для года Польши в России (ред. основная программа года Польши в России была рассчитана на 2015 год. Сам год и большинство мероприятий было отменено). Появление этого сайта должно было сопровождать большую выставку в Петропавловке и особняке Кшесинской. Кроме того, определенное количество семинаров и концертот, даже научных конгресс. Интеллектуальной потенциал, который мы использовали для создания очень хорошей выставки про поляков в истории Петербурга, был настолько огромным, что нам показалось неуместным просто пустить все на ветер. Мы нашли единомышленников в России. В Петербурге фонд имени Д.С.Лихачева и целый ряд хороших специалистов занимаются этим сайтом со своей стороны (ред. с польской стороны проектом занимается Международный центр культуры в Кракове). Мы все подстраховывались, чтоб этот проект не пропал. Он двойной, то есть мы работаем совместно, обмениваемся материалами, но действуем самостоятельно. То сеть, продолжать работу можно и в случае отказа от проекта одной из сторон. Это 500 биографических, предметных статей. Это замечательная интерактивная карта „польского” Петербурга (т.е. места и адреса, связанные с Поляками и польскими организациями). Это библиография, это рубрикаторы, это адреса. Это живой организм, который как коралловый риф будет увеличиваться со временем. Надеюсь, что в 2017 году мы закончим его на приличном научном уровне. Он будет на двух языках. По сути, это будут два сайта. Они будут соединены ссылками и банерами. Это связано с техническими вопросами. Держать один сайт, который имел бы два центра управления в разных странах очень сложно. Лучше чтобы это были два партнерских, почти идентичных сайта. Материалы различных конференция и встреч уже сверстаны. Они, я надеюсь, будут размещены на сайте в начале 2016 года. Будет очень много архивного материала, богатейшая иконография. Понимаете, лучше закончить первый этап проекта, а потом его пиарить. Все-таки ученый не корова, он должен сначала дать молоко, а потом мычать. Но я думаю в первой трети 2016 года мы запустим первый шар. Хочу подчеркнуть, я сказал шар, а не шарик.

Большое спасибо!

RECENZJE I OMÓWIENIA

G. I. Czerniawski, L. L. Dubowa, Milukow, Moskwa,
Mołodaja Gwardija 2015, ss. 510, z ilustracjami,
seria biograficzna Biografie sławnych ludzi, wypusk 1525
(Jan K. Witczak)

Z całą pewnością dla polskiego odbiorcy kolejna biografia legendarnej już, prestiżowej moskiewskiej serii *Biografie sławnych ludzi* — na ten czas poświęcona sylwetce oraz działalności Pawła N. Milukowa (1859–1943) — okaże się nie lada niespodzianką wydawniczą. Nie jest to, co zrozumiałe, pierwsza możliwie kompleksowa biografia tego uczonego i polityka (dostatecznie wspomnieć tutaj chociażby o imponujących wysiłkach M.G. Wandalkowskiej i N.G. Dumowej, które w latach 1992–93 uczyniły niemało, by odkłamać wypaczony radziecki obraz Milukowa w rodzimej historiografii), niewątpliwie sumuje wszakże wysiłki badawcze podejmowane ochoczo w Rosji na przestrzeni ostatnich bez mała 30 lat, a związane właśnie z osobą pierwszego ministra spraw zagranicznych Rządu Tymczasowego.

Pracę otwiera niejako cenny esej historiograficzny, przybliżający czytelnikowi najistotniejsze publikacje (przyczynki, szkice, materiały pokonferencyjne, monografie) dotyczące rozmaitych aspektów działalności Milukowa jako historyka, polityka i emigranta (s. 6–20); na takie też zresztą części została podzielona sama bibliografia (Milukow — historyk, s. 20–150, Milukow — polityk, s. 150–382, wreszcie Milukow — emigrant, s. 382–469), jak się wydaje przede wszystkim w trosce autorów o zachowanie większej przejrzystości i tym samym ułatwienie czytelnikom dostępności pracy. Można zaryzykować stwierdzenie, że oprócz oczywistej wartości faktograficznej, pozwalającej poznać nader złożone koleje losu bohatera G. Czerniawskiego i L. Dubowej (losów, dodajmy, mimo wszystko raczej mało polskim odbiorcom znanych), prezentowana książka ukazuje coś jeszcze — obecną praktykę budowanej polityki historycznej we współczesnej Rosji. Jeśli już szersza publiczność osobę Milukowa kojarzy, to absolutnie przede wszystkim od strony politycznej (ani jego pamiętniki, ani też żadna z pozostawionych przezeń prac historycznych nie została przetłumaczona na język polski, w odróżnieniu od niektórych innych klasyków rosyjskiego dziejopisarstwa): działacz państwowy, dumski deputowany, wielkorosyjski liberał, wieloletni lider partii konstytucyjno-demokratycznej, i wreszcie jeden z czołowych przywódców emigracji popaździernikowej, bez sukcesów usiłujący przez pewien czas z emigracyjnej pozycji stworzyć jakiś rodzaj emigracyjnej alternatywy dla mackiewiczowskiej Bolszewii. Słusznie zatem mamy do czynienia z postacią, którą „śmiało można by było ob-

darować przynajmniej kilka życiorysów” (s. 471) — zdeklarowany przeciwnik samowładztwa i monarchii despotycznej, surowy krytyk różnorodnych nadużyć ze strony caratu (poczynając od sławetnego „darowania społeczeństwu niewzruszonych swobód obywatelskich” aż do jego ostatecznego obalenia), stronnik republiki demokratycznej jako („w obliczu żądań narodu”) najlepszej formy ustrojowej dla Rosji, konsekwentny wróg bolszewickiego ekstremizmu i bezkompromisowości.

Autorzy zgodnie z faktycznym stanem rzeczy podkreślają niemniej dzięki swej biografii, iż przez cały ten czas pozostawał Milukow przede wszystkim państwowcem, a dopiero później liberałem; wyraźnie zaznaczał przecież, że niezależnie od opozycji względem poszczególnych posunięć Mikołaja II współtworzył opozycję „w optyce państwowej [...] opozycję Waszej Cesarskiej Mości, a nie przeciw Waszej Cesarskiej Mości” (s. 206). Co więc ważne, całym sobą niemal ucieleśniał sołojowowską tezę, podług której najważniejsze dla prawidłowego funkcjonowania oraz postępu narodu jest państwo rozumiane jako wartość absolutnie nadrzędna. Stąd też, w latach 30. ubiegłego wieku dokonał pewnego zwrotu, którego nie mogła darować mu emigracja ultrapravicowa i monarchistyczna: nie zmieniawszy generalnie potępiającej oceny pod adresem bolszewizmu, zauważył i przyjął, że może on stanowić siłę zabezpieczającą potęgę państwa jako takiego. Naturalną kolejną rzeczą, w wojennej apokalipsie i rychłym starciu komunizmu z faszysmem, zajął pozycję obrońcy „czerwonych” przeciwko „brunatnym”, o ile bowiem ci pierwsi pomimo wszystko stwarzali szansę na ocalenie tego, co rosyjskie, o tyle ci ostatni całym swym jestestwem ideologicznym i fizycznym parli do unicestwienia rosyjskości.

W tej optyce autentyczna wielkość Milukowa polega najpewniej na odrzuceniu zawsze wygodnych kategorii czarno-białych interpretacji i ponawianych do ostatnich jego dni próbach widzenia faktów w — najczęstszej — ogromnej ich złożoności. Taki też, moim skromnym zdaniem, wielce zasadny głos przenika z recenzowanej biografii: oddanie państwu i walka o jego rzeczywistą świetność wyznacza historyczne miejsce Milukowa, nie zaś doktrynerska wierność nadrzędnym przykazaniom idei liberalnej. Zarazem — zdolność dostrzegania nie tylko negatywnych, ale również pozytywnych (najczęściej także obecnych pierwiastków) w nawet najbardziej dramatycznych okresach rosyjskiej historii. Próżnym wysiłkiem byłoby silić się na streszczanie imponująco obszernej pracy historyków rosyjskich o Milukowie; dla zainteresowanych będzie natomiast ona prawdziwą przygodą intelektualną. Portret humanisty, żyjącego na skrzyżowaniu tak wielu brzemiennej w skutki wydarzeń — by sparafrazować Alberta Camusa — „nie może nie być interesujący”; otrzymaliśmy wszakże zręczne stylistycznie kalendarium całej epoki, w jakimś sensie rzeczywisty wyraz żywota prawdziwego (nie — literackiego) doktora Żywago swego czasu. Bezsprzecznie warto się nad nim pochylić.

J. Gotowała, Gwiazdy nad Afganistanem – taktyka rosyjskiego lotnictwa wojskowego w wojnie afgańskiej 1979 – 1989, Warszawa 2014 (Arkadiusz Tomczak)

Trwająca łącznie dziesięć lat radziecka interwencja w Afganistanie, jako temat nie cieszyła się zbyt dużą popularnością w Polsce. Ze względu na ówczesnie panującą barierę informacyjną, nie wiadano zbyt wiele o tym konflikcie. Sytuacja zaczęła się radykalnie zmieniać na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, wraz z rozpadem struktur Układu Warszawskiego, RWPG i samego ZSRR. W gazetach zaczęły się pojawiać zarówno wzmianki jak i obszernie artykuły opisujące rzeczywistość istniejącą wówczas w Afganistanie. Należy bowiem pamiętać, iż sam Afganistan, już po wycofaniu się Rosjan stał się areną krwawej wojny domowej, którą z czasem wygrali Talibowie.

Jednym z ciekawszych artykułów dotyczących tamtych wydarzeń był reportaż Wojciecha Jagielskiego, zamieszczony na łamach Magazynu Gazety Wyborczej¹. Jagielski opisał w nim działalność słynnego Ahmada Szaha Masuda, absolwenta francuskojęzycznego liceum, dowódcy partyzanckiego z czasów interwencji radzieckiej oraz jednego z czołowych dowódców chwiejnej koalicji walczącej z Talibami. Ponadto na rynku zaczęły się pojawiać pierwsze monografie. Jakkolwiek niedoskonałe, pełne błędnych szacunków, przecierały szlak dając przeciętnemu polskiemu czytelnikowi jakiś obraz wypełniający informacyjną pustkę. Jako przykład może posłużyć opracowanie autorstwa Andrzeja Kowalczyka *Afganistan 79 – 89* wydane przez agencję Altair z 1994 roku². Tematykę wojny w Afganistanie w dwóch odcinkach poruszył również Bogusław Wołoszański w swoim wówczas niezwykle popularnym programie *Sensacje XX wieku*³. Autor co ciekawe, demonstrował nie małą ilość radzieckich nagrań dotyczących tego konfliktu. Również, aby zwiększyć atrakcyjność programu, odwiedził bazę 49 pułku śmigłowców bojowych wyposażonych w słynne śmigłowce Mi -24, które swego czasu stały się symbolem tamtej wojny⁴.

Naturalnie radziecka interwencja w Afganistanie nie była jedynym tego rodzaju tematem. Podobną popularnością cieszyły się niedawny konflikt Iraku z Iranem, bądź wojna Iraku z międzynarodową koalicją z 1991 roku. Niestety, poza nielicznymi publikacjami poświęconymi powyższej tematyce, polski czytelnik w zasadzie skazany był na cierpliwość. Wprawdzie nieistniejący już magazyn *Komandos*,

¹ W. Jagielski, *Przeklęta dolina Panczsziru*, „Magazyn Gazety Wyborczej”, nr 49, Warszawa 1996.

² A. Kowalczyk, *Afganistan 79 – 89*, Warszawa 1994.

³ <http://sensacjexxwieku.blogspot.com/2015/10/sensacje-xx-wieku-afganistan-1.html>

⁴ <http://sensacjexxwieku.blogspot.com/2015/11/sensacje-xx-wieku-afganistan-2.html>

swoimi niezwykle ciekawymi artykułami w jakiś sposób zapełniał istniejącą niszę, niemniej było to zdecydowanie za mało⁵.

Pewną zmianę przyniósł burzliwy rozwój internetu, a co za tym idzie, większy dostęp do artykułów i opracowań anglojęzycznych. Niemniej w dalszym ciągu pojawiały się publikacje opisujące niekiedy w pośredni sposób radziecką interwencję. Za przykład niech posłuży monografia autorstwa Stevena Zalogi *Berety z gwiazdami*, całkowicie poświęcona historii wojsk powietrznodesantowych ZSRR⁶. Autor w jednym z rozdziałów w dość szczegółowy sposób przedstawia początek samej interwencji w tym przebieg operacji Sztorm -33, zbrojnego zajęcia pałacu Tadż Bek w Kabulu, jak i dalsze przebieg interwencji, skupiając się naturalnie na udziale jednostek WDW.

W 2010 roku, na rynku pojawiła się publikacja autorstwa Joanny Modrzejewskiej – Leśniewskiej *Afganistan*, z słynnej serii: Historia państw świata w XX i XXI wieku, wydawnictwa Trio⁷. Mimo, iż zagadnienie radzieckiej interwencji jak i wydarzeń bezpośrednio ją poprzedzających zajmują niewielką część pracy, znajdziemy w niej nie mało informacji na ten temat. Co więcej, autorka dość precyzyjnie opisuje również to co się działo w Afganistanie po wycofaniu się Armii Radzieckiej co samo w sobie zasługuje na duże uznanie. Niewątpliwie jej praca ma zdecydowanie podręcznikowy charakter. Należy ją traktować jako podstawę wprowadzającą nas do historii Afganistanu w XX wieku.

Warto było by jeszcze zwrócić uwagę na pracę rosyjskich autorów, Wiktora Markowskiego i Wiktora Miliaczenki, *Specnaz w Afganistanie*⁸. Publikacja jest o tyle ciekawa, iż wstęp do polskiego wydania opracował generał Jerzy Gotowała, autor recenzowanej książki – *Gwiazdy nad Afganistanem*. Jakkolwiek widać pewną stronniczość rosyjskiej publikacji, to jednak dynamicznie opisywane działania (nie tylko jednostek specjalnego przeznaczenia, ale i zwiadowców podlegających poszczególnym związkom taktycznym, żołnierzy WDW czy wartowników służących w osamotnionych strażnicach), robią ogromne wrażenie. Generał Gotowała przestrzega polskiego czytelnika przed próbą wybielania działalności Armii Radzieckiej w Afganistanie dokonywanej przez obu autorów, z drugiej zaś strony podkreśla niewątpliwą wartość książki jako nietypowego źródła informacji ukazującego wojnę z perspektywy codzienności radzieckich żołnierzy. Co znamienne, generał daleki jest od gloryfikacji wojny jako takiej. Znaczna część niezwykle cennego materiału zdjęciowego była po raz pierwszy publikowana w Polsce.

Biorąc pod uwagę dotychczasowy dorobek pisarski autora jak i przebieg jego kariery wojskowej, lotniczy charakter recenzowanej pracy – *Gwiazdy nad Afganistanem*, wydaje się wręcz czymś naturalnym. Jerzy Stefan Gotowała urodził się

⁵ <https://pl-pl.facebook.com/Militarny-Magazyn-Specjalny-Komandos-136709589677062/>

⁶ S. Zaloga, *Berety z gwiazdami – radzieckie wojska powietrznodesantowe*, Warszawa 2003.

⁷ J. Modrzejewska – Leśniewska, *Afganistan*, 2009.

⁸ W. Markowski, W. Miliaczenko, *Specnaz w Afganistanie*, Warszawa 2002.

9 czerwca 1941 w Rozwadowie⁹. 16 listopada 1959 roku rozpoczął służbę wojskową. W 1962 roku został absolwentem Oficerskiej Szkoły Lotniczej im. Janka Krasińskiego w Dęblinie. Służył jako pilot w 26 pułku lotnictwa myśliwskiego w Zegrzu Pomorskim gdzie z czasem podnosząc kwalifikacje awansował na kolejne stanowiska i stopnie¹⁰.

W latach 1973 – 1976 pełnił funkcję zastępcy dowódcy 10 pułku lotnictwa myśliwskiego w Łasku pod Łodzią¹¹. Jednocześnie w 1973 roku zostaje absolwentem Akademii Sztabu Generalnego WP im. gen. Karola Świerczewskiego w Rembertowie. W latach 1976 – 80 objął dowództwo nad 39 pułkiem myśliwskim oraz podjął studia doktoranckie w Akademii Sztabu Generalnego. Wraz z początkiem lat osiemdziesiątych został szefem lotnictwa II Korpusu Obrony Powietrznej Kraju, później zastępcą szefa lotnictwa Wojsk Obrony Powietrznej Kraju a w 1985 roku objął dowództwo nad III Korpusem Obrony Powietrznej Kraju. W latach 1989 – 90 objął stanowisko dowódcy Wojsk Lotniczych i w latach 1990 – 1995 dowódcy Wojsk Lotniczych i Obrony Powietrznej.

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych generał Gotowała związał się z Akademią Obrony Narodowej obejmując z kolei funkcję zastępcy komendanta – prorektora. Od 2001 roku przeniesiony w stan spoczynku po przekroczeniu sześćdziesiątego roku życia. Jerzy Gotowała jest również autorem licznych publikacji związanych z lotnictwem. Są to między innymi: *Kamieniem z nieba – Lotnictwo bojowe w konfliktach lokalnych*¹², *Najkrócej żyją motyle*¹³, *Bojowe Lotnictwo XXI wieku*¹⁴, czy też *Perspektywy rozwoju lotnictwa wojskowego i wykorzystania kosmosu*¹⁵. W polu jego zainteresowań znajdują się zagadnienia dotyczące zarówno współczesnych sił powietrznych jak i z czasów II Wojny Światowej oraz okresu powojennego.

W 2014 roku ukazała się książka generała Jerzego Gotowały, *Gwiazdy nad Afganistanem – taktyka rosyjskiego lotnictwa wojskowego w wojnie afgańskiej 1979 – 1989*, wydawnictwa ZP. Jest to jedna z nowszych książek generała i jako pierwsza w Polsce porusza problematykę użycia lotnictwa w omawianym konflikcie¹⁶. Książka Gotowały przybliżyła nam taktykę, zadania i problemy związane z działalnością radzieckiego lotnictwa rozpoznawczego, frontowego a nawet strategicznego z uwzględnieniem poszczególnych typów maszyn. Praca obejmuje również

⁹ <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Gotowala-Jerzy-Stefan;3907000.html>

¹⁰ http://www.stowarzyszenie2kop.pl/htm_tp/tp_gotowala_jerzy_gen.html

¹¹ <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Lask;3934890.html>

¹² J. Gotowała, *Kamieniem z nieba – Lotnictwo bojowe w konfliktach lokalnych*, Warszawa 2004.

¹³ J. Gotowała, *Najkrócej żyją motyle*, Warszawa 1996.

¹⁴ J. Gotowała, *Bojowe lotnictwo XXI wieku*, Warszawa 2007.

¹⁵ J. Gotowała, *Perspektywy rozwoju lotnictwa wojskowego i wykorzystania kosmosu*, Warszawa 2016.

¹⁶ J. Gotowała, *Gwiazdy nad Afganistanem – taktyka rosyjskiego lotnictwa wojskowego w wojnie afgańskiej 1979 – 1989*, Warszawa 2014.

użycie lotnictwa wojsk lądowych, czyli śmigłowców transportowych i bojowych, wyraźnie podkreślając ich ogromne znaczenie w tym trudnym konflikcie. Samo zaś Wydawnictwo ZP (działające od 2010 roku), zajmuje się wydawaniem prac o tematyce militarno – historycznej. Ponadto posiadając własny zespół redakcyjny i graficzny, jest niejako niezależne od innych wydawców i księgarń. Obecnie wydaje serię zeszytów *Typy Broni i Uzbrojenia*, monografie poświęcone poszczególnym jednostkom Wojska Polskiego oraz innymi zagadnieniami związanymi z szeroko pojętą wojskowością¹⁷.

Biorąc pod uwagę niewielką ilość wydanych w Polsce publikacji poświęconych radzieckiej interwencji w Afganistanie, próba opisanie jej z perspektywy działań powietrznych wydaje się niezwykle interesująca. Nie będzie zbyt wiele przesady w określaniu recenzowanej publikacji mianem pionierskiej. J. Gotowała słusznie zauważa zdolność ówczesnych sił powietrznych do wykonywania niezwykle skomplikowanych zadań w każdych warunkach atmosferycznych o każdej porze dnia i nocy¹⁸. Niestety, siły zbrojne dysponując nawet najnowocześniejszym sprzętem muszą mieć jasno wytyczone zadania oraz mieć możliwość swobodnego dysponowania własną siłą. W krajach takich jak Afganistan, abstrahując od niezwykle trudnych warunków wynikających z geografii, dość trudno było planistom i politykom przedstawić jasno określone cele. Nieco sarkastycznie ale nie bez oczywistej racji, autor wspomina o tym w kontekście współczesnej obecności wojsk NATO w Afganistanie.

Do niewątpliwych zalet książki należy niezwykle rzetelny opis warunków geograficznych i klimatycznych panujących w ogarniętym wojną kraju. Autor nie zapomina również o przedstawieniu politycznego tła samej interwencji, związłym opisie stosunków społecznych panujących w Afganistanie oraz ogólnemu zarysowaniu relacji radziecko – afgańskich w XX wieku. Same działania lotnicze są przedstawione w niezwykle fachowy ale i przestępny sposób. Każdy kto choć trochę interesuje się zagadnieniami związanymi z awiacją, bez problemu zrozumie treść książki. Praktycznie nie spotkamy się tutaj z fachową terminologią bądź opisem skomplikowanych procedur znanych wtajemniczonym. Jest wręcz przeciwnie. W pracy Gotowały znajdziemy nie mało relacji bezpośrednich świadków, wspomnień i charakterystycznych opisów wprowadzających nas w pewien klimat toczącej się wojny.

Mimo pewnej sympatii autora wobec radzieckiego personelu latającego, choć rzadziej to równie godnie odnosi się do pilotów pakistańskich, samych partyzantów i innych. Co ciekawe, nie przeradza się to w jakąś formę idealizacji wojny. Autor stosując odpowiednią narrację pozwala nam zauważyć, iż na wojnie umierają (i zabijają) zwykli ludzie, mający pasje, a w przypadku pilotów, po prostu kochający latanie.

¹⁷ <http://ksiegarnia-historyczna.home.pl/>

¹⁸ J. Gotowała, *Gwiazdy nad Afganistanem...*, Warszawa 2014, s. 7.

Mocną zaletą książki jest uzmysłowienie czytelnikowi sensu i wyglądu walki powietrznej. Praca za pomocą barwnych opisów i licznych schematów unaocznia nam jak wyglądała wówczas obrona przed ręcznymi systemami przeciwlotniczymi, jak wyglądała taktyka walki lotnictwa szturmowego, a jak myśliwskiego w warunkach wysokogórskich. Jak próbowano zaskoczyć nieprzyjaciela i jak zbierano o nim informacje. Jednymi słowy, czytelnik poznaje sposób funkcjonowania sił powietrznych w warunkach wojny. Nawet jeśli pewne techniki i sposoby straciły w obecnych czasach na aktualności to i tak daje to wiele do myślenia.

Jakkolwiek możemy wiele dobrego powiedzieć o recenzowanej publikacji, tak niestety nie jest ona pozbawiona poważnych wad. Zanim do nich przejdziemy, należało by zwrócić uwagę na sam wstęp w którym autor zupełnie nie wspomina o tym do kogo jest adresowana praca. W podobnej sytuacji znalazł się autor najnowszego polskiego opracowania traktującego o wojnie iracko – irańskiej, Jarosław Dobrzelewski¹⁹. Autor tej niezwykle ciekawej pracy już na wstępie niejako prosi czytelnika o wyrozumiałość i pewną tolerancję względem treści. Sprzeczność źródeł, bariery językowe bądź po prostu brak jakichkolwiek informacji zmusiły autora do dokonania pewnych uproszczeń. Mimo to monografia Dobrzelewskiego śmiało może uchodzić za najlepszą dotąd polską analizę wojny iracko – irańskiej. Oprócz próby dokonania pewnego rozgrzeszenia się przed czytelnikami, Dobrzelewski tworzy nieomal podręcznikowy wstęp. Przytacza wcześniejsze polskie publikacje traktujące o opisywanym przez siebie temacie, rozwija wątpliwości dotyczące nazw poszczególnych jednostek, zwraca uwagę na istotne problemy z jakimi musieli borykać się jego poprzednicy. Niestety, próżno szukać czegoś podobnego u Gotowały. Świadomie pominięto już brak jakichkolwiek uzasadnień dla takiej a nie innej budowy pracy. Wstęp poniekąd daje generałowi okazję dla zaprezentowania swoich prywatnych poglądów na temat radzieckiej interwencji w Afganistanie. To wyraźnie czuć. Jakkolwiek możemy się z nim zgadzać, to mówiąc kolo-kwialnie, chyba nie o to tutaj chodzi.

Niestety, to nie wstęp jest największą bolączką pracy J. Gotowały. Skąpą bibliografię da się wytłumaczyć trudnościami wynikającymi z znalezieniem odpowiednich źródeł. Wszak temat nie jest łatwy, zważywszy na niewielką ilość ogólnych prac poświęconych Afganistanowi jako takiemu. Narracja jakkolwiek nieco chaotyczna, nie przeszkadza aż nadto. Ma to nawet swój specyficzny urok. Wprawdzie razi brak przypisów, a jeżeli już jakieś się pojawiają, to w charakterze objaśnień. Niestety, nawet po przeczytaniu wstępu nadal nie wiemy czy w intencji autora było napisanie pracy popularno – naukowej czy monografii z prawdziwego zdarzenia.

Nieliczne prace omawiające wojnę w Afganistanie w latach 1979 – 1989, z jakimi mamy do czynienia na polskim rynku wydawniczym, mają dość ogólny charakter. Często autorzy skupiają się na rysowaniu tła politycznego lub problemach

¹⁹ J. Dobrzelewski, *Wojna iracko – irańska 1980 – 1988*, Zabrze – Tarnowskie Góry 2014.

wynikających z prowadzenia działań przeciw partyzanckich. Siłą rzeczy na podstawie powyższych, rysuje się dość niepełny obraz tamtego konfliktu. Afganistan to nie tylko pojedynki słynnych stingerów z radzieckimi śmigłowcami, rajdy specnazu mające na celu uszczelnienie granicy z Pakistanem, wielkie operacje wojsk lądowych bądź działania pacyfikacyjne. Wojna w Afganistanie to także potyczki z lotnictwem Iranu i Pakistanu mogące się przerodzić w otwartą wojnę z nimi, rajdy bombowców strategicznych, udzielanie bliskiego wsparcia walczącym wojskom, codzienny transport zaopatrzenia i tak dalej.

Książka Gotowały, po usunięciu zasadniczych błędów, uzupełnieniu bibliografii, zmianie kompozycji i stworzeniu sensownego wstępu była by naprawdę ciekawą i godną polecenia pracą z która nosiła by wiele nowego. Co więcej, w bardziej dopracowanej postaci miała by ona pewne szanse na szersze zaistnienie na naszym rynku wydawniczym jako tytuł naprawdę godny polecenia, nawet mimo otwarcie popularno – naukowego charakteru. A tak mamy do czynienia z nieco zmarnowanym, naprawdę nie małym potencjałem. Jako czytelnik czuje ogromny niedosyt, niemniej z polecam ten tytuł.

ZASADY DOTYCZĄCE DRUKU:

1. Objętość artykułu do 1 arkusza wydawniczego (40 tysięcy znaków wraz ze spacjami).
2. Czcionka - Times New Roman, wielkość - 12, interlinia - pojedyncza, przypisy - dolne.
3. Przypis na dole strony powinien zawierać: inicjał imienia i nazwisko autora, tytuł pracy (napisany kursywą), miejsce i rok wydania oraz stronę.

Wzór przypisów:

- R. Pipes, *Rewolucja Rosyjska*, Warszawa 2006, s. 229.
 - J. Łojek (red.), *Prasa polska w latach 1661-1864*, Warszawa 1976, s. 20.
 - J. Sobczak, *Przemiany ustrojowe w Rosji w latach 1905-1907 i nowa redakcja Ustaw Zasadniczych*, w: A. Duszyk, K. Latawiec, M. Mądzik (red.), *Z dziejów pewnego eksperymentu. Parlamentaryzm rosyjski na progu XX stulecia w kontekście kształtowania się świadomości politycznej narodów imperialnej Rosji*, Radom 2008, s. 56.
 - T. Aleksiejewa, *Francesco Bartolomeo Rastrelli i kultura rosyjska*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1980, nr 3-4, s.10-12.
 - Н. А. Баскаков, *Русские фамилии тюрского происхождения*, Москва 1979, с. 55-56.
 - *Губернии Российской Империи. История и руководители. 1708-1917*, Москва 2003, с. 6.
 - В. Кобак, Ю. М. Пирютко (ред.), *Исторические кладбища Петербурга*, СПб 1993, с. 59.
 - Н. В. Юхнева, (ред.), *Этнография Петербурга – Ленинграда*, № 1, Ленинград 1987, с. 90.
 - И. А. Дьяконова, *Прямые германские инвестиции в экономику имперской России*, [в:] В. И. Бовыкин (ред.), *Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки*, Москва 1997, с. 47-67.
 - В. М. Безотосный, *Национальный состав российского генералитета 1812 года*, „Вопросы истории” 1999, № 7, с. 12.
4. Zdjęcia do tekstu w formacie *.jpg, dobrej jakości, minimum 1 MB.
 5. Artykuły muszą zawierać niewielkie (kilka zdań) streszczenie w języku polskim i angielskim (summary), słowa kluczowe (keywords) oraz zamieszczoną na końcu artykułu bibliografię. Wykaz prac powinien być uporządkowany alfabetycznie według nazwisk autorów.

Wzór listy bibliograficznej:

- Berton P., *The Japanese Communist Party and Its Transformations*, w: „Japan Policy Research Institute” No. 67, 2001.
 - Баскаков Н.А., *Русские фамилии тюрского происхождения*, Москва 1979.
 - Judt T., *Rozważania o wieku XX*, Poznań 2013.
 - Maternicki J., *Mitologizacja i demitologizacja historii*, „Przegląd humanistyczny” nr 3, Warszawa 1989.
 - Trenin D., *Russia and Poland: a friendship that must not fail*, <https://www.opendemocracy.net/od-russia/dmitri-trenin/russia-and-poland-friendship-that-must-not-fail> [dostęp: 21.01.2016].
6. Cytaty ujmujemy w cudzysłów (nie kursywą). Cytaty objętością trzy wiersze i więcej prosimy podawać jako tekst blokowy czcionką Times New Roman 10 pkt. Fragmenty opuszczone należy oznaczyć trzema kropkami w nawiasach kwadratowych [...].
 7. Prosimy o przesłanie krótkiego biogramu autora: imię i nazwisko, stopień naukowy, stanowisko, miejsce pracy, nazwa uczelni, nazwa wydziału, nazwa instytutu (zakładu, katedry), e-mail.
 8. Języki publikacji: polski, angielski, rosyjski, ukraiński, białoruski.
 9. Redakcja pisma zastrzega sobie prawo do skrótów tekstu po konsultacji z autorem.

Materiały proszę nadsyłać na adres e-mail: forum.wschodnie@gmail.com

